

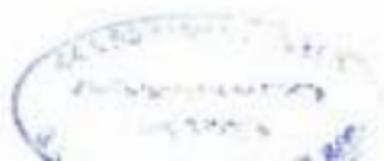
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18

FOREIGN SOURCES
ABOUT ARMENIA AND ARMENIANS

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂՈՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2019

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

PERSIAN SOURCES

I

MIRZA SAMI'A
TAZKIRAT AL-MULUK

Translated with notes by
K. P. KOSTIKYAN, J. V. MESHKANBARYANS

YEREVAN 2019

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ПЕРСИДСКИЕ ИСТОЧНИКИ

I

МИРЗА САМИ'А
ТАЗКИРАТ АЛ-МУЛУК

Перевод и комментарии
К.П. КОСТИКЯН, Ж. В. МЕШКАНБАРЯНС

ЕРЕВАН 2019

2577033 *Wofy* 474601126 ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A 105233

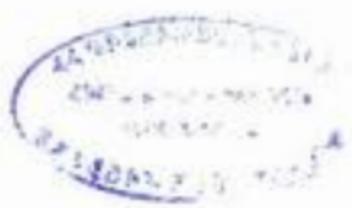
ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա

ՄԻՐԶԱ ՍԱՄԻ՝Ա
ԹԱԶՔԻՐԱԹ ԱԼ-ՄՈՒԼՈՒՔ
(ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՀԻՇՏԱԿԱՐԱՆ)

Բնագիրը թարգմանեցին և ծանոթագրեցին
Ք. Պ. Կոստիկյանը և Ժ. Վ. Մեշքանբարյանը

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2019

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

O-780

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
Պատասխանատու խմբագիր՝ Ք. Կոստիկյան

ՕՏԱՐ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: 18:

O-780 ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐ: Ա: ՄԻՐԶԱ ՄԱՍԻՆ: Ա:

ԹԱՋԵՐԿԱԹ ԱԼ-ՍՈՒՆՈՒԹ (ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՀԵՇՏԱԿԱՐԱՆ)/
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԳՐՈՑ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ Ք. Պ. ԿՈՍՏԻԿՅԱՆԻ, Ժ. Վ. ՄԵՇԵԱՆ-
ՔԱՐՅԱՆՍԻ. ԵՐԵՎԱՆ: ՀԵՆ. ՀՐԱՏ., 2019.- 271 էջ:

Գրքում տրվում է Սեֆյան պետության վարչաքաղա-
քական համակարգի սկզբնաղբյուր Միրզա Սամի՛այի «Թագ-
քիրաթ ալ-մոլուքի» ամբողջական թարգմանությունը: Այդ
երկը ինչպես Իրանի, այնպես էլ Սեֆյան Պետության մեջ
ընդգրկված Այսրկովկասյան շրջանների պատմության
կարևոր աղբյուրներից է: Գրքի առաջաբանը բովանդակում է
ակնարկ պարսկալեզու պատմագրության վերաբերյալ և
ներկայացնում «Թագքիրաթ ալ-մոլուքը» որպես Սեֆյան պե-
տության պատմության աղբյուր:

Համահեղինակ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
առաջատար գիտաշխատող Ք. Կոստիկյանի աշխատանքը
կատարվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի
կողմից ֆինանսավորվող «Հայաստանը և հայերը XV – XVII
դարերի արաբա-պարսկական աղբյուրներում» (ծածկագիրը՝
I8T-6A179) գիտական ծրագրի շրջանակներում:

ՀՏԴ 93/94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-0-3138-5

© Կոստիկյան Ք., 2019

© Մեշքանբարյանս Ժ., 2019

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է

ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱԳԵՏ ՊԱՎԵԼ ՉՈՐԱՆՅԱՆԻ

ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	8
Իրանի պատմագրությունը (Ք. Կոստիկյան).....	9
«Թագքիրաթ ալ-մուլուքը» որպես Սեֆյան պետության պատմության սկզբաղբյուր (Մ. Մեշքանբաբյան).....	40
ԹԱՋԻԳԱԹ ԱԼ-ՄՈՒՆՈՒՔ (ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ).....	76
ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ.....	213
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՋԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	256
ՑԱՆԿԵՐ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	263
ԱԵԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ.....	267

Իրանական աղբյուրագիտությունը Հայաստանում դեռևս 18-րդ դարից զարգացել է հիմնականում պարսկական վավերագրագիտության ուղղությամբ՝ էլնելով այդ աղբյուրների ուսումնասիրության առաջնահերթությունից ու կարևորությունից, որը սկզբնապես բխում էր Հայոց Եկեղեցու քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պահանջներից: Այդ փաստաթղթերն ուսումնասիրելով ու օգտագործելով՝ կաթողիկոս Միսեոն Երևանցին կարողանում է բարելավել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տնտեսական վիճակը՝ վերադարձնել նրանից խլված կալվածքները, թեթևացնել նրա կողմից խանին վճարվող հարկերը¹: Հետագայում գիտակցելով պարսկերեն վավերագրերի կարևորությունը հայագիտության համար՝ որոշ ուսումնասիրողներ սկսում են օգտագործել նրանց տվյալներն ու անգամ ներառել ամբողջական փաստաթղթեր իրենց հետազոտություններում²: Հայ իրանագետները զգալի աշխատանք են կատարել Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրության և հրատարակության ուղղությամբ: Մակայն պարսկերեն վավերագրերից բացի հայագիտության համար մեծ արժեք ունեն նաև պարսկական պատմագրության նմուշները, որոնց տեղեկությունները կարելի է օգտագործել հայոց պատմությանը զանազան հարցերի քննության ժամանակ:

¹ Միսեոն Երևանցի, Ջամբո, Երևան, Մուղնի հրատ., 2003, էջ 51-52, 206, 208:

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը հայոց պատմության սկզբնաղբյուր (XVII դարի II կես – XIX դարի I կես), Դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2017, էջ 18-27:

Մեֆյան տիրապետության շրջանում Արևելյան Հայաստանում գործող վարչաքաղաքական համակարգի և Կովկասում ձևավորված վարչական միավորների ուսումնասիրման տեսանկյունից բացառիկ կարևորություն ունի Միրզա Մամի'այի «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» աշխատությունը, որի բնագիրը թարգմանաբար ներկայացվում է սույն հրատարակությամբ:

Իրանի պատմագրությունը

Արաբների կողմից Սասանյան պետության նվաճումը 632-651 թթ. ու նրա բնակչության հետագա մահմեդականացումը Իրանի պատմության բեկումնային ժամանակահատվածներից էր, երբ ընդհատվում է միջին պարսկերեն գրավոր գրականության, այդ թվում նաև պատմագրության բնականոն զարգացումը: Օմայյան խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի իշխանության շրջանում (685-705 թթ.) արաբերենը դառնում է ողջ խալիֆայության պաշտոնական լեզուն՝ դուրս մղելով նրա կազմի մեջ ընդգրկված երկրների տեղական լեզուների գործածությունը գրավոր խոսքում: Երկդարյա ընդմիջումից հետո նոր պարսկերեն գրականությունը հանդես է գալիս միայն IX դարից և կապված է Իրանի մշակութային զարթոնքի հետ³:

Արաբերեն գրով վաղ նոր պարսկերեն լեզուն հանդես է գալիս IX դարի կեսերից բանաստեղծական երկերում ու իրանական էպոսի՝ «Շահնամի» վաղ նմուշներում: Ֆիրդուսին իր անմահ երկը գրում է՝ հենվելով Սասանյան «խվաթայ նամակ» կոչվող տարեգրության հին արձակ հատվածների վրա, որոնք հավաքվել

³ Ludwig Paul, Persian language: Early New Persian, Encyclopedia Iranica, available online: <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-language-1-early-new-persian> (visited on August 24 2019).

էին Թուսի Մամանյան տիրակալ Աբու Մանսուր բ. Աբդ ալ-Ռազզաղի իշխանության օրոք, և ներառելով հատվածներ նաև Դադիդի կողմից ավելի վաղ գրված «Շահնամեից»⁴:

X դարի առաջին կեսի արձակ պարսկերեն աշխատությունները հիմնականում կամ թարգմանություններ էին արաբերեն երկերից կամ հիմնվում էին արաբական աղբյուրների վրա: Այդպիսին են Բալ'ամիի պատմագրական և անանուն հեղինակի պատմաաշխարհագրական «Հուդուդ ալ-ալամ» երկերը:

Պարսկերեն առաջին ինքնուրույն աշխատություններից էր 982թ. Մամանյան պետության մեջ մտնող Գուզգանսի մարզում անհայտ հեղինակի կողմից գրված աշխարհագրական աշխատությունը, որ վերնագրված է «Հուդուդ ալ-ալամ» (Աշխարհի սահմանները)⁵: 60 գլուխներից բաղկացած այս աշխատությունը, հենվելով արաբ հեղինակներ Իսթախարիի, Բալխիի, Մաս'ուդիի և Իբն Հաուկալի հաղորդումների վրա, շարունակում է արաբական նկարագրական աշխարհագրության ավանդույթները և արժեքավոր տեղեկություններով լրացնում ինչպես խալիֆայության, այնպես էլ Հայաստանի ու հարակից տարածքների պատմական աշխարհագրությունը⁶:

Պարսկերեն աշխարհագրական երկերի շարքից է նաև մի փոքր ավելի ուշ՝ XI դարի կեսին, իսմայիլական աղանդին հարող

⁴ Նույն տեղում:

⁵ حدود العالم من المشرق الى المغرب، بکوشش دکتر منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، 1340.

⁶ Աղբյուրի տեղեկությունների քննությունը հայոց պատմության տեսանկյունից տե՛ս Ն. Դ. Փափազյան, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Աղբթջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին, Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ, № 5, էջ 73-88:

բանաստեղծ Նասեր Խոսրովի (1003-1088 թթ.) կողմից գրված «Սաֆարնամեն» (Ուղեգրություն): Այս աշխատությունը, չնայած իր փոքր ծավալին, հարուստ է ինքնատիպ ու հետաքրքիր տեղեկություններով այն նրկյունների ու բնակավայրերի մասին, որոնց հեղինակը այցելել է որպես խամայիլական քարոզիչ կատարած իր նրկարատն ճանապարհորդությունների ժամանակ: «Սաֆարնամեն» բնագիրը հրատարակվել է⁷: Այն մատչելի է նաև անգլերեն ու ռուսերեն թարգմանություններով⁸: Նասեր Խոսրովի ուղեգրության Հայաստանին ու Ատրպատականին վերաբերող մասերը ուսումնասիրել և թարգմանաբար՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով հրատարակել է Վահան Փափազյանը⁹:

Բալ՝ամիի կողմից X դարի կեսերին Թաբարիի «պատմության» համառոտ խմբագրությունից հետո արաջին պարսկերեն պատմագրական աշխատությունը գրվում է XI դարի կեսին Աբդ ալ-Հայ Գարդիզիի կողմից և վերնագրված է «Ջեյն ալ-ախբար» (Տեղեկությունների գեղեցկություն): Այս աշխատությունն ընդգրկում է նախախլամական ժամանակներից մինչև 1041 թ. ընկած ժամանակաշրջանի Իրանի և հատկապես Խորասանի պատմությունը¹⁰:

⁷ سفرنامه ناصر خسرو، یکوشش نادر وزیر بوز، تهران: گنجهای جیبی، 1984.

⁸ Насири Хусрау, Сафар-наме. Книга путешествия. Пер. и вступ. Е. Бертельса, Москва-Ленинград, 1933, Naser-e Khosraw's Book of Travels, edited by Wh. Thakston, Bibliotheca Persica, 1986.

⁹ Վ. Փափազյան, Նասեր Խոսրովի «Սաֆար նամեն» Հայաստանի և Ատրպատականի պատմության ու աշխարհագրության սկզբնաղբյուր, Լրաբեր Հասարակական գիտություններ, 3(459), Երևան, 1981, էջ 97-102:

¹⁰ Elton L. Daniel, Historiography: Early Islamic period, Encyclopedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 3, pp. 330-336 and Vol. XII, Fasc. 4, pp. 337-349, available

Իրանի XI դարի պատմական առավել արժեքավոր աշխատություններից է Աբու-լ-Ֆազլ Բեյհակիի «Թարիխ-ե ալ-ե Սեբուկ Թեղին» (Սեբուկ Թեղինի տոհմի պատմությունը): Հեղինակը երկար տարիներ աշխատելով Ղազնևյան տիրակալներ Մահմուդի ու Մաս'ուդի արքունիքում՝ իր աշխատությունը գրելիս օգտագործել է պետական փաստաթղթեր և ներդրել հարուստ փաստագրական նյութ: Նրա աշխատությունը ընդգրկում է 1018-1059թթ. ժամանակաշրջանի պատմությունը և բաղկացած է եղել 30 հատորներից, որոնցից մեզ են հասել միայն VII, VIII ու IX հատորներն ամբողջությամբ և VI, X հատորների մի մասը¹¹:

Նոր պարսկերենն իր դիրքերն էլ ավելի է ամրապնդում Մելջուկյան պետության ժամանակաշրջանում՝ այդ պետության հետևանք ընդլայնելով իր գործածության շրջանակները մինչև Փոքր Ասիա և Կովկաս: Այն դառնում է «իսլամական լեզու»՝ իր մեջ ներառելով մեծ թվով փոխառություններ արաբերենից: Հետագայում ևս ընդհուպ մինչև XIX դար նոր պարսկերենի կիրառության սահմանները դուրս էին բուն Իրանի տարածքից և ընդգրկում էին արևմուտքում Ռումի Մելջուկյան սուլթանության և արևելքում Հյուսիսային Հնդկաստանի, Աֆղանստանի ու Պակիստանի շրջանները¹²:

---

online: <http://www.iranicaonline.org/articles/historiography-iii> (last visited on 03.09.2019).

¹¹ ابو الفضل بیهقی، تاریخ بیهقی، مقدمه، توضیحات و تعلیقات و فهرس از منوچهر دانش بزرگ، جلد 1، 2، تهران 1376.

¹² Ludwig Paul, Persian language i. Early New Persian. Historical background. Encyclopædia Iranica, online edition (accessed on April 21, 2015): <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-language-1-early-new-persian>.

Իրանի Սելջուկյան ժամանակաշրջանի պարսկերեն աղբյուրներից է անհայտ հեղինակի կողմից 1196 թ. գրված հակիրճ «Մուջմալ ալ – Թավարիխը» (Պատմությունների համառոտագրությունը), որում պատմության շարադրանքը հասցվում է մինչև 1126 թ.¹³:

Սելջուկյան ժամանակաշրջանի պատմագրական երկերից Անուշիրվան բ. Խալիդ Քաշանիի (մահ. 1138/9 թ.) պատմագրական աշխատությունը կոչված է համարվում և մեզ է հասել Իմադ ալ-Դին Քաթեբ Իսֆահանիի արաբերեն խմբագրությամբ, որը գրված է ծաղկուն, դժվարըմբռնելի ոճով: Այս աշխատությունն իր հերթին խմբագրվել է արաբերեն լեզվով Ֆախր ալ-Դին Քուևդարիի կողմից և քանի որ այն հրատարակված է «Ջոդհաթ ալ-ևոսրա» վերնագրով, ուստի այս գործն է հիմնականում հղվում պատմագիտական ուսումնասիրություններում¹⁴:

Սելջուկյան պատմագրության վառ նմուշներից է «Ջոդհաթ ալ-թավարիխ ախբար ալ-օմարա վա-լ-մուլուք ալ-Սալջուդիա» վերնագիրը կրող ձեռագրի բնագիրը, որը Աբբաս Էդբալի խմբագրությամբ հրատարակվել է «Ախբար ալ-դաուլա ալ-Սալջուդիա» (Տեղեկություններ Սելջուկյան պետության մասին) վերնագրով և վերագրվում է Սադր ալ-Դին Աբու-լ-Հասան բ. Ալի բ. Նասեր Հուսեյնիին:

Բացի վերը նշված Քաշանիի գործից, Սելջուկյան պատմագրության մնացած բոլոր մյուս աշխատությունները ծագում են

¹³ Elton L. Daniel, *Historiography: Early Islamic period.*

¹⁴ Նույն տեղում:

Ջահիր ալ-Դին Նիշապուրիի «Սելջուկ-նամեից», որը հայտնի միայն մեկ դեռևս չիրատարակված ձեռագրով¹⁵:

Նաջմ ալ-Դին Ռավենդիկ, որը ստացել էր իր ժամանակի համար լավագույն կրթություն, մասնագիտությամբ եղել գրագիր ու կազմարար, որոշ ժամանակ ծառայելով Իրաքի սուլթան Թողրուլ Գ-ին, 1202թ. գրում է իր պատմագրական աշխատությունը, որ կոչվում է «Ռահար ալ-սուդուր վա այաթ ալ-սուրուր» (Սրտերի հանդարտեցում և ուրախության հրաշք)¹⁶: Հեղինակն իր երկում ընդգրկելով Իրանի Սելջուկյան ժամանակաշրջանը մինչև 1199թ.¹⁷ անդրադառնում է ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերին:

Այս ժամանակաշրջանի կարևոր աղբյուրներից է Սելջուկյան տիրակալներ Ալպ-Արսլանի ու Մելիք շահի վեզիր Նիզամ ալ-մուլքին վերագրվող «Միասաթ-նամե» աշխատությունը¹⁷, որը բովանդակում է պետության կառավարմանը, զանազան վարչությունների ու պաշտոնյաների գործունեությանը վերաբերող տեղեկություններ ու հանձնարարականներ: Այն թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն ու ռուսերեն¹⁸ լեզուներով:

Սոցիալ-կենցաղային բնույթի առատ նյութ է պարունակում Նիզամի Արուզի Սամարղանդիի «Չահար մադալև» (չորս հողված) աշխատությունը մարդկային չորս խավերի (վեզիրներ,

¹⁵ Elton L. Daniel, *Historiography: Early Islamic period.*

¹⁶ محمد علی بن سلیمان الراوندی، راحة لاسعور و آية السرور، بسمی و تصحیح محمد لیبال، تهران، 1364.

¹⁷ عواجه نظام الملک، سیر الملوک: سیاست نامه، باهتمام هیوبرت تارک، انتشارات علمی و فرهنگی.

انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ دوم، تهران 1347.

¹⁸ Сизасет-намэ юнга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька, перевод, введение и примечания Б. Н. Заходера, М., Л., 1949.

բանաստեղծներ, աստղագուշակներ և բժիշկներ) նշանավոր ներկայացուցիչների մասին¹⁹:

Մինչև ալ-Դին Օսման Ջուզջանին, որ եղել է Գուրյան սուլթանների պաշտոնյաներից, մոնղոլների արշավանքի ժամանակ հեռանում է Հեղկաստան, որտեղ էլ մնում է մինչև իր մահը: Այստեղ էլ, 1260 թ. նա ավարտում է իր կարճ ընդհանուր տիպի պատմությունը, որն ընծայել է Հինդուստանի Նասեր ալ-Դին Մահմուդ շահին՝ անվանելով այն «Թարաղաթ-և Նասերի» (Նասերի կարգերը)²⁰: Այս հեղինակը պատկերում է մոնղոլական արշավանքները առանց բողոքելու նրանց սարսափելի հետևանքները:

Իրանի մոնղոլական ժամանակաշրջանում (1220-1336 թթ.) պարսկալեզու պատմագրությունը վերելք է ապրում: Պատմագրության մեջ տիրապետող է դառնում պարսկերենը, իսկ արաբերենը գրեթե դուրս է մղվում: Մոնղոլ տիրակալները խրախուսում էին իրանցի պատմագիրներին գրել իրենց հաղթանակներն ու գործերը փառաբանող երկեր:

Մոնղոլների պետական ապարատում ծառայության մեջ զտնվող պատմագիրների շարքը սկսում է Ալա ալ-Դին Աթա Մալիք իբն Մուհամմեդ Ջուվեյնին (1226-1283թթ.)՝ ծագումով պարսից ազնվականական տոհմից: Նա իր պատմագրական երկը, որ կոչվում է «Թարիխ-և Ջահանգոշա» (Աշխարհի նվաճման պատմություն) ավարտել է 1260 թ.²¹: Այն բաղկացած է երեք

¹⁹ نظامی عروضی، چهار مقاله، باهتمام محمد معین، تصحیح محمد قزوینی، تهران: انتشارات جلی، 1996.

²⁰ منهاج سراج جوزجلی، طبقات تاسری، جلد اول، دوم، تصحیح، مقابله و تحشیه عبدالحی حبیبی، تهران، اساطیر، 1389.

²¹ تاریخ جهانگشای جوینی، تصحیح محمد قزوینی، تهران، 1911.

հատրներից, որոնցից առաջինը բովանդակում է Մոնղոլական կայսրության պատմությունը՝ Չինգիզ խանի առաջին արշավանքներից մինչև Գույուկ խանի մահը, երկրորդը՝ Նորեզմահերի պետության պատմությունը, երրորդը՝ Հուլավու խանի արշավանքը Իրան, նաև Ալամուտի համայնական պետության պատմությունը: Չնայած իր ընդհանուր մոնղոլական ուղղվածությանը, երկուս լրության չեն մատնված մոնղոլական նվաճման բացասական կողմերը:

Պարսկալեզու խոշորագույն պատմագիրներից է Ղազան և Օլջայթու խաների վեզիր Ռաշիդ ալ-Ղին Ֆազլուլլահ բ. Աբու-լ-Նեյր Ալի Համադանին (1247-1318): Ղազան խանի պատվերով 1300-1310թթ. նրա գրած ընդարձակ «Ջամի՛ ալ-թավաբիխ» (Տարեգրությունների ժողովածուն) պատմական ընդհանուր տիպի աշխատությունը ընդգրկում է ոչ միայն մահմեդական երկրների, այլև հեղինակին հայտնի բոլոր ժողովուրդներինը՝ սկսած արևմուտքում «Ֆրանկների» երկրից մինչև արևելքում Չինաստան: Իր աշխատությունն առավել իրական ու հավաստի դարձնելու նպատակով հեղինակը ներգրավել է աշխատակիցներ, որոնք լավատեղյակ են եղել առանձին ժողովուրդների լեզվին ու պատմությանը: Այս պատմագրական երկը առավել լավ ուսումնասիրված պարսկական աղբյուրներից է, որը թարգմանվել է նաև ռուսերեն²²:

Այս պատմագրության անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս The history of the world conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. Boyle, vol. 1, 2, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1958.

²² Рашид ад-дин, Фазлудлах, Джами ат-таварих (Сборник летописей), т. 1, кн. 1, 2, т. 2, 3, М., Л.: Изд. АН СССР, 1952, 1960, 1946.

Աշխատության առաջին հատորը, որը Ղազան խանի պատվին կոչվել է «Թարիխ-ե Ղազանի», ներառում է մոնղոլա-թյուրքական ցեղերի, Չինգիզ խանի ու նրա հաջորդների, մոնղոլական պետությունից առանձնացած ուլուսների պատմությունը²³: Երկրորդ հատորի մեջ են մտել ոչ մահմեդական երկրների՝ Չինաստանի, հրեաների, «ֆրանկների», Ղոմսի կայսրերի ու Հնդկաստանի պետության պատմությունը: Հ. Փափազյանը ուսումնասիրել է «Ջամի՛ ալ-Քավարիիիսի» Կիլիկյան Հայաստանին վերաբերող հատվածը և ներկայացրել այն հողվածով²⁴: Մոնղոլական ժամանակաշրջանի կարևոր սկզբնաղբյուրներից է նաև Ռաշիդ ալ-Դինի «Նամակագրությունը», որը նա թարգմանվել է ռուսերեն²⁵:

Շահաբ ալ-Դին Աբդուլլահ իբն Ֆազլուլլահ Եիրազին, որն առավել հայտնի է իր «Վասսաֆ ալ-հագրաթ» ծածկանունով, նա մոնղոլ տիրակալներին գովերգող պատմագիրներից է, որը ծառայելիս է եղել ֆինանսական վարչությունում: Նրա ծավալուն պատմական աշխատությունը կրում է հետևյալ վերնագիրը՝ «Թազզիյաթ ալ-ամսար վա թազզիյաթ ալ-ա՛սար» (Շրջանների բաժանումն ու դարերի բաշխումը), բայց ավելի շատ հայտնի է «Թարիխ-ե Վասսաֆ» անվամբ²⁶: Աշխատության առաջին չորս

²³ Այս աշխատության քննական քննադիրը տե՛ս Рашид ад-Дин, Джаме ат-таварих, (пер. А. А. Ам-хане), т. I-III, Москва, 1957-1968.

²⁴ Հ. Փափազյան, Ռաշիդ-եղ-Դինը Կիլիկյան Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, հ. 2 (81), 1978, էջ 129-139:

²⁵ رشيد الدين فضل الله مكنيات رشيدى لاهور، 1364. Рашид ад-дин, Факхуллах, Переписка, М. Наука, 1971.

²⁶ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է Վասսաֆի պատմության առաջին հատորի XIX դարի մի ձեռագիր քննօրինակություն (ՄՄ, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 15):

մասերը գրվել են ու ներկայացվել Օլջայթու խանին 1312 թ., իսկ հինգերորդ մասն ավարտվել է 1328 թ.: Աշխատությունը գրվել է որպես Ջուվեյնիի պատմության շարունակություն, ուստի ընդգրկում է 1257-1323 թթ. ժամանակահատվածի պատմությունը: Այն հարուստ է հիշյալ ժամանակաշրջանի Իրանի թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական պատմությանը վերաբերող արժեքավոր տվյալներով, որոնց օգտագործումը սակայն դժվարանում է հեղինակի շարադրանքի խիստ ծանր ու խրթին ոճի պատճառով:

Սոնդոլ տիրակալներին գովերգող հայտնի պատմագիրների շարքը լրացնում է իրանցի ազնվականների տոհմից սերող Համդալլահ Մուսթովֆի Ղազվինին (ծնվ. 1281թ.): Նա իր պատմական «Թարիխ-ն գոզդե» (Շտիր պատմություն) աշխատությունն ավարտում է 1330թ.: Այն ընդհանուր տիպի պատմություն է, որի XII գլխի IV բաժինն ընդգրկում է Իրանի մոնղոլական ժամանակաշրջանի համառոտ պատմությունը մինչև 1329թ., իսկ VI գլխում մանրամասն նկարագրվում է հեղինակի ծննդավայր Ղազվինը: Հետագայում հեղինակը շարունակում է իր պատմության շարադրանքը՝ հասցնելով մինչև 1344 թ.: Նրա որդին՝ Ջեյնալ-Դին Մուսթովֆի Ղազվինին իր հերթին պատմական դեպքերի շարադրանքը շարունակում է հասցնելով մինչև 1392 թ.:

1335 թ. Համդալլահ Ղազվինին ավարտում է իր չափածո տարեգրություն - պոեմը կոչված «Ջաֆարնամե» (Գիրք Հադթության)՝ բաղկացած 75000 բեյթից, որը հեղինակը գրել էր իբրև Ֆիրդուսու «Շահնամեի» շարունակություն: Այս երկում դեպքերի շարադրանքը հասցվում է մինչև 1331/2 թ.:

Պատմական բարձր արժեք ունի Համդալլահ Ղազվինիի կողմից 1340թ. գրված աշխարհագրական «Նուզհաթ ալ-դուլուբ» (Մյուտերի մաքրություն) աշխատության III մասը, որտեղ հեղինակը տնտեսական բնույթի առատ տվյալներ է հաղորդում իրեն ժամանակակից Իրանի մասին²⁷: Հայաստանի բնակավայրերի մասին Համդալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ-դուլուբ» աշխատության հաղորդումների ուսումնասիրություն է կատարել Էլիսա Ղազարյանը²⁸:

Թիմուրյան պատմագրությունը ևս զարգանում է նույն պալատական- ներքոդական ոճի մեջ որպիսին մոնղոլական շրջանի պարսկական պատմագրությունն էր:

XV դարի պատմագիրների շարքում ևախ և առաջ հարկ է նշել Աեզ Թեմուրի պալատական պատմագիրներ Նիզամ ալ-Դին Շամիին և Շարաֆ ալ-Դին Եզդիին, որոնք երկուսն էլ իրենց պատմական աշխատությունները վերնագրել են «Ջաֆարնամե»: Թե՛ Շամիի երկը (գրվել է 1404թ.) և թե՛ Եզդիինը (1424թ.) շարադրված են մեզ չհասած պաշտոնական սկզբնաղբյուրների վրա և ներկայացնում են Թեմուրին ու նրա գործերը իդեալական կերպով, առանց բացասական կոդների: Շամիի աշխատությունը

²⁷ نزعة القلوب، تأليف حمدالله بن ابی بكر بن محمد بن نصر مستوفی قزوینی، با مقابله وحواشی و تعلیقات و فهرس محمد دبیر سیاقی، تهران، 1336.

²⁸ Ղազարյան Է., Հայկական բնակավայրերն ըստ Համդալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ-դուլուբ» աշխատության, «Հայաստանը և Արևելացրիստոնեական քաղաքակրթությունը», Գ, Հանրապետական գիտաժողով նվիրված Պ. Չոբանյանի ծննդյան 70 ամյակին, Ջեկուցումներ ու զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2018, էջ 162-178:

գրված է պարզ ու հասկանալի ճճով²⁹, իսկ Եզդիինը՝ խրթին է ու ավելի ներբողական³⁰:

Թիմուրյան պատմագրության առավել կշանավոր ներկայացուցիչը Հաֆեզ-ե Աբրուն է (մահ. 1430թ.): Նա ծառայել է սկզբում Լենգ Թեմուրին, ապա նրա որդուն՝ Շահրոխին: Վերջինիս արքունիքում էլ գրում է իր պատմական ու աշխարհագրական երկերը:

Հաֆեզ-ե Աբրուն մի շարք պատմագրական երկերի հեղինակ է, որոնք են՝

- Ռաշիդ ալ-Դինի «Ջամի ալ-Թավարիխի շարունակությունը» (Ջեյլ-ե Ջամի ալ-Թավարիխ), որն ընդգրկում է 1304-1335 թթ. Օլջայթու և Աբու Սաիդ Իլխանների իշխանության ժամանակաշրջանը,

- Շամիի «Ջաֆարնամեի շարունակությունը» (Ջեյլ-ե Ջաֆարնամե-ե Շամի), որը բովանդակում է Լենգ Թեմուրի կյանքի վերջին տարվա 1404-5 թթ. պատմությունը,

- «Թարիխ-ե Հաֆեզ-ե Աբրուն» պատմաաշխարհագրական երկը, որն ավելի շատ հայտնի է «Ջուրաֆիա» անվամբ և հեղինակը սկսել է գրել Շահրոխի պատվերով 1414 թ.՝ առաջնորդվելով արաբական աշխարհագրության մոդելով³¹: Նրա այս երկում բավականին ընդարձակ տեղ է հատկացված Ֆարս, Խորասան ու

²⁹ Այս երկի բնագիրը և նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը տե՛ս Sami, Nizamuddin, Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama, t. I, II, Praha, 1937, 1956. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում առկա է այս աշխատության XVII դարի մի ամբողջական ընդօրինակություն (ՄՄ, արաբատառ ֆոնդ, ձև. 286):

³⁰ شرف الدين يزدي، ظفرنامه، تصحيح و تحقيق عبد الحسين نوابي، تهران، 1387.

³¹ جغرافياي حافظ ابرو، تصحيح س مجادي، جلد 1، 2، تهران، ميراث مکتوب، 1375.

Քերման նահանգներին, որոնց նկարագրության մեջ ծավալուն պատմական ակնարկ կա:

- «Մաջմու'ե-ե Հաֆեզ-ե Աբրու» (Հաֆեզ-ե Աբրուի ժողովածու) կոմպիլյատիվ բնույթի տիեզերական պատմություն է, որը գրելով 1417-1418 թթ. Շահրուխի պատվերով հեղինակը ներառելով Թաբարիի, Ռաշիդ ալ-Դինի ու Շամիի հատվածները՝ շարունակում է նրանց պատմությունները:

- Մյուս ընդարձակ պատմական աշխատությունը, որը հայտնի է «Մաջմա' ալ-թավարիխ» (Տարեգրությունների ժողովածու) վերնագրով, և 1426 թ. հեղինակը գրել է Շահրուխի որդի Բայսունդուրի համար, բաղկացած է չորս հատորներից: Այդ երկի չորրորդ մասը, որը վերնագրված է «Զուրդաթ ալ-թավարիխ-ե Բայսունդուրի» (Բայսունդուրի տարեգրությունների ժողովածու), աղբյուրագիտական տեսանկյունից ամենաարժեքավորն է, որն աչքի է ընկնում իր հաղորդումների ճշգրտությամբ ու հակիրճ շարադրանքով³²:

Արդ ալ-Ռազզադ Սամարղանդիի (1413-1482թթ.) երկհատորյա պատմագրական երկը վերնագրված է «Մաթլա' ալ-սա'դեյն վա մաջմա' ալ-թահրեյն» (Երկու երջանիկ աստղերի ծագումն ու երկու ծովերի միախառնումը): Մինչև 1426թ. դեպքերի նկարագրությունը աշխատանքը կոմպիլյատիվ բնույթի է՝ հիմնված Հաֆեզ-ե Աբրուի «Մաջմա' ալ-թավարիխի» վրա, մնացած մասում՝ (մինչև 1470թ.) հեղինակն ինքնուրույն է շարադրում իր

³² M. Subtelny and Ch. Melville, Hafez-e Abru, *Encyclopedia Iranica*, vol. XI, Fasc. 5, pp. 507-509, available online (last visited 27.08.2019): <http://www.iranicaonline.org/articles/hafez-e-abru>

պատմությունը: Երկում առատ են տնտեսական բնույթի տվյալները:

XV դարի նշանավոր պատմագիրներից է Միրխունդ անվամբ հայտնի Մուհամմեդ իբն Խավանդշահը (1433-1498թթ.), որը ծառայելով Հերաթում գտնվող Թիմուրյան պալատում, գրել է 7 հատորյա ընդհանուր տիպի պատմություն «Ռուուզաթ ալ-Սաֆա» (Մաքրության այգի) վերնագրով: Վերջինիս միայն VI և VII հատորներն են վերաբերում XV դարի երկրորդ կեսի պատմությանը³³: Միրխունդի պատմությունն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև Թիմուրյան Սուլթան Հուսեյն Բայքարայի իշխանությունն (1470-1506 թթ.) ընկած շրջանի պատմությունը: Սկզբի հատորները կոմպիլյատիվ բնույթ ունեն և հիմնված են արաբական ու պարսկական տարբեր աղբյուրների վրա, որոնց մի մասը չի պահպանվել, իսկ վերջին հատորի հեղինակն է ըստ երևույթին նրա թոռ Խանդամիրը³⁴, քանի որ այն ընդգրկում է նաև նրա մահվանը հաջորդած դեպքերի շարադրանքը: «Ռուուզաթ ալ-սաֆան» դեռևս XIX դարում հրատարակվել էր անգլերեն թարգմանությամբ³⁵, թեև իր հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությամբ ու ճշգրտությամբ զիջում է Հաֆեզ-ե Աբրուիս ու Սամարղանդիին:

Հաֆեզ-ե Աբրուի, Միրխունդի ու Խանդամիրի լայնածավալ աշխատությունները շուտով տարածվում են ողջ իսլամական

³³ روحه الصفاة تأليف محمد بن خاوند شاه بلخي، تهذيب و تلخيص حسن زويليه تهران 1358.

³⁴ M. Szuppe, *Historiography: Timurid period*, *Encyclopedia Iranica*, Vol. XII, Fasc. 4, pp. 356-363, available online (last visited 27.08.2019): <http://www.iranicaonline.org/articles/historiography-v>

³⁵ *History of the Early kings of Persia*, translated from the Persian of Mirkhond with notes by David Shea, London, 1832.

աշխարհում և օրինակ ծառայում հետագա դարերի պատմագիրների համար²⁶:

Հայկական բարձրավանդակն ու Այսրկովկասի շրջաններն իր սահմաններում ընդգրկած Կարա Կոյունլու ու Ակ Կոյունլու Թուրքմեն տիրակալների ստեղծած պետության պատմության աղբյուրներն ավելի սակավաթիվ են: Դրանց մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում Ֆազլալլահ Ռուզբեհան Ամինի Խունջիի «Թարիխ-ե ալամ-առա-ե ամինի» աշխատությունը, որը բովանդակում է Ակ Կոյունլուների պետության պատմությունը մինչև 1488 թ.²⁷: Հեղինակը լիხելով Ակ Կոյունլու տիրակալների պալատական պաշտոնյան՝ Սեֆյան շահ Իսմայիլ Ա-ի գահակալումից հետո ջանալով խուսափել կրոնական հետապնդումներից, ապաստան է գտնում Մուհամմեդ խան Շեյբանիի պալատում:

Սեֆյան դարաշրջանում պարսկալեզու պատմագրությունը շարունակում է զարգանալ: Խիստ մեծ է այս շրջանի պատմագիրների թիվը, որոնց որոշ մասը գտնվելով պետական ծառայության մեջ, հնարավորություն ուներ օգտվելու պետական փաստաթղթերից ու հավաստի աղբյուրներից:

Սեֆյան թագավորական տան հիմնադիր Իսմայիլ Ա-ի գահակալության մինչև 1512 թ. ընկած ժամանակահատվածի տարեգրությունն է ընդգրկում XVI դարի բանաստեղծ ու պատմաբան

²⁶M. Szappe, *Historiography: Timurid period.*

²⁷تاريخ عالم آرای امینی "شرح حکمرانی سلاطین آق قویونلو و ظهورشاهان" تألیف فضل الله روزبهان
حنجی اسقھانی، تصحیح محمدحسینی، تهران، میراث مکتوب، 1382.

Յյամալ ալ-Դին Բեննայիին վերագրվող «Շահանշահ-նամեն» (Գիրք արքայից արքայի)³⁸:

Ամիր Սադր ալ-Դին Սուլթան Իբրահիմ Ամինիի «Ֆուրուհաթ-ե շահի» (Շահական հաղթանակները) կամ «Ֆուրուհաթ-ե Ամինի» (Ամինիի հաղթանակները) աշխատությունը ևս նվիրված է շահ Իսմայիլ Ա-ի ժամանակաշրջանի դեպքերի նկարագրությանը: Հեղինակը նախապես եղել է Սուլթան Հուսեյն Բայթարայի պաշտոնյաներից, իսկ 1519 թվականից ծառայել Սեֆյան շահ Իսմայիլ Ա-ի պալատում: Իր երկհատորյա պատմությունը Ամինին սկսում է Ադամից և հասցնում մինչև 1512 թ., ընդ որում երկրորդ հատորն ամբողջովին նվիրված է շահ Իսմայիլ Ա-ի գահակալման առաջին 12 տարիների պատմությանը³⁹:

Պատմական էպոս է անվանում հետագոտող Ասդար Մոնթազեր Սահեթն իր աշխատասիրությամբ հրատարակված անանուն հեղինակի «Ալամ առա-ե շահ Իսմայիլ» (Շահ Իսմայիլի աշխարհակալությունը) անվամբ հայտնի աշխատությունը⁴⁰: Այն բովանդակում է Սեֆյան պետության հիմնադրի պատմությունը՝ համեմված տարաբնույթ ավանդապատումներով:

Առաջին Սեֆյան շահի ժամանակակիցն էր նշանավոր պատմագիր Միրխոնդի թուրը՝ Գիյաս ալ-Դին իրն Հուսամ ալ-Դին ալ-Հուսեյնին, որն ավելի շատ հայտնի էր Խանդամիր ծածկանունով (1475-1535թթ.): Նա իր կյանքի մեծ մասը անց է կացրել

³⁸ Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIXвв., Ленинград, изд. Ленинградского гос. университета им. А. А. Жданова, 1949, с. 20.

³⁹ 29 جہانخش نواب، تاریخنگاری عصر صفوی و شناخت منابع و مأخذ، تهران، 1380. ص.

⁴⁰ عالم آراء شاه اسماعیل، با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر مصغر منتظر صاحب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1384. ص 11.

Հերաթում, որտեղ Թիմուրյան սուլթան Բադի ալ-Չամանի վեզիր, նշանավոր բանաստեղծ Միր Ալիշեր Նավայիի հովանավորությամբ 1500թ. գրում է պատմական կարճ կոմպիլյատիվ աշխատությունը, որ կոչվում է «Թուլասաթ ալ-Ախարա» (Տեղեկությունների համառոտագրություն); իսկ 1524թ. իր ընդարձակ «Հաբիբ ալ-սիյար» (կենսագրությունների ընկեր), որն այդպես էր կոչվել նրա նոր հովանավորի՝ Խոջա Հաբիբուլլահ Սավեջիի պատվին: Այս աշխատությունը բաղկացած է երեք հատորներից, որոնցից յուրաքանչյուրը բաժանվում է չորս մասի⁴¹: Չնայած իր խրթին ոճին նրա այս աշխատությունն աչքի է ընկնում ճշգրտությամբ ու բովանդակած փաստագրական նյութերի առատությամբ: Հատկապես արժեքավոր են նրա այն մասերը, որոնք ընդգրկում են Թիմուրյան սուլթան Հուսեյնի ու Իսմայիլ Ա-ի կառավարման ժամանակաշրջանը: Թեև առանձին դեպքերում հեղինակը հանդես է բերում կողմնակալ վերաբերմունք, սակայն ընդհանուր առմամբ նրա «Հաբիբ ալ-սիյար» աշխատությունը բարձրարժեք աղբյուր է համարվում իր ժամանակի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման համար⁴²:

Միր Յահիա Ղազվիսին (1481-1552/3թթ.) գրել է «Լուբբ ալ-թավարիխ» (Պատմությունների միջուկ) կոչված հակիրճ աշխատությունը՝ նվիրված շահ Թահմասպ Ա-ի որդի Բահրամ Միրզային: Այն բաղկացած է 4 մասերից, որոնց շարադրանքը խիստ ճշգրիտ է և հազեցած իրադարձությունների մասին տվյալներով,

⁴¹ Մաշոոցյան Մատենադարանում առկա է այս աշխատության առաջին հատորի XVII դարի մի ընդօրինակություն (ՄՄ, արարատառ ձև, 558):

⁴² П. Петрушевский, *нշվ. աշխ.*, էջ 21:

խկ լեզուն՝ պարզ: Դեպքերի շարադրանքը հասցվում է մինչև 1542թ.⁴³:

Խուրշահ իբն Ղուրադ ալ-Հուսեյնին (մահ. 1565թ.) ծագումով պարսիկ, երկար ժամանակ ապրել է Հնդկաստանում՝ ծառայելով Նիզամշահերի արքունիքում: Որպես դեսպան 1546 թ. ուղարկվում է Իրան, որտեղ մնալով բավականին երկար ժամանակ, մասնակցում է Շահ Թահմասպ Ա-ի Հարավ-կովկասյան արշավանքներին: Նա գրել է ընդհանուր պատմություն՝ վերնագրելով այն «Թարիխ-ե իլլի-ե Նիզամշահ» (Նիզամշահի դեսպանի պատմությունը): Այս աշխատության VI մասը նվիրված է թուրքմենական Ակ Կոյունլու և Կարա-կոյունլու իշխանությունների, առաջին երկու Սեֆյան շահերի ու Օսմանյան սուլթանների պատմությանը⁴⁴:

Իրանի և Թուրքիայի սահմանակից շրջանների XVI դարի առաջին կեսի պատմությանը վերաբերող արժեքավոր տվյալներ է բովանդակում շահ Թահմասպ Ա-ի և Օսմանյան սուլթանի դեսպանների զրույցի արձանագրությունը՝ ոչ ճշգրիտ կերպով վերնագրված «Թեզքերե-ե շահ Թահմասպ» (Շահ Թահմասպի հիշատակարանը)⁴⁵:

Ծագումով թյուրքական ուսմլու ցեղից էր Հասան Բեկ Ռումլուն (ծնվ. 1531 թ.), որը 10 տարեկանից դաստիարակվել էր շահ Թահմասպ Ա-ի պալատում: Նա գրել է 12 հատորյա «Ախսան ալ - Թավարիխ» (Պատմություններից լավագույնը) պատմությունը,

⁴³П. Петрушевский, *с.з.в.*, т. 21:

⁴⁴Նույն տեղում, էջ 25:

⁴⁵Նույն տեղում, էջ 26: Տե՛ս այն հրատարակված تذكرة شاه طهماسب شرح وقایع و احوالات زندگانی شاه طهماسب صفوی بقلم خودش، برلین، چاپخانه کلاوی، 1343.

որից պահպանվել են միայն XI և XII հատորները⁴⁶: XII հատորը բովանդակում է Սեֆյան առաջին երեք շահերի ժամանակաշրջանի պատմությունը մինչև 1577 թ.: Աշխատության յուրաքանչյուր տարվա շարադրանքում առկա են տվյալներ նշանավոր մարդկանց, աստվածաբանների ու բանաստեղծների մասին, որոնք մահացել են այդ տարի: Այս աշխատությունը համարվում է շահ Թահմասպ Ա-ի և շահ Իսմայիլ Բ-ի ժամանակաշրջանի լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկը⁴⁷:

Իրան ներգաղթած քրդական ռուզերի ցեղի առաջնորդի ընտանիքից է սերել Շարաֆ Խան Բիթլիսին, որը ծնվել է 1543 թ. Կումի մոտ գտնվող Քերեհրուդ վայրում: 9 տարեկան հասակից նա դաստիարակվել է շահ Թահմասպ Ա-ի պալատում: Վարել է Շիրվանի կառավարչի պաշտոնը: Բայց հետագայում հեռանում է Թուրքիա՝ ստանձնելով իր ժառանգական տիրույթ Բիթլիսի վիլայեթի կառավարչի պաշտոնը: 1596թ. Շարաֆ Խան Բիթլիսին ավարտում է իր «Շարաֆնամե» աշխատությունը, որտեղ ընդարձակ տեղ է հատկացված քրդական ցեղերի պատմությանը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը: «Շարաֆնամեում» մանրամասն շարադրվում են Իրանում XVI դարում զարգացող իրադարձությունները անկողմնակալ կերպով, որը բարձրացնում է աշխատության պատմագիտական արժեք⁴⁸: Հատկապես բարձր է այս սղբյուրի արժեքը Արևմտյան Հայաստանի XVI դարի

⁴⁶ A Chronicle of the Early Safawis being the Ahsan u't- Tawarikh of Hasan-i Rumlu, vol. II, Translated by C.N. Seddon, Oriental Institute Baroda, 1934.

⁴⁷ И. П. Петрушевский, *нзվ.* աշխ., էջ 29:

⁴⁸ Մատենադարանում պահվում է այդ աշխատության XIX դարի մեկ ամբողջական ձեռագիր (ՄՄ, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 1799):

սոցիալ-տնտեսական պատմության համար⁴⁹։ Այս աշխատությունն ունեցել է մի քանի հրատարակություն, թարգմանվել ռուսերեն⁵⁰։

Մեֆյան պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչը Իսքանդար Բեկ Թորքեմանն է (1560/1-1633/4թթ.), որն ավելի հայտնի է Մունշի (սարսկ. քարտուղար) անվամբ։ Ստանալով լավ կրթություն՝ Մունշին 24-25 տարեկան հասակում ծառայության է անցնում շահ Մուհամմեդ Խուդաբանդեի հեծյալ ղուլասների գնդում։ 1592/3թ. նա դառնում է բարձրագույն դիվանի քարտուղարներից մեկը՝ գտնվելով Էթեմադ ալ-դավլեի անմիջական ենթակայության տակ։ Վերջինիս հովանավորությամբ էլ նա կարողացել է օգտվել պետական փաստաթղթերից։ Լինելով ժամանակաշրջանի բնագրերից շատերի ականատեսն ու մասնակիցը՝ Մունշին գրում է շահ Աբբաս Ա-ի պատմությունը, որը վերնագրում է «Թարիխ-ե ալամ առայե Աբբասի» (Աշխարհը զարդարող Աբբասի պատմությունը)։

Այն բաղկացած է առաջաբանից ու երկու մասերից (սահիֆե), որոնցից առաջինը ընդգրկում է շահ Աբբաս Ա-ի մինչև նրա գահակալությունն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը, իսկ երկրորդը՝ նրա թագավորության պատմությունը երկու փուլերով՝ նախ առաջին երեսուն տարիների ժամանակահատվածը (I մադսադ), ապա՝ հետագա տարիներինը մինչև նրա մահը (II մադսադ)⁵¹։ Մյուս պատմագիրների համեմատությամբ Իսքան-

⁴⁹ И. П. Петрушевский, *сзл.* աշխ., էջ 31։

⁵⁰ Шараф-хан Шамсэддин Бидлисн, *Шараф-наме*, т. I, II, Москва, Наука, 1967, 1976.

⁵¹ Մտունեադարանում պահվում են այս երկի տարբեր մասերի 4 ձեռագրեր (ՄՄ, արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 2, 11, 34, 575)։

դար Մունշին բավականին ընդարձակ տեղ է հատկացնում Հարավային Կովկասում զարգացող դեպքերի նկարագրությանը, մանրամասն խոսում ոչ միայն տարածքի, այլև տեղի բնակչության, մասնավորապես հայերի մասին: Հեղինակը բավականին օբյեկտիվ է դեպքերի լուսաբանման հարցում և իր հաղորդումներով հաստատում է հայկական աղբյուրների տվյալները հայության բռնագաղթի մասին⁵²: Արժեքավոր են նրա տեղեկությունները նաև ջալալիների ապստամբության, հատկապես Հարավային Կովկասում նրա տարածման մասին⁵³:

Ղեռ հեղինակի կենդանության օրոք նրա «պատմությունն» այնպիսի մեծ ժողովրդականություն է վայելում, որ Մունշին պաշտոնական առաջարկ է ստանում շարունակելու այն՝ ընդգրկելով շահ Սեֆի Ա-ի ժամանակաշրջանը: Մունշին սկսում է այն, բայց աշխատանքն ընդհատվում է հեղինակի մահով: Այս շարունակությունը հայտնի է մի ձեռագրով, որը վերնագրված է «Խոլասաթ ալ-սիյար» և իր մեջ ներառում է նաև Մուհամմեդ Մա'սում իբն Խոջաղի Իսֆահանիի ընդգծված ներբողական բնույթ կրող կարճ ակնարկը նվիրված Գանձակի ու Նարաբաղի բեկլարբեկեր Ջիյադոլլիներին⁵⁴:

Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմությանն է նվիրված նաև Ֆազլի Բեկ Իսֆահանիի «Աֆգալ ալ-թավարիխ» (Տարեգրություններից լավագույնը) վերնագիրը կրող աշխատությունը՝ բաղկացած երեք հատորներից: Առաջին հատորն ընդգր-

⁵² اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، بکوشش ایرج افشار، جلد ۱، ۲، قم ۱۳۳۵.

⁵³ И.П. Петрушевский, *ibid.*, աշխ., էջ 35:

⁵⁴ اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، بکوشش ایرج افشار، جلد ۱، ۲، قم ۱۳۳۵، ص ۶۶۸-۶۶۹.

կում է Մեֆյան շահ Իսմայիլ Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմությունը, երկրորդը՝ շահ Թահմասպ Ա-ի, շահ Իսմայիլ Բ-ի ու Մուհամմեդ Յուզբաբանդեի ժամանակաշրջանինը, երրորդը՝ շահ Աբբաս Ա-ինը: Հատորներից յուրաքանչյուրը պահպանվել է եզակի ձեռագրային օրինակով, որոնցից առաջինը պահվում է Քեմբրիջի գրադարանում (Էթոն-Պոտի հավաքածու, ձեռ. 278), երկրորդ հատորի առաջին մասը, որը հեղինակի ինքնագիր օրինակն է՝ Բրիտանական գրադարանում (ձեռ. 4678), երկրորդ մասը համարվում է կորած, իսկ աշխատության երրորդ հատորը վերը նշված Քրիստ քոլեջի նորահայտ և միակ ձեռագիրն է (h. Dd 5.6), որը հայտնաբերվել է 1993 թ. իրանագետ Չարլզ Մելվիլի կողմից: Այս երրորդ հատորի պարսկերեն քնագիրը հրատարակվել է 2015 թ. Քայումարս Քերեքլուի ընթերցմամբ ու Չ. Մելվիլի խմբագրությամբ⁵⁵:

Մագումով հայտնի ազնվականական տոհմից սերած Ֆազլի Բեկ Իսֆահանին իր պաշտոնական առաջխաղացում սկսել է 16 տարեկանում՝ եղբոր՝ Գանձակի վեզիր Մուհամմեդ Բեկի վարչական անձնակազմում: Երկուսը այնուհետև տեղափոխվում են Բարդա՝, որը կառավարում էր Իզիրմիդդուրտի կառավարիչ Փեյքար խանը: 1617 թ. շահ Աբբաս Ա-ի հրամանով նա նշանակվում է Փեյքար խանի վեզիր, որի հիմնական պարտականությունն էր նախ Ղարաբաղի, ապա՝ Արևելյան Վրաստանի հարկատվությունը⁵⁶: Ֆազլի բեկի պատասխանատվության տակ էր Ղարաբաղի, Մուղանաբի, Թուման-է Մեշքինի, Ղափանաքի

⁵⁵ Fazli Beg Khuzani Isfahani, *A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas*, vol. I, II, Gibb Memorial Trust, 2015.

⁵⁶ Fazli Beg Khuzani Isfahani, նշվ. աշխ., էջ xxi:

ու Չուխտուր-Սաադի ցեղերից չորսսեզի հարկի գանձումը: Նա միաժամանակ նաև Նարաբադի ու Ատրպատականի հյուսիսային շրջանների պետական (խալիսե) հողերի ֆինանսական վերահսկիչն էր: Ֆազլի Բեկի ուղևորությունները Նարաբադի, Ատրպատականի ու Արևելյան Վրաստանի տարածքներում լույս են սփռում իրանական տիրապետության ու վարչարարության մեթոդների ու մանրամասների վրա: Այս սկզբնաղբյուրը ի տարբերություն պարսկական մյուս պատմագրական երկերի ավելի մանրամասն ու արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում շահ Աբբաս Ա-ի ու հայ մելիքների փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի տարածքում զարգացող դեպքերի ու տնտեսական հարցերի շուրջ:

Սեֆյան շահ Սեֆի Ա-ի իշխանության շրջանն (1629-1642 թթ.) է ընդգրկում Աբու ալ-Մոֆախեր բ. Ֆազլալլահ ալ-Հուսեյնի Թաֆրեշիի «Թարիխ-ե շահ Սեֆի» (Շահ Սեֆիի պատմությունը) պատմագրական երկը: Հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններից հայտնի է միայն, որ նա շահ Աբբաս Ա-ի ու Սեֆի Ա-ի ժամանակաշրջանի բանաստեղծ - պատմագիրներից էր և իր «պատմությունն» ավարտել է 1667 թ.⁵⁷:

Շահ Աբբաս Բ-ի ժամանակաշրջանի կարևոր աղբյուրներից է Մուհամմեդ Թահիր Վահիդի «Թարիխ-ե շահ Աբբաս-ե Սահի» (Շահ Աբբաս Բ-ի պատմություն) կամ «Աբբաս-նամե» կոչված աշխատությունը⁵⁸: Արժեքավոր են այս աղբյուրի վկայությունները հարկագանձումների ընթացքում չարաշահումները սահմա-

⁵⁷ نغرشى (ابوالمقاسم بن فضل الله الحسينى سوانح نگار نغرشى، مقدمه، تصحيح و تعليقات محسن بهرام نژاد تهران، میراث مکتوب، 1388، ص. 21، 23.

⁵⁸ جاسانه تالیف آقای ابراهیم دهکان، بهمت آقای رازى و سى زاده، تهران، 1329.

նափակելու նպատակով շահ Աբբաս Բ-ի ձեռնարկած միջոցառումների մասին⁵⁹:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի պարսկերեն միակ պատմա-աշխարհագրական երկը «Մոխթասար-ե մոֆիդ» (օգտակար համատեսագրություն) վերնագրով հայտնի աշխատությունն է՝ գրված Մուհամմեդ Մոֆիդ Մուսթուֆի Բաֆեդիի կողմից: Հեղինակը եղել է Սեֆյան Իրանի վարչական ապարատի պաշտոնյաներից, որոշ ժամանակ (1077-1081) զբաղվել է Եզդի վակֆերի հաշվապահությամբ, որից հետո հեռացել է Հեղկաստան: Այստեղ էլ, Լահորում 1091 թ. ավարտում է վերը նշված երկը⁶⁰, որտեղ նկարագրվում են Իրանի բոլոր վիլայեթները: Իր աշխատությունը գրելիս հեղինակը օգտվել է Համդալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ-դուլուբից» և մեծապես ազդվել նրանից: Աշխատության մեջ նկարագրվում են Սեֆյան Իրանի կազմի մեջ մտնող Այսրկովկասյան շրջաններն ու բնակավայրերը⁶¹:

Նադիրյան ժամանակաշրջանն իր արտացոլումն է գտել երկու պալատական պատմագիրների՝ Միրզա Մեհդի խան Ասթարաբադիի և Մուհամմեդ Քյազիմի գործերում:

Միրզա Մեհդի խանը եղել է Նադիր շահի քարտուղարն ու պալատական պատմագիրը, մասնակցել Աստվածաշնչի պարսկերեն թարգմանությանը, գրել ուզբեկերեն-պարսկերեն «Մանգլախ» կոչված բառարանը: Նրա պատմագրական երկերն են «Թա-

⁵⁹ И. П. Петрушевский, *ibid.*, т. 2, с. 38.

⁶⁰ مستشرق مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی، بکوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد مؤلفات دکتر محمود افشار، 1390. 2. ص.

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 163-173:

րիխ-է Նադիրի» (Նադիրի պատմություն)⁶² և «Դորբե-է Նադերե» (Հազվագյուտ գոհար) աշխատությունը, որը հայտնի է բազմաթիվ ձևազերծով⁶³ և շուրջ 11 վիմատիպ հրատարակություններով: Այս երկու աշխատություններն աչքի են ընկնում իրենց նրբագեղ համարվող խիստ ծանր ու դժվարըմբռնելի ներքողական ոճով: Այն Հարավային Կովկասի ժողովուրդների պատմության այս շրջանի կարևոր աղբյուրներից է⁶⁴:

Նադիրի ժամանակաշրջանի բարձրարժեք սկզբնաղբյուրներից է Մուհամմեդ Քյազիմի ծավալուն «Թարիխ-է ալամ առա-է Նադիրի» (Նադիրի աշխարհակալության պատմությունը)⁶⁵ երկը: Այս հիմնարար աշխատությունը առատ նյութ է մատակարարում ժամանակաշրջանի Իրանի ու նաև Հարավային Կովկասի թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական պատմության համար, որը բարձր է գնահատվել ուսումնասիրողների կողմից⁶⁶:

Նադիր շահին հաջորդած 35 տարիների ու Ջեմայան բազավորական տան պատմությունն է շարադրված Աբու ալ-Հասան ք.

⁶² Միրզա Մեհդի Խանի այս աշխատությունը հայտնի է նաև հետևյալ վերնագրով՝ «Թարիխ-է Ջահանգուշա-է Նադերի» (Նադիրի աշխարհակալության պատմությունը):

⁶³ Մատենադարանում պահվում են «Թարիխ-է Նադերի» և «Դորբե-է Նադերի» աշխատությունների հինգական ձեռագիր ընդօրինակություն (ՄՄ, արարատառ ֆոնդ, ձեռ. 23, 33, 293, 567, 590 և 7, 16, 86, 1198):

⁶⁴ Այս աշխատության նոր հրատարակություններից է՝ میرزا مهدی خان، تاریخ جهانگشای نادری، تهران، 1377.

⁶⁵ Այս աշխատությունը Մ. Պետերբուրգի Արևելագիտության ինստիտուտում պահվող միակ ձեռագրի ֆոտոպատճենման եղանակով հրատարակվել է (Мухаммед Казим, Наме-йн аламура-йн Надери, т. I, II, III, Москва 1960, 1965, 1966):

⁶⁶ И.П. Петрушевский, вշվ. աշխ., էջ 41:

Մուհամմեդ Ամին Գուլեսթանեի «Մուջմալ ալ-թավարիխ» (Տարեգրությունների համառոտագրություն) վերնագրով հայտնի պատմագրության մեջ: Այն գրվել է 1780-1781 թթ.⁶⁷:

Ղաջարական շրջանի պատմագիրներից է «Ասաֆ» գրական ծածկանունով և «Ռոսթամ ալ-Հոքամա» տիտղոսով հայտնի Մուհամմեդ Հաշեմը՝ ծնված 1732/3 թ.: Նրա «Ռոսթամ ալ-թավարիխ» (Ռոսթամի տարեգրություն) վերնագիրը կրող պատմագրական աշխատությունն ընդգրկում է Մեֆյան շահ Մուլթան Հուսեյնից մինչև Ֆաթհալի շահն ընկած ժամանակաշրջանի Իրանի պատմությունը⁶⁸:

Մուհամմեդ Սադեդ Մուսնին (մահ. 1789/90թ.) գրում է Քերիմ Խան Ջենդի ժամանակաշրջանի պատմությունը՝ վերնագրված «Թարիխ-ե գիթի գոշայ» (Տիեզերակալության պատմություն) կամ «Թարիխ-ե Ջենդիյե» (Ջենդյան պատմություն): Նրա մահից հետո այս «պատմությունը» շարունակում են Միրզա Աբդ ալ-Քերիմը և Աղա Մուհամմեդ Ռեզա Շիրազին⁶⁹:

Մուհամմեդ Ֆաթհալլահ բ. Մուհամմեդ Թադի Սարավին եղել է Աղա Մուհամմեդ շահի ժամանակաշրջանի բանաստեղծներից ու նրա պալատական պատմագիրը: 1785-1785 թթ. Սարավին սկսում է գրել Աղա Մուհամմեդ շահ Ղաջարին նվիրված «Թարիխ-ե Մուհամմեդի» (Մուհամմեդի պատմությունը) պատմագրական երկը⁷⁰: Այն ընդգրկում է Ջենդյան արքայատոհ-

⁶⁷ ابو الحسن بن محمد امين گلستانه: مجمل التواريخ، بسعی و اهتمام محمد تقی عترسی رضوی، تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران، 1391، ص. 18.

⁶⁸ محمد هاشم آصفه رستم التواريخ، تصحيح دكتور ميترها مهرآبادی، تهران: دنباي كتاب، 1382.

⁶⁹ Н.П. Петрушевский, ևշվ. աշխ., էջ 43:

⁷⁰ محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی تاریخ محمدی "الحسن التواريخ"، تهران 1371.

մի վերջին 18 տարիների և հետագա մինչև Աղա Մուհամմեդ շահ Ղաջարի մահն ընկած ժամանակաշրջանի (1761-1797թթ.) պատմությունը: Այս երկը գրված է պարսկալեզու պալատական պատմագրությանը բնորոշ ներբողական ու ամականներով խճողված, խրթին ոճով: Չնայած դրան, այն իր ժամանակաշրջանի արժեքավոր սկզբնաղբյուրն է, որտեղ գտնում ենք նաև հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կարևոր անդրադարձներ կապված Աղա Մուհամմեդ Նասի կողմից XVIII դարի 90-ական թթ. Ղարաբաղը հպատակեցնելու նպատակով ձեռնարկված քայլերի հետ:

Ղաջարական ժամանակաշրջանի պատմագիրներից է քրդական դուրուլի ցեղի առաջնորդի տոհմից սերած Աբդ ալ-Ռազզադ իբն Նաջաֆ Ղուլի Դունբուլին (1762/3-1827/8թթ.): Նա գրել է Ղաջարական դինաստիայի առաջին երկու գահակալների պատմությունը մինչև 1825թ.⁷¹ վերնագրելով այն «Մա'ասեր-է սուլթանիե» (Սուլթանական հուշարձաններ)⁷²: Այն ինչպես Իրանի, այնպես էլ Հարավային Կովկասի XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից է:

Նասրեդդին շահի օրոք հիմնված «Դառ ալ-Ֆունունի»⁷³ առաջին բարձրագույն դպրոցի հետ են կապվում իրանական պատմագրության ու աշխարհագրագիտության խոշոր ներկայացուցիչներ Ռեզա Ղուլի Նասն Զեդայաթի ու Սանի ալ-Դաուլայի գործունեությունը:

Ռեզա Ղուլի Նասն Զեդայաթը (1800-1870) «Դառ ալ-Ֆունունի» առաջին տնօրենն էր: Նա հեղինակել է սովաբաժավալ ընդհանուր պատմություն սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև

⁷¹ عبد الرزاق مغتوب دهبلی، مآثر سلطانیه، تهران، 1351.

1857թ. վերնագրելով այն «Ռուզաթ ալ-սաֆա-յե Նասերի» (Նասերի մաքրության այգին), որտեղ սկզբնաղբյուրի արժեք ունի միայն XIX դարի առաջին կեսն ընդգրկող մասը⁷²:

Իրանում պատմաաշխարհագրական գրականության զարգացման մեջ մեծ դեր է կատարում Մուհամմեդ Հասսան Խանի, կամ ինչպես ավելի շատ նա հայտնի է՝ Մանի ալ-Դաուլայի (մահ. 1896թ.) գործունեությունը: Նա եղել է «Դառ ալ-Ֆուտուհի» առաջին շրջանավարտներից, ուղեկցել է Նասրեդդին շահին նրա խորասանյան ու եվրոպական ճանապարհորդություններում: Նրա հեղինակած աշխատությունների մեջ իրենց կարևորությամբ առանձնանում են «Միլլաթ ալ-բուլղանը» (Աշխարհի հայելի), որն իրենից ներկայացնում է ընդարձակ աշխարհագրական բառարանը և նրա շարունակությունը հանդիսացող եռահատոր «Մաթլա ալ-շամս» (Արեգակի ծագումը) կիմևարար աշխատությունը, որի առաջին հատորը նվիրված է Խորասանին և ամփոփում է հեղինակի Խորասանյան ճանապարհորդության տվյալները:

Միլլաթ Մուհամմեդ Թադի Մուսթուֆին, որն ավելի շատ հայտնի է Լիսան ալ-Մուլթ Մեփեհի անվամբ (ծնվ. 1801/2թ.) ստացած լինելով իր ժամանակի համար լիարժեք կրթություն, ծառայել է Ղաջարական հարստության Զաթհալի, Մուհամմեդ ու Նասրեդդին շահերի պալատներում: Իր սովորածավալ «Նասեխ ալ-թավարիխ» (Տարեգրություններ ընդօրինակող) պատմագրական երկը ավարտել է 1857/8թ.: Նրա նրբ հատորներից

⁷² رضا قليخان متخلص بهاديت، روضة الصفان ناصري، جلد ۱، ۹، ۱۰، ۱۳۳۹.

յուրաքանչյուրը նվիրված է վերոհիշյալ երեք Ղաջար շահերից մեկի ժամանակաշրջանին:

XIX դարի կեսերից պատմագրության վերելք է նկատվում Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած Հարավային Կովկասում⁷³: Դրան նպաստում է ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների ցուցաբերած հետաքրքրությունը իրենց ենթակա տարածքների պատմական անցյալի նկատմամբ, որի իմացությունը կօգնե՞ր նրանց տարածաշրջանում կառավարման ձևերի ընտրության հարցում: Պատմագրական երկերի մի մասը գրվել են հենց Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի ու այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների պատվերով: Ռուսական բանակի սպա Աբբաս Ղուլի աղա Բակիխանովը 1841 թ. պարսկերեն գրում է «Գյուլխան-ե Իրան» (Ղրախտային ծաղկանոց) վերնագրով պատմագրական աշխատություն նվիրված Արևելյան Այսրկովկասի պատմությանը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև Գյուլխտանի հաշտությունը 1813 թ.: Այն 1844 թ. ներկայացվում է Վրացահմերթական նահանգի նահանգապետին⁷⁴: Իր պատմությունը գրելիս հեղինակն օգտվել է տարալեզու՝ պարսկերեն, վրացերեն, հայերեն, հունարեն և թուրքերեն աղբյուրներից: Աշխատությունը բաղկացած է 5 գլուխներից, որոնք շարադրված են պարսկական պատմագրության ավանդույթներին համապատասխան՝ սկսելով Աստվածաշնչյան պատմություններով և նախախալամական շրջանի Իրանի թագավորների պատմությամբ: Միայն վերջին 5-

⁷³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, կազմեց Ք. Կոստիկյանը, Երևան, «Ձանգակ 97», 2000, էջ 11-12:

⁷⁴ А. Баюханов, Сочинения. Записки. Письма, Баку, 1983, с. 320.

րդ զլուխն է ընդգրկում Նաղիբ շահի մահվանը հաջորդող 60 տարիներին Արևելյան Այսրկովկասում ստեղծված խանություններում զարգացող իրադարձությունների նկարագրությանը: Այս աշխատությունն առաջին անգամ ոռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է 1926 թ., ապա նաև 1991 թ.⁷⁵:

Ղարաբաղի խանության պատմությանն է նվիրված 1797-1822 թթ. Իբրահիմ խանի վեզիր, ապա այնտեղի գավառական դատարանում ծառայող Միրզա Ջամալ Ջևանշիր Ղարաբաղիի «Թարիխ-ե Ղարաբաղ» պարսկերեն պատմագրական աշխատությունը՝ գրված Շահամիր Նուս Բեգյարովի պատվերով⁷⁶:

Ղարաբաղի XIX դարի պատմագրության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում հայազգի Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» (ճշմարտացի պատմություն) պարսկերեն պատմագրական երկը⁷⁷, որը գրվել է XIX դարի կեսին Գ. Օրբելիանու պատվերով⁷⁸: Այն Ղարաբաղի հայ մելիքությունների ու XIX դարի սկզբի ոռուս-իրանական պատերազմների արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է:

XXI դարի սկզբին Կովկասյան պատմագրության նոնուշներից շատերը, կապված Խորհրդային Միության փլուզման ու տարածաշրջանում Իրանի դերի մեծացման հետ, դարձան

⁷⁵ А. Бакиханов, Гулистан-е Ирам, Баку, 1926. А. Бакиханов, Гулистан-е Ирам, ред., комм. и примеч. З. Бунятова, Баку, изд. ЭЛМ, 1991.

⁷⁶ Мирза Джамаль Джаваншир Карабаги, История Карабага, Баку, 1959, с. 61.

⁷⁷ «Թարիխ-ե Սաֆիի» միակ ձեռագիրը գտնվում է Կրաստակի ԳԱ Արևելյան Ձեռագրերի ինստիտուտի Արևելյան բաժնում (P- 195): Այդ աշխատության վերջին երկու գլուխները հրատարակվել են հայերեն թարգմանությամբ և գիտական մեկնաբանություններով (Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, կազմեց Ք. Կոստիկյանը, Երևան, «Ձառագակ 97», 2000):

⁷⁸ Մ. Յ. Ներսեսով, Եզվ. աշխ., էջ 35:

իրանցի հետազոտողների ուսումնասիրության առարկան և վերահրատարակվեցին: Այդ աշխատությունների շարքում են Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի⁷⁹ և Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուվի վերոհիշյալ երկերը⁸⁰: Իրանցի հետազոտողների ջանքերով վերջին շրջանում հրատարակվեցին նաև մինչ այդ անտիպ մի քանի այլ մանր աշխատություններ ևլիիրված Արցախի պատմությանը, որոնք են Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի որդի Ռեզա Ղուլի Բեկի կողմից Ղարաբաղի Փանահ ու Իջրահիմ Խաների կառավարման ևլիիրված աշխատությունն ու վերջինիս դստեր՝ Գոհար Աղայի «Վակֆնամեն»⁸¹:

Ք. Կոստիկյան

Խորին շնորհակալություն եւք հայտնում Գեղամ Բաղայանին ստորև թարգմանաբար ներկայացվող «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» բնագրի որոշ տեղանունների ճշգրտման հարցում ցուցաբերած օգնության համար:

Ք. Կոստիկյան, Ծ. Մեշքանբարյանս

⁷⁹ میرزا جمال جوانشیر قره باغی، مقدمه، تصحیح و تحشیه از حسین احمدی، تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی، 1382.

⁸⁰ میرزا یوسف قراباغی، تاریخ صافی (تاریخ قراباغ از ابتدا تا دوره دوم جنگهای روس و ایران، بکوشش حسین احمدی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1390.

⁸¹ رضا قلی بیگ، حکومت پناه خان و ابراهیم خان در ولایت قره باغ، وقفنامه گوهر آغا (دختر ابراهیم خلیل جوانشیر)، سه رساله در باره قفقاز، مقدمه، تصحیح و یادداشتها حسین احمدی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1384.

«Թագքիրաթ» ալ-մուլուքը» որպես Մեֆյան պետության պատմության սկզնաղբյուր

Մեֆյան դարաշրջանը Իրանի պատմության կարևոր շրջափուլերից էր, որի ընթացքում նոր զարգացում են ապրում իրանական պետականությանը հատուկ հիմնական սոցիալ-տնտեսական ու վարչաքաղաքական կառույցները և համակարգերը, որոնք Մեֆյան պետության անկումից հետո դեռ երկար ժամանակ շարունակեցին իրենց գոյությունն ու գործունեությունը նաև հաջորդ թագավորական տների իշխանության ժամանակներում:

Մեֆյան արքունիքը մշակել էր որոշակի համակարգ, որի շնորհիվ քաղաքական, վարչական և ֆինանսական բնագավառներում վերահսկվում էր տեղական վարչակազմի գործունեությունը: Կառավարման գործընթացում կարևոր նշանակություն ունեին վարչաքաղաքական բաժանումները, որոնք վճռորոշ դեր խաղացին այդ շրջանների հետագա քաղաքական կարգավիճակի ու ճակատագրի հարցում:

Էթնիկ բազմազանության պայմաններում Իրանում պետականության ստեղծումը ուղեկցվել է ոչ միայն ռազմական պարտադրանքի, այլև տարբեր հավատների դավանող և տարբեր կարգավիճակ ունեցող բնակչության, տարբեր կենսակերպ ունեցող ցեղերի ու ժողովուրդների համակենցության ապահովման միջոցով: Թե ինչպիսի գաղափարական սկզբունքի և հիմքի վրա էր ձևավորվել Մեֆյան հարստության կառավարման համակարգը, Ռոջեր Մելվորին հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Մեֆյան հարստությունը ձևավորվեց երեք գլխավոր սկզբունքների հիման վրա, առաջինն այն էր, որ Մեֆյան շահերը նախախլամական շրջանի թագավորների նմանությամբ իրենց Աստծու ներկայացուցիչը կամ, ինչպես իրենք էին անվանում,

«սայեյն խողավանդ բար գամին՝ Աստծու սովերը երկրի վրա» (ظل الله في الارض كما في خاتوند بر زمین) էին կոչում, երկրորդ՝ քնդունելով շիիզմը, որպես պետական կրոն, իրենց նաև համարում էին շիաների փրկչի՝ Մահդիի ներկայացուցիչը երկրի վրա և երրորդ, որպես սուֆիական առաջնորդներ, ինչպես քնդունված էր սուֆիական ուսմունքում, իրենց ննթակաների փիրը կամ առաջնորդն էին: Այս երեք պատճառներով էլ նրանց պիտի ննթարկվեին երկրի հողերը և զինվորական բոլոր կառույցները, իսկ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դպրաշները սուֆիզմի հետևորդներ էին, ուստի պիտի ննթարկվեին շահերին, այլապես «նասուֆի կհամարվեին»:⁸²

Մեֆյան հասարակության կառույցը բրգածն է եղել, որի գագաթին շահն էր, որպես «արդար» իշխանավոր, որի ննթակաները նրա հովանու ներքո «երջանիկ» ապրում էին: Պետություն - «դովլաթ (دولت)» բառի սկզբնական իմաստը իրենից ներկայացնում էր՝ օրինություն և երջանկություն, սակայն հետագա դարերում իմաստափոխվելով՝ «պետության» և «երկրի» իմաստ է ստանում: Այդ դիտանկյունից էլ երկիրը կառավարող գերագույն ատյանի անդամները կոչվել են «պետության հեռասյուններ» (արքան-ե դովլաթ), իսկ գլխավոր վեզիրը կոչվում էր «պետության վստահություն, հավաստ» (է՛թեմադ ալ-դովլե): Բուրգի ներքնի հստովածում հասարակության գանազան խավերի ներկայացուցիչներն էին՝ առետրականներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ և այլն:⁸³ Մեֆյան պետությունը ներկայացնելու համար նաև օգտագործվել է «մամալեթ-ե մահրուսե» (ممالک محروسه)

⁸² سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی، ترجمه عباسقلی غفاری، تهران، 1382، صص. 242-243

⁸³ سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1385، ص 174

արտահայտությունը, որը բառացի նշանակում է «պաշտպանության տակ գտնվող երկրներ»⁸⁴:

Երկրի գլխավոր խնդիրների քննարկման և որոշումների կայացման գործում շահին օգնում էր յոթ անձից բաղկացած խորհուրդը, որի անդամներն էին «պետության հենասյուներ» (արքան-և դավլաթ) կոչվող ամիրները (*դոռչի բաշին, դուլլարա-դասին, իշիքադասի բաշին* և *թուֆանկչիադասին*), մեծ վեզիրը (կամ *էթեմադ ալ-դովլեն*), *դիվանբեկին* և *վադե'ն ենիսը*⁸⁵:

Մեֆյան հարստության: Լախնական շրջանում երկիրը ղեկավարվել է կրոնապետական եղանակով, որի հետևանքով էլ հնարավոր չէր բաժանում սահմանել պետական և կրոնական պաշտոնների միջև, որով և բացատրվում է քաղաքական և զինվորական բնագավառներում հոգևորականության ակտիվության պատճառը: Նրանք բնական էին համարում զինվորական և աշխարհիկ պաշտոնների համատեղումը հոգևոր դիրքի հետ: Ինչպես Լահանգներում, այնպես էլ քաղաքներում հոգևորականության ներկայացուցիչներն օժտված էին մեծ իրավունքներով ու իշխանությամբ: *Սադրերի* ու *դագինների* իրավասության ներքո էին գտնվում *շարի'աթական* դատարանները, *վակֆային* կալվածքների և վերաբերող գործերը: «*Մասսե*» համարվող շրջանները վերահսկվում էին շահական հատուկ աստիճանավորների *վեզիրների* կողմից: Պետության կենտրոնացման քաղաքականության շրջաններում բաղկացուցիչ մասն էր հանդիսանում շահապատկան և պետական հողերի հարաճուն ավելացումը:

⁸⁴ پسر جسون / لورس / كهارت، تاریخ ایران گمبرج (جلد ششم، قسمت دوم) دوره صفوی، ترجمه: تیمور قادری، تهران، انتشارات مهتاب، 1387، ص. 212

⁸⁵ Տե՛ս ստորև, էջ 84:

Դա հնարավորություն էր տալիս, որ շահի գանձարան հոսեն հսկայական հարստություններ⁸⁶:

Իրանի պատմության մեջ առանձնացվում է Մեֆյան հարստության վարչական կառույցի զարգացման երեք շրջան⁸⁷: Առաջին շրջանը ընդգրկում է շահ Իսմայիլ Ա-ի գահակալությունից մինչև շահ Աբբաս Ա-ի գահակալությունն ընկած տարիները, երբ վարչական համակարգը գտնվում էր փոփոխությունների և կազմավորման փուլում: Այդ ընթացքում պետության պաշտոնյաների պարտականությունները հստակ որոշված չէին և հաճախ իրար էին խաչաձևվում: Երկրորդ շրջանը ներառում է շահ Աբբաս Ա-ի ողջ գահակալությունը, երբ վերջինս փոփոխության ենթարկելով երկրի վարչական կառույցը՝ հիմնականում նոր հիմքերի վրա դրեց այն՝ խիստ ամրացնելով նրա վարչատնտեսական համակարգը: Իսկ երրորդը՝ Մեֆյան պետության աստիճանական թուլացման և անկման շրջանն է, որ սկսվում է շահ Մեֆի Ա-ի գահակալությունից և ձգվում մինչև Մեֆյան պետության կործանումը:

Առաջին շրջանում իշխանությունները առավելապես վարում էին նվաճողական ու ինքնահաստատման քաղաքականություն: Իշխող համակարգը ռազմական կողմնորոշում ուներ, որով համեմատաբար պակաս դերակատարություն էր վերապահում երկրի վարչական կառուցակարգի զարգացման գործընթացին: Մեֆյան հարստության սկզբնավորման ու ձևավորման ժամանակաշրջանում կրոնական, քաղաքական և զինվորական կառույցները հստակ տարանջատված չէին և շարունակ

⁸⁶ Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն (ինսագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 327-328:

⁸⁷ 118 م. جسون الورنس لآكهارت، تاريخ ايران، ص 218.

միջամտում էին միմյանց գործունեությանը⁸⁸։ Սեֆյան շահ Իսմայիլի գահակալության վերջին տարիներից սկսած, ինչպես նաև նրա հաջորդների իշխանության ժամանակաշրջանում այդ կառույցները աստիճանաբար ընդարձակվեցին, ձևավորվեցին զանազան պաշտոններ, որոնք ունեին իրենց որոշակի պարտականությունները։ Սեֆյան հարստության ռազմական հենարանը ղզլբաշական ցեղերն էն, որոնց ավագանին սկզբնական շրջանում զբաղեցնում էր կարևորագույն զինվորական պաշտոնները։

Շահ Աբբաս Ա-ն իր գահակալության ժամանակ խիստ թուլացրեց ղզլբաշներին, ուժեղացնելով երկրի կենտրոնական իշխանությունը և վարչական կառույցը։ Նա տարանջատեց աշխարհիկ և կրոնական իշխանությունները, որով վարչական կառույցը ստացավ ամբողջական տեսք։ Ղզլբաշական ուժերի թուլացմանը զուգընթաց ուժեղացան վարչական ատյանները, որոնք կարճ ժամանակահատվածում վերածվեցին բարդ կառույցների⁸⁹։

Շահ Աբբասը ձգտում էր երկրում ստեղծել հասարակական և վարչական նպատակալաց կառույցներ։ Շահ Աբբաս Ա-ը գիտակցում էր, որ նրան երկրի հնագույն հզոր զինվորական բազուկի՝ ղզլբաշների թուլացումն ու վերացումը հետաձգվի, ապա այն վնասելու էր պետության հզորությանը և կայունությանը։ Այդ գործընթացը խթանելու նպատակով նա ստեղծեց իրեն ենթարկվող նվիրյալների վստահելի մի կառույց՝

⁸⁸ Իբն Եսկոն / Լորնս Լակհարտ, *Տարիخ Երան*, Մ. 219

⁸⁹ Իբն Եսկոն / Լորնս Լակհարտ, *Տարիخ Երան*, Մ. 230

բաղկացած շահսեփեների գինվորական խմբերից, որի մեջ ընդգրկվում էին գահին հավատարիմ ղզլբաշները:⁶⁰

Նա ստեղծեց մի գորեղ վարչատնտեսական համակարգ, որը պետք է ապահովեր երկրի տնտեսական զարգացումն ու բարգավաճումը: Շահ Աբբաս Ա-ն իր տնտեսական ծրագրերի իրականացման ծիրում արտաքին առևտրի մենաշնորհը և արքունի արհեստանոցների հսկողությունը ևս կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Շահ Աբբաս Ա-ի կառավարման տարիներին Մեֆյան Իրանը դարձավ հզոր կենտրոնացված պետություն, որն իրենից ներկայացնում էր տիպիկ արևելյան բռնապետություն, որտեղ առաջին և վերջին խոսքը պատկանում էր ինքնակալին: Նա անսահմանափակ իրավունքներով օժտված տիրակալ էր: Թեև երկրում գործում էր «բարձրագույն խորհուրդ» կոչված խորհրդակցական մարմինը, սակայն նրա անդամները նշանակվում էին շահի կողմից և, քնականաբար, չէին կարող ղեմ գնալ նրա կամքին⁶¹:

Նահանգների կառավարումն իրականացվում էր շահի կողմից նշանակված *բեկլարբեկերի* կողմից: Այդ հանգուցային և կարևոր պաշտոնում սովորաբար նշանակվում էին կա՛մ շահի մերձավորագույն ազգականները, կա՛մ շահին հավատարիմ ազնվականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչները, որոնք տարիների ընթացքում ապացուցել էին իրենց անձնական նվիրվածությունը շահին: *Բեկլարբեկերն* իրենց ձեռքերում էին կենտրոնացնում նահանգների ինչպես վարչական, այնպես էլ ռազմական իշխանությունը: Հետևելով հին իրանական ավանդույթներին՝ շահը բեկլարբեկերի իշխանությունը սահմանափա-

⁶⁰ خلیلی نسیم، تاریخ صفویه، تهران، انتشارات آفتاب، 1387، ص. 68-72.

⁶¹ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 325:

կելու և նրանց մշտական հսկողության տակ պահելու նպատակով վերջիններին մոտ նշանակում էր տեղակալ (ջանեշին), որն անմիջականորեն ենթարկվում էր ո՛չ թե բեկլարբեկին, այլ շահին և հանդիսանում էր նրա «սպքը», «ականջը» և «լեզուն»: Նա բեկլարբեկի վարքագծի և նահանգում ամեն մի անցուղարձի մասին գաղտնի տեղեկություններ էր հաղորդում շահին: Ի դեպ, նման ֆունկցիա կատարող մարդկանցից ջանեշինը միակը չէր: Բեկլարբեկի շրջապատում կային մեծ թվով հայտնի ու անհայտ աստիճանավորներ, որոնց գործը լրտեսելն ու շահին ամեն ինչի մասին իրազեկ դարձնելն էր:⁹² Այդ համակարգի շնորհիվ շահը ժամանակին կարողանում էր ճնշել բեկլարբեկերի կողմից ամեն մի խռովության կամ ապստամբության փորձ:

Շարդենը գնահատանքով է արտահայտվում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից երկրի ղեկավարման համար կիրառված եղանակի մասին ու արտասանքով՝ նրա կորստի կապակցությամբ. «Նա արդար թագավոր էր, որ աշխատում էր իր երկրի և ժողովրդի բարօրության և երջանկության համար: Նա երկրի ղեկավարությունը ստանձնեց այն ժամանակ, երբ երկիրը ավիրված և թալանված էր: Այդուհանդերձ այն ձեռքբերումները, որ նա կարողացավ ունենալ իր թագավորության ընթացքում, անգնահատելի էր, սակայն, դժբախտաբար, երբ այս հզոր թագավորը հեռացավ կյանքից, երջանկությունը ևս նրես թեքեց երկրից»:⁹³ Շահ Աբբաս Ա-ի մահից հետո մինչև աֆղանների կողմից

⁹² Բայրուդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 325, 326:

⁹³ فرید رائد دلیو، برگزیده شرح سفرنامه شاردن ترجمه: حسین هزبریان/ حسن اسدی، تهران، نشر فرزان صحنی، 1388، صحنی، 158-159. (Ronald W. Frier, Bargozideh Safarnameh Sharden, tarjome Hosein Hazhirian/ Hassan Asadi, Tehran, nashre Farzan rouz, 1388, pp. 158-159).

Սպահանի գրավումը Մեֆյան հարստությունը աստիճանաբար մոտենում էր իր անկմանը:

Երրորդ շրջանում երկրի ուժերի վերադասավորումը ամբողջացավ: Զինվորական ուժերը թուլացել էին և այլևս անընդունակ էին դիմակայել բելուջների և աֆղանների հարձակումներին: Զինվորական ուժերի թուլացմանը զուգահեռ թուլացել ու անգործունակ մեքենայի էին վերածվել նաև երկրի վարչական կառույցները⁹⁴:

Մեֆյան պետության զարգացման երրորդ շրջանում զգալիորեն տարանջատվեցին կրոնական և աշխարհիկ կառույցները: Կրոնական դասը, որն այլևս լիովին չէր գտնվում աշխարհիկ հսկողության ներքո, սկսեց ամրապնդել իր դիրքերը: Նրանց դերակատարության ուժեղացումը ավելի նկատելի դարձավ Մեֆյան երկու թույլ գահակալներ շահ Մուլեյմանի և շահ Մուլթան Հուսեյնի գահակալության օրոք, որոնց միասնական գահակալությունը կազմում է շուրջ քառասունվեց տարի (1666–1722 թթ.)⁹⁵:

Մեֆյան իշխանության հարկային քաղաքականության կապակցությամբ Եսայի Հասան Ջալալյանցի «Պատմութին Համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատության մեջ հանդիպում ենք հետևյալ տեղեկության, ուր հեղինակը ժամանակի պարսիկ իշխանավորների վերաբերմունքի վերաբերյալ նկատում է «Զայս ամենայն, զոր զրեցաք՝ նորահնար չարիք էր, զոր եղին ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ և առաջինն էս ծանրագոյն էր բեռն ի վերայ ժողովրդեան, այժմս փոխանակ թեթեացու-

⁹⁴ بیشتر جکسون / اورنگی لاکهات، تاریخ ایران، ص 230.

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 230-231:

ցանելոյ, գայս քան ևս յաւելին ի վերայ»⁹⁶ Իրանական պետության կառավարման համակարգի թուլացման պատճառների վերաբերյալ Եսայի Հասան Ջալալյանի դիտարկած հանգամանքը և՛ համակարգի ուռճացման գործընթացի պայմաններում հանդիսացավ այն գործոնը, որն արագացրեց պետության կազմաքանդման գործընթացը:

Մեֆյան հարստությունը տասնութերորդ դարի առաջին տասնամյակներում տնտեսական, քաղաքական և գաղափարական դիտանկյունից ճգնաժամի մեջ էր գտնվում: Պետության ֆինանսական խնդիրները և իշխող խավի մեջ տեղի ունեցող հակամարտությունները թուլացրել էին նաև երկրի ռազմական վրացի բարձրաստիճան զինվորական ղեկավարները, զիմա՛ի այլակրոնների համայնքները, սուննի քոչվոր ցեղերը, որոնք ապրում էին կայսրության սահմաններում և կովկասյան վիլայեթներում, Բելուջեստանում, Խուզիսթանում և Աֆղանտտանում, քաղաքականապես օտարված էին և հաճախ չէին ենթարկվում կենտրոնական իշխանությանը: Մի փոքրիկ աֆղանական բանակ կարողացավ 1722 թվականին կործանել Մեֆյան հարստության հիմքերը, և վիլայեթներում տեղակայված բանակներից ոչ մեկը չօժանդակեց և օգնության ձեռք չմեկնեց շրջափակման մեջ գտնվող Մեֆյան շահին: Վերջին տասնամյակների ընթացքում անուշադրության մատնված բանակը, կուտակված ներքին անհանդուրժողականության պատճառով որևէ միջոցի ձեռնարկելը անիմաստ էր համարում⁹⁷:

⁹⁶ Եսայի Հասան Ջալալյանց, Պատմութիւն Հասմաթուս Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 16:

⁹⁷ فوران جلا، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران (از سقوطه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی)، ترجمه: احمد تدین، تهران: انتشارات مؤسسه خدمات فرهنگی ققنوس، 1377، ص. 159.

Իրանում պետության կառավարման գործը կազմակերպելու համար գոյություն է ունեցել ուղեցույցների պատրաստման ավանդույթը: Պարսկական այդօրինակ հին աղբյուրներից է եղել Նասիր ալ-Թուսի Նիզամ ալ-Մուլքի «Սիասաթ-նամեն», որը Սելջուկյան պետության վարչակառավարման ու հարկային համակարգն արտացոլող կարևոր աղբյուրներից է, նաև Համդալլահ Մուսթուֆի Ղազվինիի կողմից գրված «Նուզհաթ ալ-դուլդը», որը վերաբերվում է Իրանի մոնղոլական ժամանակաշրջանի աշխարհագրական բաժանումներին և հարկահանման եղանակին: Երկրի կառավարման համար Սեֆյան հարստության ժամանակաշրջանում ևս գոյություն էև ունեցել վարչական կառավարման ուղեցույցներ և կանոնակարգեր:

Սեֆյան հարստության գահին տիրացած աֆղանների համար խիստ անհրաժեշտ էր պետական կառույցի ղեկավարման և վարչական բաժանումների շուրջ ձեռք բերել համապատասխան գիտելիքներ և տեղեկություններ: Նրանց թվում էր, որ նման ուղեցույցների օգտագործումը կնպաստի երկրի վարչական կայունության, ղեկավարման գործընթացը արդյունավետ իրականացնելուն, որի միջոցով հնարավոր կլինի վերադարձնել երկրի նախկին փառքը:⁹⁶ Նմանօրինակ պահանջից ելնելով գրի առնվեց «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» (Արքաների հիշատակարան) աշխատությունը, որը վերաբերում է Իրանում վարչական համակարգի և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հիմնահարցերին այն ժամանակաշրջանում, երբ Սեֆյան պետական համակարգն արդեն ճգնաժամի մեջ էր, արքունիքը գրավված էր աֆղանների կողմից, ինչի արդյունքում երկրի նոր կառավարում

⁹⁶ يوسف رحيم لو، مقاله: منعی تازه باب در سازمان ادارى حکومت صفوى، نشریه دانشگاه ادبیات و علوم
اسلنى دانشگاه تبریز، شماره 133، صمى 10-9

ձևավորելու նպատակով անհրաժեշտություն էր առաջացել համակարգված ուսումնասիրելու և ներկայացնելու Սեֆյան պետականության հիմնական սկզբունքները աֆղանների կողմից դրանք օգտագործելու նպատակով: Աշխատությունը գրվել է 1726 թվականին Աշրաֆ Աֆղանի հրամանով և Սեֆյան Իրանի վարչական կառույցի ծալքերին լավատեղյակ պաշտոնյա Միրզա Սամի'այի կողմից: Պարսիկ գիտնական դոկտ. Մուհամմեդ Թաղի Դանեշվահաժուհը գրքի հեղինակ Միրզա Սամի'այի մասին գրում է՝ «Հավանաբար Թագքիրաթ ալ-մուլուքի անհայտ հեղինակ Միրզա Սամի'ան նույն ինքը Ամիր Մուհամմեդ Սամի Քարխանեն է, Սեֆյան շրջանի «Ռուսթամ ալ-թավարիխ» պատմագրական աշխատության հեղինակ Ամիր Շամսեդդին Մուհամմեդ Քարխանեի եղբայրը, որի տղան Ամիր Մուհամմեդ Հուսեյնը և թոռը Աղա Մուհամմեդ Հաշեմ Ասեֆ Հուսեյնին հայտնի էր Ռուսթամ ալ հոքամա անունով»: Այսպիսով, Դանեշվահաժուհը բացահայտում է, որ Միրզա Սամի'ան «Ռուսթամ ալ-Թավարիխի» հեղինակի հետ անմիջական ազգակցական կապ է ունեցել⁹⁹:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքում» ներկայացված են Սեֆյան Իրանի վարչական կառուցվածքը, Սեֆյան կենտրոնական ապարատի ու շրջաններում գործող պաշտոնյաների գործառույթներն, հասարակության մեջ նդած բաժանումները, ուր տեղեկություններ կան ժամանակի տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ, նշվում են մարզերի հաքիմների պարտականությունները, եկամուտները և նրանց կողմից վճարվող հարկերը, տեղեկություններ և վիճակագրական տվյալներ են հաղորդվում քա-

⁹⁹ دانش پژوه محمد تقي، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا و تذکره الملوک میرزا سمیعاً منبع: زبان و ادبیات محله دانشکده ادبیات و علوم السلی دانشگاه تهران، مرداد 1347، شماره 63 و 64، ص. 476

դաքններում տեղակայված զինվորական ուժերի և կառույցների եկամուտների, ծախսերի և պաշտոնյաներին վճարվող աշխատավարձերի մասին: Գիրքը բաղկացած է հինգ գլխավոր բաժիններից, ուր խոսվում է պաշտոնատար անձանց և նրանց ենթակաների աշխատանքների և պատասխանատվությունների մասին: Կրոնական պաշտոնների և դրանց առանձնահատկությունների վերաբերյալ նրանում նշված բացատրությունները հակիրճ են, սակայն բավականաչափ լուսաբանող: Գիրքը արտացոլում է Մեֆյան հարստության անկման ժամանակաշրջանը, քանի որ դիվանական պաշտոնների բաժանումների մեջ նշվում է մուլլաբաշի պաշտոնը, իսկ այդ պաշտոնը ձևավորվել էր Մեֆյան շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության վերջին տարիներին:

Երկրի ղեկավարման համար Մեֆյան տիրակալների ձևավորված իշխանության նպատակն էր կառավարումը ամբողջությամբ կենտրոնացնել շահի ձեռքում՝ սահմանելով ներքին և արտաքին խիստ հսկողություն, ձևակերպել վարչական ղեկավարման համար նոր և կազմակերպված համակարգ: Այդ համակարգի օգնությամբ վերահսկել երկրի ներքին կյանքը ամենայն բժախնդրությամբ, որի շնորհիվ ավելի քան երկու դար Մեֆյան իշխանավորներին հաջողվեց ղեկավարել երկիրը: Այսպիսով, այդ համակարգը արտացոլող և ժամանակի սկզբնաղբյուրների մեջ լավագույն կերպով նկարագրող աշխատություններից է «Թագքիրաթ ալ-մուլուք» երկը:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքից» գատ Մեֆյան ժամանակաշրջանից պահպանվել է «Դասթուր ալ-մուլուք» (Թագավորների կար-

գը)¹⁰⁰ աշխատությունը, որը ևս ներկայացնում է ժամանակաշրջանի վարչակառուցվածքի համակարգը: Այն առաջին անգամ իրանցի պատմաբան Դանեշվաժուհի աշխատասիրությանը երեք հատվածներով հրատարակվել է «Թեհրանի պետական համալսարանի» պատմաբանասիրական ֆակուլտետի պարբերականի մեջ: «Դասթուր ալ-մուլուքի» հեղինակն է Մուհամմեդ Ռաֆի՛ն Անսարին, կամ ինչպես նրան կոչել են ժամանակին՝ Միրզա Ռաֆի՛ան: Գրքի հեղինակն այն պատրաստել էր ևսխրան աֆղանների կողմից Սպահանի գրավումը, շահ Մուլթան Հուսեյնի գահակալության ժամանակաշրջանում (1694-1722 թթ.) և նրա անունից: Միրզա Ռաֆի՛ան գրադեցրել է *մուսթովֆի ալ-մամալեքի* պաշտոնը:

Իրանցի հետազոտող դոկտ. Մուհամմեդ Թաղի Դանեշվաժուհը գրում է. «Նմանատիպ աշխատությունների պատրաստումը ընդունված է եղել կազմել Սեֆյան յուրաքանչյուր գահակալի օրոք և դրանք գրվել են ժամանակի գահակալող շահի անունից: Երկու աշխատություններն էլ (խոսքը «Դասթուր ալ-մուլուքի» և «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մասին է) գրվել են մինևույն սկզբնաղբյուրի հիման վրա, որը հավանաբար ավելի ծավալուն է եղել և յուրաքանչյուրի մեջ գոյություն ունի տեղեկություն, որ մյուսի մեջ բացակայում է, ուստի Սեֆյան ժամանակաշրջանի վարչական և հասարակական պատմության ուսումնասիրության դիտանկյունից երկու սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները միմյանց լրացնում են¹⁰¹», որով հնարավոր է

¹⁰⁰ میرزا رفیعا، دستور الملوك، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردادی، با مقدمه منصور صفت گل، به سفارش مرکز اسناد و تاریخ دیپلماتی، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، 1385، مقدمه اول.

¹⁰¹ دالت پزوه محمد تلی، دستور الملوك، ص 484.

դառնում ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել Սեֆյան Իրանի վարչական պատմության և նրա զարգացման գործընթացի վերաբերյալ:

«Պատժուր ալ-մուլուքը» ժամանակաշրջանի հասարակական, տնտեսական և քաղաքական բազմաթիվ հարցեր ընդգրկող աշխատություն է, որը հանդիսանում է Սեֆյան Իրանի պետականավարման կառուցվածքի համապարփակ տեղեկագիր, ներկայացնելով ղեկավարման կառույցի գործընթացներն ու ծանրանալով հիմնականում հետևյալ խնդիրների վրա՝ երկրի տնտեսության և երկրագործության վիճակի բարելավման, ղեկավարման, վարչական գործընթացի և զինվորական կառույցի ու նրա առաժճանակարգության վերաբերյալ: Այն կարևոր է նաև երկրի քաղաքական աշխարհագրությանը, ժամանակաշրջանի պաշտոնների և աշխատանքների, ինչպես նաև նրանց եկամուտների և տնտեսական իրավիճակի շուրջ իր կարևոր և օգտակար մանրամասների ու տեղեկությունների պարունակությամբ¹⁰²:

Վերջին շրջանում այդ երկու աշխատություններից գատ. նմանօրինակ թեմայով երեսն է եկել և շրջանառության մեջ դրվել մի այլ կարևոր աղբյուր նա: Այն հրատարակվել է Յուսեֆ Ռահիմլուի ջանքերով 1992 թվականին և կոչվում է՝ «Ալդաբ վա մավաջե-ն դորեն-և սալաթին-ե Սաֆավի» (Սեֆյան միապետների ժամանակաշրջանի պաշտոնների անվանումները և վարձատրությունները):¹⁰³ Այս աշխատության հեղինակը Միրզա Ալի Նադի Նասիրին է, որը շահի *մաջլեսնիխ*¹⁰⁴ է եղել: Գիրքը

¹⁰² 504, 495. نقش پزوه محمد تقی، دستورالملوک، صفی، 1371.

¹⁰³ میرزا علی تقی نسیری، القاب و مواجب، دوره سلاطین صفوی، تصحیح دکتر یوسف رحیم نو، انتشارات دانشگاه فریبوسی، مشهد، 1371.

¹⁰⁴ Սեֆյան վերջին շահի Շահ Մուլլան Հուսեյնի (1105/1694-1135/1722) *մաջլեսնիխ* է եղել:

ամբողջությամբ չի պահպանվել, ու նրա սկզբնական բաժնի էջերից որոշ հատվածներ պակասում են: Այնուամենայնիվ երկը մյուս երկու աշխատությունների համեմատությամբ զանազանվում է նրանով, որ տվյալ աշխատության մեջ կատարվում են արժևորումներ պաշտոնը կրող անհատների և նրանց ժամանակաշրջանի ու իրավիճակի վերաբերյալ: Այդ աշխատությունը լրացնում է «Քաղաքի բաժնի» և «Նասրուր ավ-մուլուքի» արժեքավոր տվյալները ժամանակաշրջանի պաշտոնների վերաբերյալ:

Ժամանակաշրջանի պաշտոնների և նրանց գործառույթների մասին բազմաթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել պատմական վավերագրերում, որոնք մեծ արժեք ունեն պատմական իրականության ոչ միայն բնութագրման, այլև վերաարժեքավորման և ժամանակաշրջանի վարչական պատմության իրականության արտացոլման տեսակետից: *Քաղաքի* պաշտոնի վերաբերյալ հետաքրքրական մանրամասներ է բովանդակում Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում պահպանվող շահ Մուլթան Հուսեյնի հրովարտակը, որով Միրզա Մուհամմեդ Ջաբերին նշանակվում է Սպահանի *քաղաքաբար*: Հրովարտակը կարևոր է Մեֆյան շահերի կողմից ենթականերին պաշտոնի նշանակման եղանակի և պարտականությունների գատորոշման ու նրանց պարտականություններին ծանոթանալու տեսանկյունից: Նշանակելով վերոհիշյալին այդ պաշտոնում՝ նրան հրահանգվում էր՝ «... որպեսզի նա, կատարելով իր պարտականությունները, բարեխղճորեն վերահսկի, որ ուժեղների կողմից թույլերը և ենթակաները ճշման չենթարկվեն... Իսկ մայրաքաղաքի բոլոր *դազիները* և բնակիչները, պետք է նշված քաղաքաբարին իրենց գլխավորը համարելով, ենթարկվեն նրա խոսքին ու որոշումներին և

չիրաժարվեն այդ բոլորից, ինչպես նաև արհեստների վարպետները, գյուղապետերը և շրջանների գլխավորները առանց նրա գրավոր թույլտվության որևէ հարցում իրենց ենթակասների նկատմամբ ինքնագլուխ որոշումներ չկայացնեն, քանի որ նրա միջոցով է կատարվում այդ անհատների պաշտոնների փոփոխության իրավունքը...»³⁰⁵։ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ Սպահանի քալանթարի պարտականությունների վերաբերյալ տեսնում ենք մոտավորապես նույն բացատրությունը, ինչ վերը մեջ բերված վավերագրում։ Փաստորեն վավերագիրը գալիս է հաստատելու ժամանակաշրջանի սկզբնաղբյուր «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ պահպանված տեղեկությունը քալանթարի պաշտոնի վերաբերյալ։

Ժամանակի հայ հեղինակների մոտ ևս վարչական պատմության և «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» բովանդակությանը կապվող նյութերի կապակցությամբ հանդիպում ենք որոշ ակնարկների։ Հայ հեղինակները տեղեկություններ են հաղորդում ժամանակի մի շարք պաշտոնների վերաբերյալ։ Եսայի Հասան Ջալալյանցը իր աշխատության մեջ անդրադարձել է դրանցից մի քանիսին, որոնց մեկը հանդիպում ենք նաև «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ. «Եւ դարձեալ որպէս սովորութիւն է Պարսից իշխանութեան յամենայն քաղաքս տէրութեան իւրեանց, և ի վերայ ամենայն երկրի, պնտս և գլխաւորս զօրաց կացուցանել, որպէս *խան, սուլդան, դուլբնկի, վեզիր, դարուդայ, և թիուլտար*»³⁰⁶։

³⁰⁵ Իրանի ազգային գրադարանի վավերագրերի ազգային կենտրոնում վավերագիր համար 997-61:

³⁰⁶ Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 16:

Մեֆյան Իրանի վարչական բաժանումները:

Հետաքրքրական են «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» տեղեկությունները Մեֆյան Իրանի անկման ժամանակաշրջանի սահմանների և վարչական բաժանումների վերաբերյալ: Ուշագետն հայտնի է, զբոսում երկիրը բաժանված է չորս գլխավոր վիլայեթների և տասներեք բեկլարբեկությունների: Երկրի հարավում՝ Արաբստանի, հարավ արևմուտքում՝ Լուրիստանի, հյուսիսում՝ Վրաստանի, իսկ արևմուտքում Քուրդիստանի վիլայեթներն էին գտնվում: Համաձայն «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի», Մեֆյան Իրանի բեկլարբեկությունները 13-ն էին. «Աուաջին՝ Ղանդահար, երկրորդ՝ Եիրվան, երրորդ՝ Հերաթ, չորրորդ՝ Ազարբայջան, հինգերորդ՝ Չուխուր-Մաադ¹⁰⁷, վեցերորդ՝ Ղարաբաղ և Գյանջա (Գանձակ),

¹⁰⁷ Չուխուրսադ կամ Երևանի վիլայեթի կուսակալությունը (վիլայեթ, խանություն, փաշայություն, բեյլարբեկություն, սարդարություն) ձևավորվել է կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում: Թուրքմենական մի քանի ցեղեր XIV դարի վերջերին արդեն միավորված էին ունե Ամիր-Սաադի իշխանության ներքո, և դրանք իրենց ցեղապետի անունով հետագայում կոչվեցին սաադլուներ: Նրա անունով են կոչվել նաև այդ ցեղերի բնակության շրջանները՝ ինչև Արշարունիք կամ Երասխանոք (այժմ Կազվան), Ճակատք (Սուրմալու) ու մասամբ Մասյացոտն գավառները և հարակից մի քանի շրջաններ: Դրանք բոլորը միասին կազմեցին մի կուսակալություն, որը Ամիր-Սաադի անունով օտարները կոչեցին Չուխուր-Մա'դ կամ Չուզուր-Մաադ, իսկ հայերը՝ Սաաթի փոս կամ Սահաթափոս (Սաադիփոս): Հ. Փափազյանը, վկայակոչելով Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվային ֆոնդերից մի կալվածագիր (Կաթողիկոսական դիվան, քղթապանակ 1 գ, վավ. 1004), գրում է, որ «Չուխուր-Մա'դ» անվան առաջին հիշատակությունը, ինչքանով միևնույն պեժմ է հայտնի, վերաբերում է 1428 թվականին, միաժամանակ նշելով, որ այդ անունը պետք է տրված լիներ Ամիր-Սաադի կենդանության օրոք XIV դ. վերջերին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակների պարսկական մատենագրության մեջ «Չուխուր-Մաադը» թարգմանվել է «Երջանիկ փոս» կամ «Երջանիկ հուլիս» խմատով: Այդ

յոթերորդ՝ Ասքարաբադ, ութերորդ՝ Քոհգիլուի, իններորդ՝ Քիրման, տասներորդ՝ Մերվ Շահիջահան, տասնմեկերորդ՝ Ալիշաբար, տասներկուերորդ՝ Սուրբ Մեշիեդ և տասներեքերորդը՝ թագավորանիստ Ղազվին»։¹⁰⁸

Մեֆյան Իրանի ներքին բաժանումների կապակցությամբ այդ հիշատակության եկք հանդիպում Կրուսինսկու ճամփորդական հուշագրության մեջ։ Կրուսինսկին նշում է. «Մեֆյան շահ Իսմայիլի ժամանակից մինչև շահ Սուլթան Հուսեյնի ժամանակաշրջանը նրանք ղեկավարել են տասներկու երկիր. Առաջին՝ Իրաքը (աջեմի), երկրորդ՝ Խուզիսթան, երրորդ՝ Լուրիստան, չորրորդ՝ Ֆարս և Քերման, հինգերորդ՝ Մեքրան, վեցերորդ՝ Սեմևան, յոթերորդ՝ Ղանդահար, ութերորդ՝ Զարդեսթան, իններորդ և տասներորդ՝ Խորասան և Մազանդարան, տասներորդ Գիլան, տասնմեկերորդ՝ և տասներկուերորդ՝ Ագարբայջան,

կուսակալության Զուգուր-Սաադ անունը գործածական է եղել պարսկական ու թուրքական մատենագրության մեջ։ Մեր աղբյուրները, ինչպես ասվեց, Զուգուր-Սաադ վիճակը սովորաբար կոչել են Սահաթափոս։ Օտարածին այդ անունների հետ մրաֆե, գործածության մեջ էին մնացել ևսն հին հայկական վարչատեքստիկալ միավորների՝ Արարատյան երկրի, Կուտայք գավառի և այլոց անունները, որոնք չնայած տերիտորիալ իմաստով լիովին չէին համընկնում նշվածների հետ։ Զուգուր-Սաադը, Սահաթափոսը, Արարատյան երկիրը և մյուսները գործածությունից դուրս էին եկել, դրանցից միայն առաջինը շարունակվում է որոշ չափով գործածական մնալ թուրքական ու պարսկական աղբյուրներում ընդհուպ մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելը։ (Ք. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 139)։

¹⁰⁸ میرزا سید محمد تذکره الملوك، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368، ص. 5

որը բաղկացած է Երևանից և Շիրվանից, ինչպես նաև Վրաստանից ու Դաղստանից»¹⁰⁹

Երկրի վարչական բաժանումների հարցում ժամանակաշրջանի այլ աղբյուրների բովանդակած տվյալները մասնակի կերպով տարբերվում են «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» տեղեկություններից: Կրուսինսկու հիշատակած տարբերակում նախ նշվում են տասներկու երկրի (կամ վիլայեթի) անուն «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» տասներեք բեկլարբեկության փոխարեն, որոնցից միայն երեքը՝ Քերմանը, Խորասանը («Թագքիրաթի» մեջ Սուրբ Մեշհեդ) և Ազարբայջանը «Թագքիրաթի» մեջ հիշատակված բեկլարբեկությունների ցանկից են: «Թագքիրաթում» հայկական տարածքները նշվել է Չուխուր-Սաադ անունով, իսկ Կրուսինսկին նրանց ընդգրկել է Ազարբայջանի վիլայեթի և նրան ենթակա շրջանների կազմի մեջ «Երևան» անվանումով:

Այս հանգամանքը պայմանավորված է թերևս այն իրողությամբ, որ 15-րդ դարից Թավրիզ կենտրոնով «Ազարբայջան» վարչական միավորի մեջ էին ներառվում հարակից «հին Աղվանքն ու Պատմական Հայաստանի Արցախ և Սյունիք նահանգներն ամբողջությամբ և Վասպուրական ու Այրարատ նահանգների արևելյան գավառների մեծ մասը»¹¹⁰: Մեֆրան ժամանակաշրջանում Ատրպատականում պաշտոնավարող վեզիրին հաճախ հանձնարարվում էր այդ շրջանի բեկլարբեկի հետ միասին քննել ու արգելել Ղարաբաղի ու Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկությունների տարածքում տեղի ունեցող անօրինակա-

¹⁰⁹ سفرنامه کروسینسکی (یادداشت‌های کشیش لهستانی عصر صفوی، ترجمه: عبدالرزاق دنبلی مفتون، تهران، 1363، ص 23 (Safarnameh Krusinski (Yaddashthaye keshishe lahestani asre Safavi), tarjome Abdalrazage Denbeli Maftoun, Tehran, 1363, p. 23).

¹¹⁰ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պաթսկերեն վավերագրերը, II, Կազվածագրեր, պրակ Ա, Երևան, 1968, էջ 144:

նությունները¹¹¹; Տվյալ դեպքում «Ազարբայջան» վարչական միավորը ստանում էր ավելի լայն վարչական իմաստ, ինչպես «Արմենիա» վարչական միավորը Արարական խալիֆայության կազմում, որն ընդգրկում էր ամբողջ պատմական Հայաստանը, նաև Ադվանքն ու Վրաստանը մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա¹¹²; Շարդենի ուղեգրության մեջ նշվում է, որ հարկային առումով Սեֆյան Պարսկաստանը բաժանված էր չորս մասի. Իրաք, Ֆարս, Ազարբայջան և Խորասան¹¹³: Իսկ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքում» վերոհիշյալ բաժանումը արտահայտված է չորս ավարեջենիսներին հասկացված մասում¹¹⁴:

Բացի այդ, Շարդենի կողմից վարչական բաժանումների կապակցությամբ պահպանված հիշատակության մեջ կարդում ենք. «Իրանցի աշխարհագրագետները երկիրը բաժանել էին քսանչորս էյալեթների (վիլայեթների), որոնք բաղկացած էին հինգ հարյուր քառասուն գլխավոր կենտրոններից և վաթսուե հազար գյուղերից»¹¹⁵ Թեև Շարդենը չի նշել, թե որոնք են այդ քսանչորս էյալեթները, սակայն կարելի է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք Սեֆյան պետության ավելի փոքր վարչական միավորների հետ, ինչպիսիք են խանություններն ու սուլթանությունները:

¹¹¹ Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտակներ, պրակ III, Երևան, 2005, վավ. 24, 40, 45, 47, 52, 53, 55:

¹¹² Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 16, 132:

¹¹³ Tadhkirat al-mulūk, A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in Facsimile, translated and explained by V. Minorsky, London, printed by W. Heffer and sons LTD., 1943, p. 162.

¹¹⁴ Տես ստորև, էջ 174-5:

¹¹⁵ 54 فریر واند دیلیو، برگزیده شرح سفرنامه شاردن، ص (Ronald W. Frier, Bargozideh Sharh-e Safarnameh-ye Sharden, p. 54).

Սեֆյան ժամանակաշրջանի մեկ այլ ճանապարհորդ Թավերնիեն իր հուշագրության «Իրանի տարածքը և վիլայեթների բաժանումը» գլխում Սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների կապակցությամբ գրում է. «Ռւրեմն կարելի է Իրանի իսկական վիլայեթները, նրանց գտնվելու վայրը և ներկա ժամանակում իրար նկատմամբ ունեցող հարաբերությունները և այդ վիլայեթների մեջ գոյություն ունեցող քաղաքների անունները թվարկել ըստ հետևյալի՝ առաջին՝ Հայաստանի (Արմանեսթանի) վիլայեթ, երկրորդ՝ Դիարբեքի, երրորդ՝ Քուրդիստան, չորրորդ՝ Արաքական Իրաք, հինգերորդ՝ Աջամի (Պարսկական) Իրաք, վեցերորդ՝ Շիրվան, յոթերորդ՝ Գիլան և Սազանդարան, ութերորդ՝ Ասթարաբադ, իններորդ՝ Բաքթրիա (Bactriane) և Սոդդիանա (Sogdiane), տասներորդ՝ Խորասան, տասնմեկերորդ՝ Ջարդեսթան (Paropamisus), տասներկուերորդ՝ Սաջեսթան (Միսթան), տասներեքերորդ՝ Արախոսիա (Arachosie), տասնչորսերորդ՝ Մեքրան, տասնհինգերորդ՝ Քերման, տասնվեցերորդ՝ Ճարսեսթան (կամ՝ Ճարս), վերջին վիլայեթը Խուզիսթանն է»¹¹⁶ Թավերնիեն յուրաքանչյուր վիլայեթի անվան հետ նշում է նաև այն քաղաքներն ու շրջանները, որ ընդգրկված են տվյալ վիլայեթի կազմի մեջ: Թավերնիեի կողմից նշված վիլայեթների անունները համեմատելով «Թագքիրաթի» մեջ նշված չորս վիլայեթների ու տասներեք բեկլարբեկությունների հետ՝ հանդիպում ենք ութ նոր անունների, իսկ ամենից հետաքրքիրն այն է, որ նրա մոտ վիլայեթների անունների նշման առաջին տեղում է գտնվում Հայաստանը:

¹¹⁶ سفرنامه تاورنیه ترجمه: حمید آرباب شیرانی، انتشارات نیلوفر، تهران، 1382، صص 11-15.
(Safarnameh Tavernieh, tarjome Hamid Arbab Shirani, entesharate Niloufar, Tehran, 1382, pp. 11-15).

Սեֆյան ժամանակաշրջանի Իրանի սահմանների հետ կապված ժամանակի հայ հեղինակների մոտ ևս հիշատակումներ են պահպանվել: Եսայի Հասան Ջալալյանցի «Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից երկրի» աշխատության մեջ հեղինակը ընդհանուր կերպով ներկայացնում է Սեֆյան Իրանի տարածքը՝ հատկապես մանրամասն կանգ առնելով նրա մեջ ընդգրկված Կովկասյան տարածքների վրա. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեան ազգին Պարսից՝ որ են կրօնիք Մահմետականի, յորում տիրէին բռնակալութեամբ՝ սկսեալ ի Կովկասային լեռնէ և ի յեզերաց Կասպիական ծովուն, (որ Երկաթի Դուռն կոչի,) մինչև ի Մազանդարան և Աստարապատ, և անտի սահմանօքն Յօզպէկու հատեալ ի Խորասան, և ի Ղանտահար բերդ, և անտի ձգեալ յեզր ծովուն Հնդկաց ի Բանտար քաղաք և այսր ի Եիրազ և միջոցաւ երկրաւ հասեալ մինչև ի Բաքելուն (այսինքն՝ Պաղտաղ,) անդէն և այսր հատեալ սահմանօք հասեալ մինչև ի Համատան և ի ծովն Կանայ. Յորմէ և սահմանօքն Մարաց հասեալ ի Խոյ և ի Մալմսոտ և Նախջաւանաւ հատեալ ի յԵրասխ գետ և անտի Մահաթիս Կաղզուանաւ և Կողբաւ անցեալ ի գետն Ախուրեան՝ որ կոչի Արփայ-չայի: Եւ անտի անցեալ Ղայղուլի անուամբ նա հանգիս և ի սահմանս Վրաց ի Տիֆլիս քաղաք և ի Կախէթ՝ իւրովք բոլոր Թեմիք և Թումանօք: Եւ ապա հատանի ի լեռոն Կովկասու, (այսինքն՝ Դարբանդ,) և ի տեղի կայից գլխաւորի լեռնորդացն, զոր Շամխալն անուանեն, և անուն տեղոյ նորին Թարխու կոչեցեալ: Արդ՝ ի յայս միջոցի ծոցոց երկրիս արեւելեայց խառն ընդ հարաւ և ընդ հյուսիս կողմանս Եւրոպիոյ՝ տիրեալ էին ազգն Պարսից, որ Ղզլպաշն կոչիսր, ունելով զաթոռ և զգահ արքայաւ նիստ մայրաքաղաքն Շօշ, (այսինքն է՝ Ասպահան) և անդ կալով

թագաւորացն՝ տիրեն և իշխեն վիճակեալ իւրոց հնազանդելոց ազգացն՝ ձգեալ յաջ և յահեակ զքեւս իշխանության իւրեանց»¹¹⁷:

Երկրի տնտեսական գործունեության և զանազան հարկերի կապակցությամբ բեկլարբեկությունները բաժանվում էին ավելի փոքր հատվածների, որոնք կոչվում էին խանություններ: Գրքի մեջ մատնանշված վարչական միավորներից զատ նաև նշվել են մի շարք անուններ, որոնք կապվում են ժամանակաշրջանի քոչվոր ցեղախմբերի հետ, որոնք նա իրենց հերթին վճարումներ էին կատարում պետությանը, և որոնց մասին նա զիրքը տեղեկություններ է պահպանել:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» վերջաբանի երկրորդ հոդվածը անդրադառնում է բեկլարբեկությունների եկամուտներին և աշխատողներին, ինչպես նաև հաքիմների և սուլթանների եկամուտներին, ծախսերին և այդ գործընթացը կազմակերպելու հանգամանքով պայմանավորված երկրի վարչական այլ բաժանումներին:

Մեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների կապակցությամբ և, մասնավորապես, «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ եղած բաց թողումներից կարելի է նկատել այն պարագան, որ հիշատակված երկրորդ հոդվածի մեջ չորս վիլայեթների (Խուզիսթան/Արարստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քուրդիստան) վալիությունների վարչական ներքին բաժանումների և նրանցից կատարված զանազանների վերաբերյալ որևէ նշումներ չկան: Իսկ երկրի վարչական բաժանումների քարտեզը հաշվի առնելով՝ նկատելի է, որ երկրի կենտրոնական մասը չի մտել որևէ վարչական շրջանի կազմի

¹¹⁷ Եսայի Հասան Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 1, 2:

մնջ. որի պատճառը թերևս նշված տարածաշրջանում գտնվող հսկայական Լուֆ կոչվող անապատն է:

Վ. Մինորսկին իր աշխատության մեջ յուրօրինակ կերպով է անդադարձել Սեֆյան Իրանի վարչական բաժանումների հարցին, հիմք ընդունելով «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ նշված վարչական շրջանները, ներկայացնում է յուրաքանչյուր վարչական շրջանը, մատնանշելով դրանց աշխարհագրական դիրքերը: Սակայն նրա կողմից կատարված ուսումնասիրության մեջ նկատելի են մի շարք բացթողումներ: Որոշ տեղանունների մասին նրա ուսումնասիրության մեջ որևէ տեղեկություն չի նշվել ինչպես Ռոքհան, Քարմուդ բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքերի մասին, որոշ աշխարհագրական անուններ նրա կողմից չի գրվել զրքի մեջ մատնանշված եղանակով՝ օրինակ «Թուման-ե Նախիջևանը»¹¹⁸ գրվել է «Նախիջևան» ձևով. «Ղալե-ե Բայեզիդը» (Բայեզիդի բերդ)՝ «Բայազիդ» ձևով¹¹⁹: «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» երկրորդ գլխի նախաբանում նշված Ղալամրո-ե-Ալիշաբարի բեկլարբեկության մասին, վերջաբանի երկրորդ հոդվածում որևէ հիշատակում չենք նկատում, սակայն վերջաբանի հավելվածի երկրորդ հոդվածում Իրաքի և ենթակա շրջանների բեկլարբեկության համար նշված սահմանները (համաձայն Մինորսկու) նույն այդ Ղալամրո-ե Ալիշաբարին են վերաբերում¹²⁰: Քուրդիստանը հիշատակվել է բեկլարբեկությունների կազմի մեջ¹²¹, այն ինչ

¹¹⁸ Նախիջևանը իր շրջակա գավառներով, որ իլխանների ժամանակ արանձին «թուման» դասնալով, Սեֆևիդների օրոք ևս շարունակում էր կոչվել «Թուման-ե Նախիջևան» (Հայ ժողովրդի Պատմություն, հ. 4, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 251):

¹¹⁹ Համեմատի՛ր Tadhkirat al-muluk, p. 166, և 76, 75. میرزا اسمعیل تذکره الملوك. ص 84

¹²⁰ میرزا اسمعیل، تذکره الملوك، ص 84

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 85:

Քուրդիստանը իրականում վալիություն է: Իսկ Քոնգիլունեն հիշատակվել է Ֆարս անունով¹²²: Ղազվին մայրաքաղաքը անվան տակ բերված *բեկլարբեկության* մասին որևէ հիշատակում չկա, փաստորեն հեղինակի կողմից ամբողջությամբ մոռացության է ենթարկվել:

Համեմատելով եվրոպական, հայկական և պարսկական սկզբնաղբյուրները սեֆյան ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումների դիտանկյունից պահպանված այլ տվյալների հետ, կարելի է հաստատել, որ որոշ սկզբնաղբյուրներ նշանակալի տարբերությամբ, իսկ որոշներն էլ առավել մոտ են եղել սեֆյան անկման ժամանակաշրջանին վերաբերող սկզբնաղբյուր՝ «Թագթիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ ներկայացված վարչական բաժանումներին:

Արևելյան Հայաստանը Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգում

Պարսկաստանին անցած հայկական նահանգներում, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանում, վարչական կայուն համակարգ ստեղծվեց 1639 թ. հաշտությունից հետո՝ կազմակերպվեցին ինքնուրույն վարչական միավորներ (խանություններ): Այդ խանություններից իր քաղաքական և ստրատեգիական նշանակությամբ կարևոր էին համարվում Երևանի և Ղարաբաղի խանությունները: Երևանի խանությունը կոչվել է նաև սարղարություն կամ բեկլարբեկություն, իսկ նրա խանը՝ *սարղար* կամ *բեկլարբեկ*: Այդ խանությունը իր գոյության սկզբից մինչև XVIII դ. առաջին կեսը Արևելյան Հայաստանի և Այսրկովկասի մյուս խանությունների համեմատությամբ հանդիսացել է առաջնակարգ

¹²² میرزا سید محمد تذکره الملوك، ص. 85-86.

վարչական և ռազմական միավոր: Նրա վրա դրված էր պարսկական պետության արևմտյան սահմանի պաշտպանության խնդիրը թուրքական բանակի հարձակումներից: Սեֆյան Իրանի վարչական համակարգի կազմի մեջ մտած Արնեյան Հայաստանի հայկական տարածքներ հանդիսացող Չուխուր-Սաադի և Ղարաբադի բեկլարբեկությունները, իրենց աշխարհագրական դիրքի պատճառով, մշտապես գտնվել են Սեֆյան շահերի հատուկ ուշադրության կենտրոնում: Հայկական այդ երկու շրջանները կարևոր դեր են ունեցել Սեֆյան պետության արտաքին ու ներքին հարաբերություններում:

Սեֆյան ժամանակաշրջանի հեղինակավոր պատմագիրներից Իսքանդար Բեկ Յորքեման Մուսշին բազմաթիվ անգամներ իր աշխատության մեջ հիշատակում է հայկական տարածքների Երևանի, Երևանի բերդի, Չուխուր-Սաադի և Ղարաբադի անունները, ուր նաև նշել է «Փոքր Հայք» կամ, հենց իր լեզվով ասած, «Փոքր Արմենիայի» մասին: «Փոքր Արմենիայի» մասին առաջին անգամ նշվում է աշխատության առաջին հատորում, Սեֆյան շահ Մուհամմեդ Խոդաբանդեի գահակալության շրջանում օսմանյան թուրքերի հետ տեղի ունեցող պատերազմների նկարագրության առիթով, ուր հեղինակը ակնարկում է Չուխուր-Սաադը օսմանցիներին անցնելու մասին՝ «...Չուխուր-Սաադ բարեշեն շրջանը, որ Փոքր Արմենիայի¹²³ մեծ մասն է, անցավ թշնամիների ձեռքը...»¹²⁴: Այնուհետև աշխատության երկրորդ հատորում հեղինակը շահ Աբբաս Ա-ի գահակալության քսանմեկերորդ տարվա իրադարձությունների շարադրանքում, գրում է՝

¹²³ Իսքանդար Մուսշին «Փոքր Արմենիա» անվանում է Արնեյան Հայաստանը:

¹²⁴ اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول و دوم، چاپ پنجم، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1392، ص. 293

«Այս դեպքերից հետո Կարսի բերդը հարգարժան խանի ջանքերով անցավ մեր թագավորության ենթակաների հսկողությանը, Կարսի վիլայեթը Փոքր Արմենիայի տարածքներից է, որ գտնվում է Երևանի և Էրզրումի միջև»¹²⁵։ Նույն հաստրում շահ Աբբաս Ա-ի գահակալության քսաներեքերորդ տարվա դեպքերը նկարագրելիս խոսելով Թիֆլիսի մասին նշում է այդ գլխի հետևյալ ննթագլխում՝ «Հիշատակում այն իրադարձությունների, որոնք տեղի ունեցան Լոռիի, Թիֆլիսի ու Թումանոսի (Ղմանիս) բերդերի և Գյանջայի (Գանձակ) բերդի ու Ղարաբաղի մուլքի գրավումից հետո», հեղինակը Թիֆլիսի գրավման ժամանակ հիշատակում է քրիստոնյա հայերին և նշում. «...Այդ քաղաքի բնակիչները հիմնականում բաղկացած էին քրիստոնյա հայերից, վրացիներից ու փոքր քանակությամբ մուսուլմաններից, իսկ քաղաքի զանազան վայրերում նկատելի էր քրիստոնեական հնագույն աղոթավայրեր, եկեղեցիներ»¹²⁶։

Հարկ է ավելացնել, որ Սեֆյան Իրանի պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող մի այլ աղբյուր՝ «Մոխթասար-ե մոֆիդը», թեև Սեֆյան Իրանի աշխարհագրությանը և՛ լիքաված աշխատություն է, գրքի հեղինակ Մուհամմեդ Մոֆիդը մեծապես ազդվել է Համդալլահ Մուսթովֆիի «Նուզհաթ ալ-դուլուբ» գրքից և իր աշխատությունը ձևակերպել է նրա օրինակով՝ գլխավորաբար կենտրոնանալով վիլայեթների, քաղաքների և բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքի վրա, ուր սակայն վարչական բաժանմանը անդրադարձ չի կատարվել։

«Մոխթասար-ե մոֆիդ» գրքի «Ղարաբաղ» գլխում հանդիպում ենք հետևյալ բացատրությանը. «Մի երկիր է, որը բաժանվել

¹²⁵ 740 ص. جلد اول و دوم، ص 740

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 718 :

է մի քանի շրջանների ու գյուղերի, այնտեղ էին բնակվում հարգարժան *բեկլարբեկերից* նրանք, որ մեծ թվով զինվորական ներ ունեին իրենց հրամանի ներքո: Պատմագիրները նաև հիշատակում են, որ այդ երկիրը գտնվում է Շիրվանի ու Ազարբայջանի միջև և հանդիսանում է Բարդային ենթակա շրջաններից մեկը:¹²⁷

«Մոխթասար-է մոֆիդ» գրքում Չուխուր-Սաադին և Երևանին վերաբերվող հատվածում կարդում ենք. «Բուլոբի համար պարզ է, որ դար ալ-մուլք Չուխուր-Սաադը նույն Երևանն է, որ գտնվում է Ջանգու գետի ափին: Իսկ որոշ աշխարհագրական բաժանումներում այն պատկերացումը գոյություն ունի, որ այդ վիլայեթը Բարդային ենթակա շրջաններից է, իսկ որոշներն էլ Բարդա՛ն Առանի մաս են համարել: Իրականում ճիշտն այն է, որ Բարդա՛ն գտնվում է Առանի կազմում, իսկ Չուխուր-Սաադը առանձին երկրամաս է, որ ընդգրկում է հիևց շրջան, երեք քաղաք և վիլայեթ ու վեց բերդ»: «Մոխթասար-է մոֆիդի» Երևանին նվիրված գլխում կարդում ենք հետևյալը. «Մի վիլայեթ է, որին ենթակա են շատ տարածքներ, որ շրջապատված է աներոսակայելի գեղեցիկ և դրախտային այգիներով: Հպատակ բնակիչների մեծ մասը քրիստոնյաներ են»:¹²⁸

Ժամանակաշրջանի վարչական պատմության կարևոր աղբյուր «Ղասթուր ալ-մուլուքում» ևս հանդիպում ենք հայության և հայկական բեկլարբեկությունների հետ կապված հիշատակումների: Հեղինակը թվարկելով վարչական բաժանման

¹²⁷ مختصر مفید جغرافیای ایران زمین در عصر سلوی، به کوشش ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابوشی
مهريزي، تهران، 1390، ص 168.

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 180:

արդյունքում ձևավորված բեկլարբեկությունները՝ եշում է «հինգերորդ Չոլխուր-Սաադ, վեցերորդ Ղարաբաղ¹²⁵»:

Թեև «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» գրվելու ժամանակ (1726) հայկական այդ տարածքները գտնվել են օսմանյան և ռուսական տիրապետության ներքո և աֆղանները չեն վերահսկել նշված տարածքները, այդուհանդերձ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ նրանք ներառված են պարսից պետության ավանդական վարչական կազմի մեջ:

Վերը նշված սկզբնաղբյուրներում և «Թագքիրաթ ալ-մուլուքում» հայկական երկու բեկլարբեկությունների՝ Չոլխուր-Սաադի և Ղարաբադի կապակցությամբ պահպանված ուշագրավ տվյալները հաստատում են այն տեսակետը, որ հայկական երկու բեկլարբեկությունները շարունակ գտնվել են Մեֆյան շահերի ուշադրության կենտրոնում և նույնիսկ մինչև Մեֆյան հարստության անկման շրջանը կարևոր տեղ են զբաղեցրել Մեֆյան իշխանության վարչական համակարգում:

Կրոնական ու արդարադատության համակարգ

Մեֆյան կրոնական և արդարադատության համակարգի գործունեության հիմնական սկզբունքները ուսումնասիրելու արդյունքում պարզվում է, որ այդ երկու կառույցները աշխատում էին սերտորեն փոխկապակցված ու համակարգված կերպով: Շահի վարչական կառույցի մեջ կար *դիվանբեկի* կոչվող պաշտոնյան, որը հոգևորական չէր, սակայն դատավորները և կրոնական առաջնորդները նրա ենթակա պաշտոնյաներն էին: Կենտրոնական կառույցի մեջ *սադրերն* էին *դիվանբեկին* ուղղորդում և խորհուրդներ տալիս: Վիլայեթներում նույնպես *սադրերի*

¹²⁵ میرزا رفیعہ دستورالملوکہ ص 186.

կողմից նշանակված կրոնական դատավորներն էին նմանօրինակ աշխատանք կատարում և դատական հարցերի քննության ընթացքում օգնում էին *հաքիմներին*։ Այդ կապակցությամբ Սանսոնը բացատրում է. «*Սադրե խասսեն* վիլայեթներում ուներ իր ներկայացուցիչները։ Նրանք կրոնական ղեկավարներ և ուսուցիչներ էին, որոնք դատական հարցերում օժանդակում էին հաքիմներին, և հաքիմներն առանց նրանց խորհրդատվության և իրավունքի որևէ որոշում չէին կայացնում»¹³⁰։

*Ղիվանբեկիի*¹³¹ պարտականությունների կապակցությամբ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքում» մանրամասն բացատրություններ են տրվում լիարժեքորեն ներկայացնելով *ղիվանբեկիի* աշխատանքի գրեթե բոլոր գործառույթները։

Սադրը, որը նշանակվում էր շահի կողմից, նրա ազգականներից էր։ Նա բացի կրոնական և հոգևոր հովվի պարտականությունից, զբաղվում էր նաև արքունի *վակֆայի* տարածքների խնամակալությամբ։ Նա ի զորու էր այդ հողերից գոյացած եկամուտներն իր պատասխանատվությամբ օգտագործել և ծախսել։

Արդարադատության համակարգի մեջ կարևոր դեր էր վերապահված մի այլ սադրի՝ *սադր-ե ամմին* կամ *սադր-ե մամալեքիե*։ Նա կրոնական հարցերում համարվում էր շահի ներկայացուցիչը, որը նույնպես ենթարկվում էր *սադր-ե խասսեն* և *ղիվանբեկիի*։ *Սադրե ամմեն* իր ներկայացուցիչներն ուներ վիլայեթներում, այս բարձրաստիճան հոգևորականները ևս իրենց հերթին ընտրվում էին *սադր-ե խասսենի* կողմից։ Այսպիսով, նկատելի է, որ Մեֆյան կենտրոնական իշխանության

¹³⁰ سنسون، وضع ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، به اهتمام تقی تفضلی، تهران، 1985، صص. 39-40.
 Sanson Vaze Iran dar zamane shah Soleymane Safavi, be ehtemame Taghi Tafazoli, Tehran, 1985, pp. 39-40

¹³¹ میرزا سید محمد تاذکره الملوك، صص. 12-13.

կողմից խստորեն վերահսկվում էր *հաքիմների* գործունեությունը, սակայն *վալիների* նկատմամբ նմանօրինակ հսկողություն չէր կատարվում:

Շրջանների բոլոր հոգևոր ներկայացուցիչները ընտրվում էին *սադր-ե խասսեի* և *սադր-ե ամմեի* կողմից, որոնք ևս իրենց պարտականություններին անցնելուց առաջ պիտի ստանային շահի հավանությունը: Արքունական վակֆային հողատարածքները վերահսկվում էին *սադր-ե խասսեի* և նրա ներկայացուցիչների կողմից, իսկ մնացած վակֆային հողատարածքները՝ *սադր-ե ամմեի* և նրա ներկայացուցիչների կողմից:

Հարկահանության գործընթացը

Սեֆյան Իրանի տնտեսական հարաբերությունների համակարգում ամենից կարևոր ոլորտներից էր հարկահանությունը: Սեֆյան պետության մեջ տնտեսական կառույցների մեջ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում հարկահանման համակարգին:

Հարկերը պիտի հավաքեին *հաքիմները*, որոնց գործունեության սահմանը նախապես որոշված էր կենտրոնական իշխանության գործակալների կողմից իրենց տրամադրված ուղեցույցով: Այդ գործակալներն էին *վեզիրները*, (որոնք համարվում էին ֆինանսական գործակալներ և աշխատում էին *մուսթովֆի ալ-մամալեքի* ուղղակի հսկողության ներքո) և *վադիեննիսը* (որը տեղեկատվության պարտականություն ուներ *սադր-ե ազամի* հսկողության տակ և գործում էր որպես նրա ներկայացուցիչ): Այս գործիչները աշխատում էին տեղական իշխանություններից (հաքիմներից) անկախ: Յուրաքանչյուր վիլայեթի եկամուտներից նախապես որոշված չափով (դրամական և գույքային եղանակով) հարկեր էին գանձվում և ուղարկվում պետական գանձարան, վիլայեթների եկամուտների մի մասը տրամադրվում էր տեղական իշխանություններին, իսկ որոշ հատված տրամադրվում

էր տվալ վիլայեթում տեղակայված գործի աշխատավարձերի վճարման համար:

Մուսթովֆի-է դիվան-է մամալեքը իր գործակատարների միջոցով հսկում էր հաքիմների կողմից հարկերի հավաքման գործընթացը, որպեսզի այն իրականացվի համաձայն կենտրոնական իշխանության կողմից որոշված կանոնակարգի: Պետական գաղտնի գործակալների կառույցը նս հսկում էր հարկերի հավաքման աշխատանքը: *Մուսթովֆի-է դիվան-է մամալեքը* ուղղակիորեն ենթարկվում էր *սադր-է ազամին*:

Երկրի կենտրոնական կառույցի այդ երկու պաշտոնյաների՝ *մուսթովֆի-է խասսեի* և *մուսթովֆի-է մամալեքի* միջև գոյություն ուներ հարկահավաքման աշխատանքի բաժանում և խիստ աստիճանակարգություն, որոնք բացատրվում են «Թագքիրաթ ալ-մուլուքում»:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքը» պաշտոնյաների աշխատավարձերի վերաբերյալ իր հաղորդումներով կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև քանակի և զինվորական կառույցների համար ծախսվող գումարների քանակի և եղանակի պարզաբանման առումով նս:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» հավելվածի երկրորդ հոդվածը տեղեկություններ է պարունակում վիլայեթների կառավարիչների, նրանց աշխատավարձերի և աշխատակիցների քանակի, *բեկլարբեկությունների հաքիմների* և *սուլթանների* եկամուտների և ծախսերի կապակցությամբ, ուր նշվում են սահմանային ամիրների համար որոշված գումարները և սպասավորների քանակը: Հեղինակը նախ նշում է ընդհանուր գումարը, այնուհետև նրա բաղկացուցիչ մասերը:

Այդ ցանկը ներկայացնում է տասնհինգ *բեկլարբեկությունների* և Քրդստանի ու Արաբստանի *վալիությունների* անունները: Նախ հեղինակը գրքի սկզբում իր նշած տասներեք *բեկլարբեկություններից* երկուսի՝ Ղալամբո-է Ալիշաքարի և Ղար ալ-սալ-

թանե Ղազվինի, աշխատողների և եկամուտների կապակցությամբ որևէ տեղեկություն չի հաղորդում, իսկ մյուս կողմից էլ տալիս է Դար ալ-մարգի և ենթակա շրջանների, Իրաք (Աջամի) և ենթակա շրջանների, Քրդստանի և Արաբստանի *վալիի* աշխատողների քանակը և նրանց եկամուտների թիվը: Հարկ է նշել, որ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ, բացի *բեկլարբեկությունների* ընդհանուր եկամուտներից նշվել է նաև նրանց ենթակա շրջանների եկամուտները: Առավել շատ աշխատողները գրանցված են Չուխուր-Մաադում: Հայկական երկու *բեկլարբեկությունների* կողմից վճարվող հարկերի գումարի չափը, մյուս *բեկլարբեկությունների* վճարների համեմատ, Ազարբայջանից հետո գտնվում էին երկրորդ և երրորդ տեղերում, որոնց եկամուտի ընդհանուր գումարը ավելի բարձր էր, քան մնացած *բեկլարբեկությունների* եկամուտները, հատկապես համեմատելով Խորասանի և Սուրբ Մեշհեդի հետ, որոնք իրենց հերթին երկրի կարևոր *բեկլարբեկություններից* էին: Նկատելի հսկայական մեծ տարբերությունը ակնհայտորեն մատնանշում է այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի *բեկլարբեկությունները* ոչ միայն ռազմական այլ նաև տնտեսական առումով շատ կարևոր դիրք էին զբաղեցնում Մեֆյան համակարգում:

«Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» հավելվածի երրորդ հոդվածը պետական բյուջեի աղյուսակն է, որտեղ նախ նշված են եկամուտները, ապա՝ ծախսերը: Հիշյալ տեղեկությունները արժեքավոր են քննարկվող ժամանակաշրջանի Իրանի տնտեսության ուսումնասիրության դիտանկյունից:¹²²

Երրորդ հոդվածում նշված թվերի մեջ մեծ տարբերություններ կան, հեղինակը ուղղակի նշում է եկամուտների թվերը, որին ավելացնում է քասրի (մի փոքր ավելի) բառը, որը թարգմանության մեջ նշել ենք + նշանով: Նախնական գումար-

¹²² حمزة سمیعاً، تذکره الملوك، ص. 16.

ման մեջ նախ կրճատվել են մանր գումարները, որոնք, սակայն, վերջնական գումարման ժամանակ ընդհանուր գումարի մեջ նորից հաշվվել են, ինչը ընդհանուր գումարների մեջ հաշվի տարբերության պատճառ է դարձել: Ուստի այս պարագայում ավելի ճշգրիտն այն է, որ նշվի գրքում մեջ բերված ընդհանուր գումարները, որովհետև նկատելի են որոշ բաժիններում հեղինակի կողմից ուղղակի մոռացության ենթարկված կամ ընդհանրապես չնշված թվական տվյալներ, իսկ թվերը տառերով գրվելու պատճառով ևս տառասխալներ են թույլ տրվել¹³³:

Երրորդ հոդվածը բաղկացած է երկու գլխից՝ եկամուտների և դրանց գանձման բաժինների ղեկավարների վերաբերյալ տեղեկություններ: Վիլայեթների եկամուտների վերաբերյալ «Թագքիթաթ ալ-մուլուքում» եղած հիշատակումների հիման վրա ստորև բերված աղյուսակում ներկայացնում ենք ընդհանուր պատկերը¹³⁴:

Վիլայեթների	Աղյուսակ 1
	Վիլայեթների տարեկան
Քերման	17713 թուման և 7000 դինար
Խուզիսթան	117639 թուման և 5850 դինար
Իրաք (Աջեմի)	213416 թուման և 6058 դինար
Ֆարս	142001 թուման և 3000 դինար
Ազարբայջան	161969 թուման և 8400 դինար
Դարոլմարզ	69102 թուման և 7000 դինար
Շիրվան	63784 թուման և 8900 դինար
Ընդհանուր գումար	785718 թուման և 1908 դինար

¹³³ Tadkhirat al-Muluk, p. 208:

¹³⁴ مهرا سميعة، تذكره الملوك، ص 91-88

Աղյուսակի տվյալների ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ այստեղ ևս հեղինակի նշած *վիլայեթների* անունները չեն համապատասխանում գրքի երկրորդ գլխի նախաբանում բերված չորս *վիլայեթների* անունների հետ, քանի որ դրանցից և ոչ մեկը չի ներգրավվել *վիլայեթների* եկամուտներին և ծախսերին վերաբերող այդ հոդվածի մեջ: Կատարված բացատրությունների և վերլուծությունների հիման վրա պարզվում է, որ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» մեջ պահպանված տնտեսական տվյալները համակարգված կերպով չեն պահպանվել և հեղինակը հիմնականում հավելվածների հատվածում կատարել է լրացումներ, ինչպես նաև դուրս թողել որոշ *բեկլարբեկություններ*, որոնց մասին թվական տվյալներ չի ունեցել: Եկամուտների մեծ մասը ծախսվում էր, որպես պաշտոնյաների աշխատավարձեր և մնացյալը օգտագործվում արքունիքի համար:

**«Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» ձեռագրերն ու
հրատարակությունները**

«Թագքիրաթ ալ-մուլուք» աշխատության առաջին ձեռագիր օրինակը հայտնաբերվել է Օսմանյան կայսրության կառույցին վերաբերող Մուլթան Արդուլ Համիդի գրադարանում, որը 1924 թվականին դարձել է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի սեփականությունը, ուր պահպանվում է OR9496 համարի ներքո:

Ձեռագիր այլ օրինակներ հետազայում հայտնաբերվել են Իրանի զանազան գրադարաններում, որոնք ընդօրինակվել են տարբեր ժամանակշրջաններում: Օրինակներից մեկը գտնվում է Թեհրանի Համալսարանի պարսկերեն լեզվի բանասիրական ֆակուլտետի գրադարանում, ձեռագրի գրիչն է Ալի Մուհամմեդ Հաքիմ Մուհարամ իբն Մուհամմեդը, որը գիրքը ընդօրինակել է 1245/1829 թվականին: Գրքի մի այլ ձեռագիր օրինակ պահպանվում է Իրանի արքունական գրադարանում 1760 համարի ներքո, մեկ ձեռագիր օրինակ ևս 1257/1841 թվականին պատրաստվել է Ամիր Մահմուդ Խան Դունբուլիի պատվերով և վերջապես մեկ այլ օրինակ ևս պատրաստվել է Մուհամմեդ Շահ Ղաջարի

պատվերով 1257/1841 թվականին: «Թագքիրաթ ալ-մուլուքը» հանրահայտ արևելագետ Մինորսկու կողմից ուսումնասիրության ենթարկվելով՝ հրատարակվել է Քեմբրիջում 1943 թվականին: Գրքի հաջորդ հրատարակությունը կատարվել է պարսիկ անվանի գիտնական Մուհամմեդ Դաբիր Միադիի աշխատասիրությամբ նույն Բրիտանական թանգարանում պահպանվող լուսանկարային տարբերակի վրայից Թեհրանում 1332/1953 թ.: Իրանցի անվանի գիտնական Մասուդ Բաջաբիան, Մինորսկու կողմից հրատարակված աշխատությունը անգլերենից պարսկերենի է թարգմանել, որով գիրքը ամբողջական մեկ հատորում վերահրատարակվել է 1334/1955 թվականին Թեհրանում:¹⁰⁵ Այնուհետև «Թագքիրաթ ալ-մուլուքը» բազմիցս վերահրատարակվել է: Ներկա թարգմանությունը կատարվել է Թեհրանում 1378/1999 թվականին հրատարակված օրինակից:

Սեֆյան Իրանի վարչական պատմության բազմակողմանի լուսաբանումը համաշխարհային պատմության և իրանագիտության խնդիրներից է և կարևորվում է պետությունների վարչական կառույցների ձևավորման և կայացման հոլովույթի դիտանկյունից, ոչ միայն Իրանի այլև Հայաստանի արևելյան մասի վարչատարածքային բաժանումների ուսումնասիրման համար, որը կարող է օգտակար հանդիսանալ ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների սպազա գիտական ուսումնասիրությունների տեսակետից:

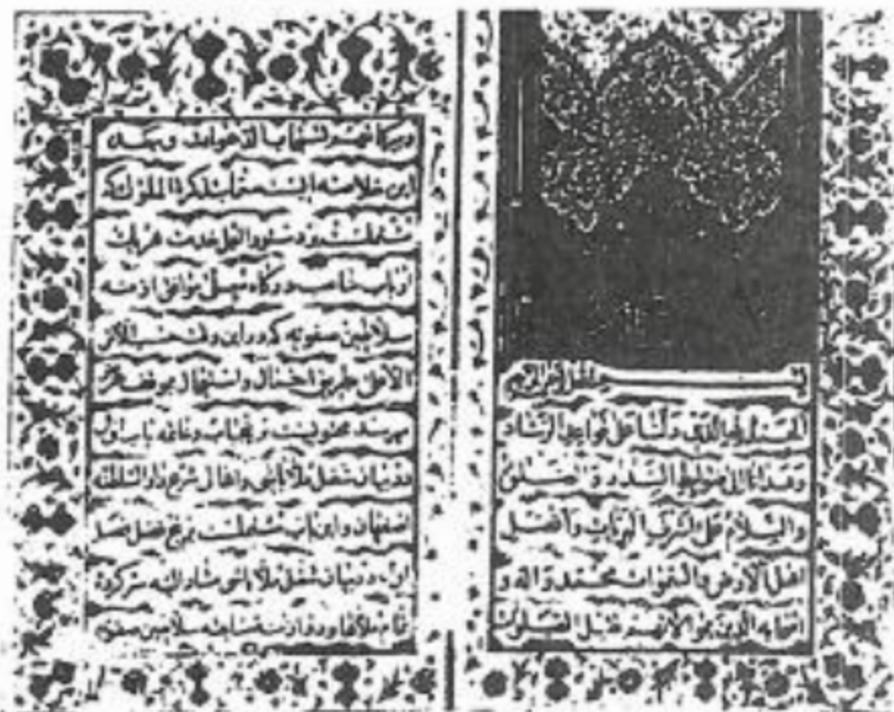
Ճ. Մեջբանբարյան

105. دانش بزرگ محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا و تذکره الملوک میرزا سمیعا، صص. 475-476.

ԹԱԶՔԻՐԱԹ ԱԼ-ՄՈՒԼՈՒՔ

(ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)¹³⁶

ՀԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵԳՈՒԹ ԵՎ ՈՂՈՐՄԱՍ ԱՍՏՄՈՒ

Փառաբանում ենք Աստծուն, որ մեզ ուղղորդեց քայլել ճշմարիտ ուղղությամբ: Փառք երկնքի ու երկրի վրա ամենակարող Աստծու լավագույն զավակ ու ամենաճշմարիտ Մարգարե Մուհամմեդին նրա սերնդին ու հետևորդներին: Հուսով ենք, որ մեր կողմից նրանց ուղղված աղոթքները և մաղթանքները

¹³⁶ «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» բնագրի առաջին էջի լուսանկարը, վերցվել է Վ. Մինորսկու կողմից հրատարակված գրքում առկա ձեռագրի ֆոտոպատճենից:

ընդունվեն բարձրյալի և ճշմարիտ Աստուծու կողմից: Եվ ահա սա համառոտ գրություն է, որը կոչվում է **Քաղցիրաթ ալ-մուլուք** և բովանդակում է Սեֆյան թագավորների օրոք ընդունված կարգի համաձայն բարձր աստիակի պաշտոնյաներից յուրաքանչյուրի ծառայության գործելակերպի վերաբերյալ, որը գերագույն հրամանով հակիրճ ու արագ ներկայացվեց Նորին Մեծությանը: Բարկացած է հինգ գլուխներից ու վերջաբանից:

ԳԼՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Մուլլաբաշիի և թագավորանիստ Սպահանի *շարի* անդամների մասին, որը բաղկացած է հինգ ենթագլուխներից (ֆասլ)

Առաջին ենթագլուխ: Մուլլաբաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Նա բոլոր մուլլաների գլխավորն էր: Սեֆյան թագավորների նախկին ժամանակներում *մուլլաբաշիությունը* որոշակի պաշտոն չի եղել, այլ ամեն ժամանակաշրջանի կրոնական հարցերին ամենագիտակը որպես *մուլլաբաշի* շահերի ժողովում գահին մոտ որոշված նստելու տեղ ուներ և իմաստուններից ու *սեիդներից* ոչ ոք չէր կարող շահին ավելի մոտ նստել: Նա բացի այն, որ իր պարտականության համաձայն խնդրում էր աստվածաբանություն ուսումնասիրողների ու խնդհերի համար, ազատություն տառասյալներին բռնությունից, զթություն մեղավորների համար, *շարի'աթական* հարցերի քննություն, աղոթքների և *շարի'աթով* թույլատրելի գործերի ուսուցում, ոչ մի դեպքում այլ հարցերի չէր միջամտում: Եսի Մուլթան Հուսեյնի գահակալու-

թյան վերջին տարիներին Միր Մուհամմեդ Բադեր¹²⁷ անունով զիտակ հոգևորականը արժանացավ *մոլլաբաշի* պաշտոնին, թեև իր զիտելիքներով զիջում էր իրեն ժամանակակից Ադա Ջամալին¹²⁸ և [դարձավ շահի] մերձավոր զրուցակիցը: [Նա] հիմնադրեց Չահարբադի հոգևոր դպրոցը անձամբ դարձավ այնտեղի ուսուցիչը: Նա զբաղվում էր արդար գործարքներով, իսկ կրոնական նվիրատվություններն ու ողորմությունը շահը նրան էր ուղարկում, որպեսզի չքավորներին բաժանվի: Նրա մահվանից հետո Մոլլա Մուհամմեդը *մոլլաբաշի* դարձավ, որը բացի նշված [հոգևոր] դպրոցում դասավանդելուց զբաղվում էր *մոլլաբաշի* վերապահված այլ աշխատանքներով:

Երկրորդ ենթազույգ: Մադարաթ-է իրասսև և ամմեի պաշտոնների բացատրությունը

Անդհանուր առմամբ սադարաթի պաշտոնի բացառիկ պարտականությունը *շարի հարիմների* և կրոնական [հաստա-

¹²⁷ Մուհամմադ Բադեր Մաջլեսին (1627-1699թթ.) Մեֆյան շահ Մուլեյմանի օրոք *շեյխ-ու-խոլամն* էր, իսկ շահ Մուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին հասնելով իր փառքի գագաթնակետին՝ ստանում է նոր ու ամենարարձր հոգևորականի՝ *մոլլաբաշի* պաշտոնը (R. BRUNNER, *Majlesi, Mohammad-Baqer, Encyclopedis Iranica*, available online: <http://www.iranicaonline.org/articles/majlesi-mohammad-baqer> (accessed on 17 February 2019).

¹²⁸ Խոսքը թեթև Մեֆյան պետության նույն ժամանակաշրջանի նշանավոր իրավագետ, աստվածաբան Ջամալ ալ-Դին Մուհամմեդ ք. Հուսեյն Խանսարիի մասին է, որը հայտնի էր նաև Ադա Ջամալ Խանսարի անվամբ (մահ. 1713 թ.): Վերջինս հեղինակ է տասնյակից ավելի կրոնագիտական աշխատությունների (http://fa.wikishia.net/view/جمال_خوانساری):

տությունների] *վակֆերի մուքաշիրների* նշանակումը, բոլոր *սեխյների, ուլամանների, ուսուցիչների, շեյխ-ուլ-խալամների, փիշնամագների, դագիների, մութավայլիների, Ղուրանի գիտակների*¹³⁹, հոգևոր դամբարանների, դպրոցների, մզկիթների, սրբավայրերի աշխատողներին, *վակֆերի վեզիրների, նազերների, մուսրուֆիների* և *վակֆային վարչության* մյուս բոլոր աշխատողների, հանգուցալների լոզանք կատարողների և գերեզմանավորների սկատմամբ վերահսկողությունն է: Չորս դեպքերի՝ մարդասպանության, կուսությունից զրկման, ատամի կոտրման և կուրացման համար կազմվող դատավարությունները բարձրաստիճան *դիվանբեկին* առանց հարգարժան *սադրերի* ներկայության չէր անցկացնում: *Շար'ի* մյուս *հաքիմները* չէին միջամտում այս չորս գլխավոր մեղքերի [քննությանը], [որոնք] ռդրմած *սարքար քարձրաստիճան սադր-ե խասսեին* վերաբերող ու նրան վերապահված *շարի'նթական* գործերից է, նա է վճիռը կայացնում և այդ կապակցությամբ *սադր-ե մամալեքը* որևէ իրավասություն չունի: Յուրաքանչյուրի աշխատանքի հակիրճ նկարագիրը հետևյալն է.

Բարձրաստիճան սադր-ե խասսեեն շարքս և կիրակի օրերը *դիվանբեկին* հետ միասին Ալիդափու պալատի պահակազորի ատյանում (քեշիքխանե) դիվան են անցկացնում: Իրանի զանազան մահալներում. Եզդի, Աբարդուխի, Նա'ինի, Արդեսթանի, Ղոււմշեի, Նաթանզի, Մահալաթի, Դեյիջանի, Խանսարի, Բարու-

¹³⁹ «Վակֆեզ» բառի հոգնակին է *սն* (հոֆազ), որը Ղուրանը անգիր իմացողների անվանումն է:

րուղի, Ֆարիդանի, Վարարի, Մազդաջի, Քիարի, Չափլողի, Ջարֆադդանի, Քամարեի, Ֆարահանի, Քաշանի, Ղումի, Մավեի, Մազանդարանի, Ասթարաբադի, Քրայելիի, Հաջիլարի և Քարուղ-ջամի *շարի հարիմներին սադր-ե խասսեն* է նշանակում, իսկ նշված շրջաններում նրան վերաբերող գործերը *սադարաթի նա-յբքին* և *սադր-ե խասսեի* մյուս *մուքաշիրներին* է վերապահված:

Բարձրաստիճան *սադր-ե մամալեքի* պարտականությունն է նշանակել ընդհանուր պետության նահանգների. Ազարբայջան, Ֆարս, Իրաք ու Խորասանի *շարի հարիմներին*, նաև դամբարան-ների, դպրոցների, մզկիթների և նմանօրինակ այլ վայրերի *վակ-ֆերի մուքաշիրներին*, բացի այն ամենից, ինչ մտնում է *սադր-ե խասսեի* իրավասությունների մեջ, որ շարադրվեց վերը: Որոշ թագավորների ժամանակ *խասսեի* և *ամնեի սադրերի* պարտա-կանությունները մեկ անձ էր իրականացնում: Շտյհանբապես, *վակֆային մուքաշիրների* նշանակումը կամ աշխատանքից հե-ռացումը, եթե նշանակովի է, *խասսեի* և *ամնեի սադրերի* պար-տականությունն էր, իսկ եթե *շարի'աթական* լինի, ապա *շարի հարիմներից* ու *սադրերից* ոչ մեկը չէր կարող դրան միջամտել, քանի որ *շարի'աթով* ում, որ *վակֆերի վակիֆը մութավալլի* էր նշանակել ու լիազորել, *մուքաշիրը* նա էր լինելու, որի փոփոխու-թյունը դեմ է մարգարեի սրբազնագույն *շարի'աթին*:

Երրորդ ենթազույգ: Թագավորանիստ Սպահանի դազիի պաշտոնի բացատրությունը

Վարզն այն էր, որ Սպահանի *դազին*, [ամեն օր] բացի ուրբաթ օրերից իր տանը զբաղվեր ժողովրդի *շարի'աթական*

վեճերի պայծառ *շարի'արի* ու անբիծ մարդկանց օրենքներին համապատասխան քննությամբ: Շեյխ Ջաֆարի ժամանակներից սկսած Սպահանի *ղազիին* էին դիմում բացակայողի և ուրբերի կարողության յուրացման գործերով: Ցանկացած դատական վեճի համար, որ *ղազին* հրաման էր գրում, *դիվանի* պաշտոնյաները ըստ կարգի գործադրում էին:

**Չորրորդ ենթագլուխ: Թագավորանիստ Սպահանի
շեյխ ուլ-խալամի պաշտոնի բացատրությունը**

Եզված պաշտոնը կրողը իր տանն էր գրադվում *շարի* վիճարանությունների վերահասությամբ՝ կարգադրելով այն, ինչ օրինական է և արգելելով, այն անթույլատրելի: *Շեյխ ուլ-խալամի* ներկայությամբ էր կատարվում *շարի'աթական* ամուսնալուծությունը: Բացակաների (բնակության վալլից բացակայողներ, ճանապարհորդներ և այլն...) և ուրբերի ունեցվածքի տնօրինման խնդիրները (նույնպես) հաճախ *շեյխ ուլ-խալամն* (էր քննում), որից հետո (գործի քննությունը) հանձնվում էր *ղազիներին*:

**Հինգերորդ ենթագլուխ: *Ղազի ասքարի* պաշտոնի
բացատրությունը**

Հին ժամանակներում *ղազի ասքարը* *դիվանբեկիի* հետ պահակակետերում գրադվում էր հաղթական բանակի *շարի* դատական հարցերով: Իսկ երբ Սպահանի համար *սադր* նշանակվեց և որոշվեց որ *դիվանբեկին* *սադրի* ներկայությամբ գրադվեր նրանց մեջ ծագած *շարի* վեճերի դատավարությամբ, *ղազի ասքարը* դադարեց գալ *դիվանբեկիի* ստոյանը: Սեֆյան հարստության վերջին

շրջանում *դագի ասքարի* աշխատանքը սահմանափակվեց նրանով, որ հաղթական բանակի զինվորականները իրենց ոռճիկների *թանխահի* հրամանների պատճենները, որ երկրի տարբեր կողմեր էին ուղարկում, նրա կնիքով էին հաստատած լինում: Մինչև որ ոռճիկների *թանխահի* հրամանագրերի պատճենը *դագի ասքարի* կնիքով չէր հաստատվում, *վիլայեթների բեկլարբեկները* և *հաքիմները* պատճենին հավատ չէին ընծայում և *թանխահ* չէին տալիս:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բարձրատիճան (ալիջան) տիտղոսը կրող մեծ *ամիրների* մասին, որը բաղկացած է մեկ նախաբանից և տասնչորս

ենթագլուխներից (Ֆասլ)

Նախաբան

Ամիրների աստիճանների բացատրությունը

Պետք է նշել, որ Իրանի ամիրները երկու տեսակի են. առաջինը արքունիքի մեջ չմտնող *ամիրներ*, որոնց նաև անվանում էին սահմանային *ամիրներ*: Այս տեսակը բաժանվում էր չորս խմբի՝ առաջինը՝ *վալիներ*, երկրորդը՝ *բեկլարբեկներ*¹⁶⁰, երրորդը՝ *խաներ* և չորրորդը՝ *սուլթաններ*:

Վալիները պաշտոնի աստիճանով ու դիրքով *բեկլարբեկներից* ավելի բարձր են, իսկ *բեկլարբեկների* դիրքը ավելի բարձր է *խաներից*: *Բեկլարբեկություն* տարածքներում նրանք, ովքեր նրա

¹⁶⁰ Բնագրում «բեկլարբեկի» է այդ ամիրների տիտղոսը, սակայն օգտագործում ենք հայերենում ընդունված տարբերակը «բեկլարբեկ» ձևով:

տարածքին կից շրջաններում *հաքիմ* են դառնում, *բեկլարբեկի* ենթական ու *դուլբեկին* են, որոնք նրա զեկուցմամբ պաշտոնաթող են արվում կամ նշանակվում: Այս առումով յուրաքանչյուր շրջանի *սուլթանները* ենթարկվում են այնտեղի *խաներին*: *Վալիները* Իրանում չորսն են, որոնց անունները համաձայն իրենց դիրքի և կարևորության, հերթականությամբ հետևյալ կերպ են՝

Առաջինը Արաբստանի *վալին* է, որն իր իշխանական դիրքով, բազույթամբ, ցեղերի և ցեղախմբերերի քանակով մնացյալ *վալիներից* ավելի բարձր ու պատվարժան է, այնուհետև Լուրիստանի *վալին* է, որի մահմեդական լինելը հաշվի առնելով ավելի բարձր էր, քան Վրաստանի (Գուրջիստանի) *վալին* և Վրաստանի Իրանին պատկանող շրջաններն են Քարթլին, Կախեթը և Թիֆլիսը, իսկ դիրքի առումով Վրաստանի վալիից հետո աստիճանով Քուրդիստանի *վալին* է, որի նստավայրը Սանանդաջ քաղաքն է, իսկ նրանից հետո բախթիարի ցեղի *հաքիմն* է, որը հին ժամանակներից մեծ հարգանք ու պատիվ ուներ:

Իսկ հարգարժան *բեկլարբեկերը* տասներեքն էին: Առաջին՝ Ղանդահարինը, երկրորդ՝ Շիրվանինը, երրորդ՝ Հերաթին, չորրորդ՝ Կոնստանդանինը, հինգերորդ՝ Չուխուր-Սասադինը, վեցերորդ՝ Ղարաբաղի Կոնստանդինը, յոթերորդ՝ Ասթարաբադինը, ութերորդ՝ Քոնգիլունեինը, իններորդ՝ Քերմանինը, տասներորդ՝ Մերվ Շահիջահանինը, տասներկերորդ՝ Կոնստանդինը, տասներկուերորդ՝ Սուրբ Մեշիեղինը և տասներևերորդ՝ Թազավորանիստ Ղազվինինը:

Երկրորդ տեսակը՝ օրինյալ արքունիքի *ամիրներն* են: Բոլորը աշխարհակալ շահի պալատում ներկա են լինում և

յուրաքանչյուրը գրադեցնում է հատուկ պաշտոններ: Այս աշխատության գրության նպատակը նրանցից յուրաքանչյուրի, պաշտոնի ինչպես նաև Սպահանի այլ պաշտոնյաների գործառույթների գրանցումն է: Առաջին հերթին պետք է իմանալ, որ արքունի ամիրները չորսն են և կոչվում են հաղթական պետության հենասյուները. առաջինը՝ *դոռչի բաշի*, երկրորդ՝ *դուլարադասի*, երրորդ՝ *իշիք ադասի բաշի* և չորրորդը՝ *թուֆանկչիադասի*, այս չորս հոգին մեծ *վեզիրի*, *դիվանբեկի* և *վադե Էնեխի* հետ, թվով ընդամենը յոթը, վաղ ժամանակներից համարվում էին խորհուրդի (ջանադի) ամիրներ: Շահ Սուլթան Հուսեյնի գահակալության վերջին տարիներին որոշ խորհրդակցություններում ավելացան *նազերը*, *մուսթովֆի ալ-մամալեքը* և *ամիր շեքարբաշին*, իսկ եթե խորհուրդը (ջանադին) անհրաժեշտ համարեր *սեֆահեսալարին* Իրանի շրջաններից մեկն ուղարկել, ապա վերջինիս ներկայությունը խորհուրդի նիստին պարտադիր է:

Երկրորդ գլխի առաջին ենթագլուխ: Մեծ վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը

Գերագույն *դիվանի* բարձրաստիճան մեծ *վեզիրը* և Իրանի *էթեմադ ուլ-դովլեն* պետության հենասյուներից և արքունի ու Իրանի սահմանային *վիլայեթների* բոլոր *ամիրներից* ամենագլխավորն է, *դիվանի մալիյյասի* բոլոր գործարքները, Իրանի բոլոր շրջաններից ու Սպահանից պետական գանձարան ու այլ *բոյութասթ* ուղարկված ամբողջ *վջուհաթը* առանց *էթեմադ ուլ-դովլեի թալիդեի* ու հրամանի չէր իրականացվում: Պաշտոնյաների նշանակման և այլ բոլոր հրամանագրերը նախ պիտի նրա

կնիքով հաստատվեին, այնուհետև՝ գերագույն, սրբազնագույն, արքայական կնիքով զարդարվեին: [Նա] պետք է *դիվանի մալիյասի* շատացման ու երկրի *վճուհայթի* և ուղարկվածների տնօրինման հարցում ծայրահեղ ջանասիրություն ցուցաբերի: Պետք է թույլ չտա, որ որևէ մեկը կարգուկանոնին և հաստատված մշտական ավանդույթին հակառակվի ու արդարությունից հրաժարվի: Եթե հաղթական երկրի *ամիրները* ու հենասյուները իրենց կարգազանց արարքներում նրա հրամանին չենթարկվեն, ևս այդ ծառաների կապակցությամբ պայծառափայլին պետք է զեկուցի և գործադրի այնպես, ինչպես, որ բարձրագույն, սրբազնագույն հրամանագրով կկարգադրվի: Իսկ այն անհատները, որոնք *դիվանի* պաշտոնյա են նշանակվում, եթե դա [շահի] բերանացի հրամանագրով չի եղել և յուրաքանչյուր դասի ավագանու զեկուցմամբ է կատարվում, մինչև, որ մեծ *վեզիրի թա'լիզեն* չստացվի, նրանց ծառայության ու պաշտոնի նշանակման հրամանագիրը չի տրվում: Եթե մերձավոր պաշտոնյաների կողմից հրամակագիր է տրվում մեկի նամակին ի պատասխան, ապա մինչև, որ *վեզիրի* կնիքով չկնքվի, արեզակնային կնիքով չի հաստատվում: Մասնակի ծառայությունները, [որպիսիք են] թագավորական գրագրատան գրագիրների, *խասսեի* ու *բոյութաթի ամիրների* նշանակումը, որոնք չեն կատարվում սրբազնագույնին զեկուցմամբ բարձրաստիճան *մուսթովֆի ալ-մամալեթի, նազեր-ե բոյութաթի* և մերձավոր պալատական *խասսեի մուսթովֆիի* հանձնարարականների հիման վրա «գերագույն-դիվանի բարձրաստիճան *վեզիրի» թա'լիզնով*, ծառայության մասին հրամանագիր է տրվում և չպետք է սրբազնագույնին զեկուցվեն: Բոլոր *վիլայեթների բեկլարբեկերի, հաքիմների, սուլթանների,*

վեզիրների, մասնակի ու ամբողջական թահվիլդարների, մութասարդիների, գաբիթների ու այլոց վճարումների ու դիվանի ամիրների հաշվարկների օրինակները վերոհիշյալ պատվարժանի (մեծ վեզիրի) թա՛լիդեից հետո գրանցվում էին դաֆթարում և մեծ մուսթովֆիները հաշվարկը հստակեցնում էին և մարման մասին ստացական տալիս: Եթե դիվանի մալիյաթի հաշվարկի ձևերից որևէ մեկով պակասորդ կամ ավելցուկ էր լինում, մեծ վեզիրի ներկայությամբ վճարմամբ փակվում էր շահող կողմի օգտին, որպեսզի բարի աղոթքներ հղվեն [շահին] և ույաթները հանդարտվեն, ինչպես որ հին գումարը անօրինական, իսկ վեճը արդարացի համարելով՝ [գումարի] կրճատման թա՛լիդե տրված լինելու [դեպքում էր արվում]: Գերագույն գրագրատան ու խասսե-ե շարիֆեի գրագիրները մեծ վեզիրի թա՛լիդեի վրա են հեկվում և այդ բովանդակությունը հարատևող մատյաններում գրանցում: Պետության պահակազորային ատյանը (քեշիքխանեն) ևս մեծ վեզիրների դիվանի համար է հիմնադրվել, ուր հասարակ ժողովուրդն իր խնդիրների կապակցությամբ մեծ վեզիրներին ուղղակի կարողանային դիմել: Նաև դիվանի բազոր գրություններն ու ծախսի փաստաթղթերը գրանցվում են մատյաններում, սահեքամների, թահվիլդարների և թահսիլդարների ստացականներն ու բոլոր ցածրից մինչև բարձր պաշտոնյաների թա՛լիդեները հաստատվում են մեծ վեզիրների կնիքներով և ինչպես, որ կարգադրի, այնպես էլ գործադրվում է: Բոլոր ամիրները իրենց պաշտոնի և դիրքին համապատասխան են միմյանց կողք նստում պահակազորային ատյանում, ինչպես որ արքունի ժողովում: Ամիրներից, պաշտոնավոր անհատներից, մեծ մուսթովֆիներից ու հարգարժան խաններից, վեզիրներից և հրամանա-

զրով [թուլլավություն] ունեցողներից բացի ոչ ոք իրավունք
չունեն պահակագործային աստիճանում գտնվելու:

**Երկրորդ գլխի երկրորդ ենթաձևի: Հաղթական պետության
հենասյուն հանդիսացող բարձրաստիճան ղոռչի բաշիի
պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոհիշյալը, հզոր պետության հենասյուն հանդիսացող
ամիրներին ամենագլխավորն էր ու բոլոր ցեղերի ու ցեղախմբերի
ղեկավարը: *Պիվանին* ծառայող բոլոր *ղոռչիների թիուկները*,
համնսայենները, *թանխահները* բարձրաստիճան *ղոռչի բաշիի*
հաստատումից հետո մեծ *վեզիրի* հաստատմանն են ներկա-
յացվում: *Թանխահի* ստացումը, տեղական ծառայությունը,
[շրջանների] կառավարումը, *սուլթանի* ու *յուզբաշիի* պաշտոն-
ները, բոլոր *ղոռչիների թիուկն* ու *ռոճիկները* իրականացվում էին
համաձայն *ղոռչի բաշիի* կողմից կատարված առաջարկի և մեծ
վեզիրների [կողմից տրված] *թա'լիդեով*: *Ղոռչիներին* վերաբերող
հարցերը հիշյալ գլխավոր պաշտոնյան՝ բարձրաստիճան *ղոռչի
բաշին* էր քննում ու լուծում տալիս: *Ղոռչի բաշիները* համարվում
են պետության հենասյուններից ամենագլխավորը, և *ղոռչիների*
շարքն անցածներից յուրաքանչյուրի ծառայության, ռոճիկի,
թիուկի, *համնսայեի* ու *ին'ամի* բոլոր հրամանագրերը վերոհիշյալ
բարձրաստիճանի (*ղոռչի բաշիի*) *թողրայով* ու կնիքով են հաս-
տատվում: Այդ [հրամանագրերի] նախնական օրինակը ազնվա-
գույնի [շահին] ներկայությամբ *վեզիրը* ու վերոհիշյալ պաշտո-
նյայի *մուսթովֆին* ներկայացնում են: Վերոնշյալ բարձրաս-
տիճանը խորհրդի անդամ (ջանաղի) ամիրներից է:

Երկրորդ գլխի երրորդ ենթագլուխ: Պետության հեռասյուն
հանդիսացող դուլարադասիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալը *դուռի բաշիից* հետո ամենից կարևոր և հզոր
պետության հեռասյուն հանդիսացող *ամիրներից* է, *խասսե-է*
շարիֆնի սարքարի բոլոր *դուլամների* ղեկավարը, որի հավանու-
թյամբ բոլոր *դուլամների թիուները*, *համեսալեն* ու *բարաթով*
[վճարվող] ոռճիկները և նրանց տրվող *ին'ամը* գերագույն
դիվանի բարձրաստիճան *վեզիրն* է գրում: *Թանխասիի* հատկա-
ցումը, շրջաններում կատարվարման ծառայությունը, *յուզբաշիու-*
թյունը, բոլոր *դուլամների թիուլը*, աշխատավարձն ու *ին'ամը*
դուլարադասիի խնդրագրի հիման վրա մեծ *վեզիրների թալի-*
դեով է շնորհվում: *Ղուլամներին* վերաբերող բոլոր հարցերը
վերոհիշյալ ղեկավար բարձրաստիճան *դուլարադասին* է քննում
ու վճռում: Վերոնշյալ խմբի ծառայության, աշխատավարձերի,
թիուների, համեսալենների և *ին'ամի* հրամանագրերը վերո-
հիշյալի [*դուլարադասիի*] *թողրայով* ու կնիքով հաստատվելով,
բարձրաստիճան մեծ *վեզիրի* կողմից էր գրվում և նրա մեկ
օրինակը *վեզիրն* ու վերոհիշյալ պաշտոնյայի *մուսթովֆին*
ներկայացնում է ազնվագույնին [շահին]: Վերոնշյալ բարձրա-
ստիճանը խորհուրդի (*ջանադի*) *ամիրներից* է համարվում:

Երկրորդ գլխի չորրորդ ենթագլուխ: Գերագույն դիվանի իշիք
ադասի բաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալին է վերապահված բոլոր *յասավուլ-է սոհբաթ-*
ների, դիվանի իշիք ադասիների, ադանների, դոնապանների, ար-
բունի մունետիկների, ժողովի գործերի արարողակարգի ու

գլխավորներից մինչև ամենից ցածրի նստելակարգի կազմակերպումը: Եթե նրանց կարգի դասավորության մեջ խախտում եկատվեր, նման վրիպման համար *դիվանի իշխրադասին* էր պատասխանատու: *Ամիրների* կարգում (վերջինս) *դուլամների* և *դոռչիների* գլխավորն է: Վերոհիշյալ բարձրաստիճանը արքունի բոլոր *ադանների* գլխավորն է և իր ենթակաների ռոճիկները, *թիուլը* և *համեսալեն* (հաստատվում են) նրա ղեմումի հստմաձայն և էթե մեծ *վեզիրը* (ղրանք) ստորագրում է, (համապատասխան) հրամանագիր է հրապարակվում, որով որոշվում էր գումարի փոփոխության չափը, որ ցանկանում են իրենց ծառայության ղիմաց ունենալ: *Բարաթով* (տրվող) աշխատավարձերի, *համեսալենների* և *թիուլների* մանրամասները վերոհիշյալի [իշխր ադասի բաշիի] հայեցողությամբ և կնիքով էին (հրապարակվում): Վերոհիշյալի ենթակաների ծառայության ու ռոճիկների ավելացման հրամանագրերը, *թիուլներն* ու *բարաթով* աշխատավարձերը այն պատվարժանի *թողրայով* ու կնիքով են հաստատվում: Նրա հանձնակատարներից են գերագույն *դիվանի լաշքարենհիսը* և *սարխաթենհիսը*, *վեզիրը* և *մուսթուվֆիե*: Այն ժամանակ, երբ վերոհիշյալ բարձրաստիճանը իր ենթակաների կարգն է ստուգում կամ ճանապարհորդության է ուղարկում, նրա հանձնարարականը *սարխաթենհիսներն* ու նրա գրագիրներն են գրում, *լաշքարենհիսները* վերոհիշյալ բարձրաստիճանի ներկայությամբ այն ընթերցում են և հրամանագիրը, որ վերոհիշյալ ղեկավարը նրանց մասին տալիս է, նրանց անունների տակ է գրվում: *Սասսե-ե շարիֆեի* վարչության *փիշրաշենհիսը* շահի համար որպես *նուլրուգի* և այլ [անվան տակ] բերված նվերները, բացի

ուտելիքներից, որոնք *խասսեի սարքարի փիշքաշն* են, մանրամասն ցուցակագրում և այդ ցուցակը հանձնում է բարձրաստիճան *իշիքադասի բաշիիե* Ուտելիքները, որ որպես *փիշքաշ* էին բերում, դրանց տերը բարձրաստիճան *նազեր-ե բոյութաթի* էր, և նա հանձնարարում էր հավելյալ ցանկ կազմել, որն ըստ գումարային ցանկի և ուղարկման ստիթի *բոյութաթի սահեբջամ'երն ու մեշրեֆները* արձանագրում էին *տուզնամչեում*: Նա պարտակալություն ուներ տեղեկացնել արքունիք՝ թագավորի ոտքը պագելու համար ներկայանալ ցանկացողների և նրանց մասին, ում այդ հանձնարարված է: Այս աշխատանքը բացառապես նրանն է և ոչ ոք չի կարող դրան միջամտել:

Երկրորդ գլխի հինգերորդ ենթագլուխ: Բարձրաստիճան թուֆանկչիադասի բաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալը *մինբաշիների, յուզբաշիների, մունետիկների, ռիքանների* և բոլոր հրացանակիրների ղեկավարն է: Նրա բոլոր ենթակաների *թիուլը, համեսալեն, բարաթուվ* աշխատավարձերը և *ին'ամը* նրա թույլտվությամբ ու հանձնարարականով գերագույն ղիվանի բարձրաստիճան *վեզիրի* կողմից էր հաստատվում: *Թանխահի* ստացումը, հրացանակիրների ու մունետիկների *մինբաշիությունը, հրացանակիրների, նրանց համեսալեի* ու ռոճիկների նշանակումը նրա զեկուցագրով [է կատարվում] ու գերագույն *ղիվանի վեզիրի* կողմից հաստատված լինելու դեպքում, [դրան համապատասխան] ազնվագույն հրամանագիր է հրապարակվում: Հրացանակիրներին վերաբերող գործերը վերոհիշյալ բարձրաստիճանն է քննում ու պարզում և նրանց

ծառայությանը, թիուլին, համեսալէին, բարաթով թանխահին վերաբերող հրամանագրերը վերոհիշյալ բարձրաստիճանի թող-բայով ու կնիքով են [հաստատվում]: Հրացանակիրների ցուցակի գրանցումները վեզիրը և հիշյալ պաշտոնյայի մուսթովճին նրա ներկայությամբ են զեկուցում Նորին Մեծությանը:

Երկրորդ գլխի վեցերորդ եւթագուխ: Բարձրաստիճան
նազեր-է բոյութաթի պաշտոնի մանրամասն
բացատրությունը

Վերոնշյալի պարտականությունն այն էր, որ տարվա սկզբում, առաջին վեց ամսվա համար թա՛լիզէ էր գրում, որպէսզի բոյութաթի մոշրեճը խասսե-է շարիճեի վարչության վեց ամսյակի իխրաջաթը մի մուհասիլի հետ վիլայեթներից հրամանագրին համապատասխան կանխիկ ու բնամթերքով ստացվող համեսալէն հանելուց հետո սահեքչամ՛երի ծանուցմամբ մուտավոր հաշվարկեր: Բոյութաթի վեզիրը հիշյալ հաշվարկը ընթերցում էր բոյութաթի նազերի մոտ և տեղեկացնում նրան: Բոյութաթի վեզիրն, իր հերթին, է՛թենսդ ուլ-դովլէին գրում էր և նազերն էլ կնքում էր, որ սարքար-է խասսեի բոյութաթի վեց ամսյա իխրաջաթը պատվարժաններն այսքան են նախատեսել, և կարգադրել, որպէսզի արքունի գանձարանի սահեքչամ՛ը հաշվարկի գումարի ստացման հանձնարարականներ հանձնի սահեքչամ՛երիւ: Սահեքչամ՛երն այդ հանձնարարականները արքունի գանձարանի սահեքչամ՛ին հանձնելով գումար էին ստանում: Քանի որ տարին մեկ անգամ էր գնվելիք գույքերի կամ պիտույքների համար արժեք որոշվում, և [սահմանված] կարգ էր,

որ *նազեր-է բոյութաթն* իր ենթականերից մեկին հրահանգեր, *բոյութաթի վեզիրը, մուխթասիբ ալ-մամալեքը*, Սպահանի *մուսթովֆիին* և համքարության ավագին մեկտեղ հավաքի և բոլորը [միասնաբար] հստակեցնելին վաճառվելիք ապրանքների գները *ղիվանի* օգտին և ապրանքի նմուշը, նաև գնացուցակը հանձնակատարներն ու *նազեր-է բոյութաթը սահեքջամ'երին* հանձնեին, որպեսզի *սահեքջամ'երը* տարվա ընթացքում այդ ապրանքը անհրաժեշտության դեպքում նախապես կնքված օրինակին համապատասխան ու նշված գնացուցակի գնով գնեն ու վճարեն ապրանքի տիրոջը: Որոշ այլ ապրանքներ *սահեք-է նասալը* պետք է ամսեամիս որպես *իլթիզամ* յուրաքանչյուրի ավագից վերցնի *մուխթասիբ ալ-մամալեքին* հանձնի, որպեսզի նա այդ *իլթիզամը* տևօրինի և նրանց հիման վրա սակագնի գրություն գրի և այդ առթիվ *նազեր-է բոյութաթին* ղիմում հղվի և իրողությանը վերահասու լինի: Եթե իմանա, որ որևէ ապրանքի գին բարձր էր նշվել, որպեսզի անարդարություն չլիներ ու այդ կապակցությամբ "անեծք" չլիներ, ապրանքի գինն իջեցնում է ու հանձնում *սահեքջամ'երին*, որպեսզի *բոյութաթի* պատասխանատուները համաձայն ծախսերի մնացածը հանելով *սահեքջամ'երից* փաստաթուղթ ստանան և յուրաքանչյուր *ռուսումարի* 1/20ը (դահնիմը) սակագնի գրության մեջ նշի և *նազերն* այն կնքելով իր ծախսերի համար օգտագործի: *Նազերը* պետք է խիստ կարգադրի, որպեսզի պատասխանատուները ամսեամիս *մուղադդարիներին* *ռուզնամեներում* *նազեր-է բոյութաթի* կնիքով ներմուծեն, ինչպես, որ շահին ղիմելով փաստաթուղթ են անցկացրել, որի մեջ նշված է այն ամենը, որ ավելացվել է *խասսե շարիֆեին*,

խորհուրդի, հյուրերի կամ տեղի ունեցած այլ դեպքերի վերաբերյալ: Ամեն ամիս *ռուզնամեները* պետք է *քոյութաթի վեզիրին* ներկայացվեն, որպեսզի հիշյալ վեզիրը [ղրանք] փաստաթղթերի հետ համեմատի և հաստատի: *Լազերն* էլ կնքելով հետո հավաքելով հանձնում է [էր] *թահվիլի մուսթովֆիին*, որպեսզի վերջինս զատորոշի *սահեքջամ'երի* հատկացումներն ու ծախսերը: Ուտելիքների պատրաստման արհեստանոցները ևս վեց ամիսը մեկ նրանց սեփականատերին և *մուսթովֆիներն* էլ տարին մեկ որոշում էին հատկացումներն ու ծախսերը: Եթե *ռուզնամեները* ու փաստաթղթերը հետաձգվում էր, *խասսեի սարքարին* տարեկան մեծ գումարի վնաս էր հասցվում: Այն ինչ, որ հատկացվում էր *վիլայեթներից* որպես *համեսալե ևազերի* կողմից *մուհասիլ* էր նշանակվում, որպեսզի ևս *վիլայեթները* զեռ, ապրանքները ստանա և ուղարկի: Երբ որևէ պատճառով, հիշյալ ապրանքը *քոյութաթ* չէր ուղարկվում, *սահեքջամ'երը* այդ մասին *ևազեր-ե քոյութաթի* կնիքով հաստատված [գրությունը] ներկայացնում էին *է'թեմադ ուլ-դովլեին* և փոխարենը արքունի գանձարանից կամ գումար, կամ ըստ կարգի ապրանք, ստանալով օգտագործում էին: Տարին մեկ անգամ *քոյութաթի* աշխատողների ստուգում էր անցկացվում նրանց աշխատավարձերի ու թույլտվությունների հանձնարարականները *ևազեր-և քոյութաթն* է տալիս: Յուրաքանչյուր ապրանք իր ժամանակին էր *ևազերը* զևում և մթերում, որպեսզի դիվանի օգտին լինի և տարվա ընթացքում եթե ապրանքի գինը բարձրանար, դիվանին վնաս չհասներ: Տարին մեկ անգամ *ևազերը* զննում էր ուղտերի

ատողչական ընդհանուր վիճակը, ստուգում երանց գիրությունը, նիհարությունը, թուլությունն ու պիտանելությունը: Աշևան սկզբին ճարտարապետին հանձնարարվում էր ստուգել շենքերի վերանորոգման կարիքները և համապատասխանաբար, *դիվանի* շահերից էլնելով *թանխահ* ներկայացնել: Շահի կողմից ում որ *ին'ամ* ու *խալ'աթ* էր շնորհվում, դրա փաստաթուղթը պետք է հաստատվեր *է'թենադ ուլ-դովլենի* ստորագրությամբ և *նազերի* կնիքով: *Ռասսե-ե շարիֆների* հագուստների, *ամիրների* շքեղ *խալ'աթների* և այլնի համար տարեցտարի տրամադրվող կտորեղենի կապակցությամբ *նազերը* տարվա սկզբում *թալիդե* էր կազմում, որը *է'թենադ ուլ-դովլեն* ստորագրում էր, (որից հետո) *նազերի* ենթակաները *օլքաները* գնալով դրանք ուղարկում էին: Բաղնիքների, սառնարանի ինչպես նաև խոհանոցի համար ձմեռվա ցախի և այլնի պատրաստությունները պետք է իր ժամանակին և տարեկան ծախսին համապատասխան *նազերը* տեսնի, [ինչպես նաև] ախոռների ու ուղտերի համար գարու և ձողտի պաշարը հոգա: [Լա] օրական պետք է ստուգեր օգտագործված նյութի, *խասսեի* ուտելիքի ու սպասավորների լավին ու վատին, շատ ու քչին, որպեսզի *թահվիլդարները* ցածրորակ ապրանքներ չթողարկեին: *Լազերը* նաև պետք է արգելեր, որ *բոյութաթի թահվիլդարներն* ու աշխատողները չիլեն *ռայաթների* ու խնդների ունեցվածքը, ոչինչ առանց տիրոջ համաձայնության չգնեին, որպեսզի անեծքի պատճառ չլիներ և գինը-համաձայն նախապես որոշված արժեքի տրվեր: Ինչ կարգի ծախս էլ լիներ առանց *նազերի* գիտության չպետք է կատարվեր: Շահի *դուլամներից* ու սպասավորներից ոչ ոք առանց *նազերի*

կողմից *թաշիղեի* ոչինչ չէր կարող տանել: Բարձրաստիճան
ևազեր-և բոյութաթը բոլոր երեսուն երեք գործող
արհեստանոցների պատասխանատուն ու ղեկավարն է և
սահեբջամ'երի, անգամ *ամիրախոռ բաշիի*, *ջաբադար բաշիի*
զվյաւորն է: *Սահեբջամ'երի* մեծ մասի խնդիրները վերաբերում
էին *բոյութաթի ևազերին*:

Երկրորդ զվյի յոթերորդ ենթազուխ: Բարձրաստիճան
մուղարբաբ ալ-խադան ղիվանբեկիի պաշտոնի
բացատրությունը

Վերոնշյալը մեծ *ամիրներից* է և այս պաշտոնյայի պարտա-
կանությունն այն է, որ յուրաքանչյուր շաբաթվա մեջ չորս օր
սադրերի հետ միասին ներկա գտնվի *ղիվանբեկիների* համար
հատկացված ատյանում չորս արարքների՝ սպանություն, կու-
սությունից զրկում, կուրացում և ասամի կոտորում, մեղավորների
հարցաքննությանը: Նա վերահսկում էր երկրի մյուս դատա-
բանները, որպեսզի որևէ անարդարության ու չարաշահման
գյուղացիների ու քաղաքացիների (նկատմամբ չգործվի), նաև
(քննում էր) չորս- հինգ թումանից ավելի գումարի պարտքի ու
պահանջի վեճերը: *Ղիվանբեկիի* պարտականություններից էր
շարի'աթի պատվիրանների գործադրումը և քաղաքի
կարգուկանոնի պաշտպանությունը, որպեսզի ուժեղների կողմից
թույլերին վնաս չհասնի: Նրանց համար, ում նկատմամբ
բռնությունն ու անարդարությունը կատարվել է քաղաքի մոտա-
կայքում, մինչև տասներկու մղոն տարածության վրա,

Պիվանբեկին իրեն ներկայացված դիմումի հիման վրա *Թալիդե* էր գրում ուղղված *դոռչիին* ու մյուս ենթականերին, որպեսզի քննություն անցկացնեն: Եթե հայցվորը հետավոր վայրից էր բողոք ներկայացնում, ապա սպանության գործի համար կարգն այնպիսին էր, որ վերջինս պարտավոր էր հինգ թուման *խլթիզամ* վճարել, որպեսզի *Պիվանբեկին* և *Պիվանի* գրագրի կողմից *Թալիդե* գրվեր և հրամանագիրը հրապարակվեր *խլթիզամի* գումարը *արվաբ-է ջամ*՝ էր արվում *մուհասիլին* իսկ եիշյալ հրամանագիրը՝ գրանցում մատյաններում և տալիքի ու առնելիքի հարցում այլ գումարների կարգին համապատասխան էր արվում: Շաբաթվա երկու մյուս օրերն էլ իր տանն էր գրադվում *Նուրջի* գումարային վեճերի քննությամբ: *Պիվանբեկին* վերաբերող դատավարություններից յուրաքանչյուրում, եթե վեճը վերաբերվում է *Պիվանի մալիյթաթին* կամ վիճառ, կողմերից մեկը հանդիսանում էր մեծ *վեզիրի* ենթականերից մեկը, նրան ուղարկում է մեծ *վեզիրի* մոտ: Նմանապես, եթե վիճող կողմերից մեկը *դոռչի, դուլամ,* զինվորներից կամ *բոյութաթի* գործապօններից է, նրա ղեկավարին է հանձնում: Իսկ *Պիվանի* ունեցվածքի հետ կապ չունեցող այլ քաղաքաբնակների ու գյուղացիների վեճերի քննությունը նրան է հանձնված և նա է դրանց լուծում տալիս: Եթե *վիլայեթների* բնակիչների մի խումբ *բեկլարբեկերից, հաքիմ-ներից* կամ *վալիներից* ունեցած իրենց բողոքներով ուղիղ նրան են դիմում, այլ ոչ թե մեծ *վեզիրներին*, ապա *Պիվանբեկին* է բողոքի արդարացիությունը սլարգում և նրանց բողոքի բովանդակությունը ներկայացնելով շահին՝ պետության շահերը ու երկրի օրենքները հաշվի առնելով՝ քննություն անցկացնելու համար:

**Երկրորդ գլխի ութերորդ ենթագլուխ: Բարձրաստիճան ամիր
շերարքաշի պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոնշյալը պատվարժան *ամիրներին* է: Բոլոր *դուշխները* նրա ենթականերն են և նրանց ծառայությունը, խնդիրների զեկուցումն ու *ին'ամի* խնդրագիրը վերոհիշյալ պատվարժանին են վերաբերում: Վերոհիշյալ մարդկանց պահանջները, *թանխանը*, *թիուլն* ու *համեսալեն* այդ պատվարժանի թույլտվությամբ ու բարձրաստիճան մեծ *վեզիրի* հրամանագրով են հատկացվում: Ամեն տարի վերոհիշյալ պատվարժանի *թա'լիդեով* գերագույն արքայական գրագրատանը նրա նշանակված *դուշխների* պատրաստման համար նրան *թանխան* է տրվում, որը ստանալով այն բարձրաստիճանը ըստ հաստատված կարգի բաժանում էր իր ենթականերին:

**Երկրորդ գլխի իններորդ ենթագլուխ: Բարձրաստիճան
թեղանոթաձիգների պետի (թուփչի բաշի) պաշտոնի
բացատրությունը**

Վերոնշյալը բոլոր *յուզբաշիների*, *մինբաշիների*, թեղանոթաձիգների և թեղանոթաձգության մունետիկների գլխավորն է: Նրա ենթակաների *թիուլը*, աշխատավարձերը, *համեսալեն*, *բարաթն* ու *ին'ամը* այդ պատվարժանի թույլտվությամբ ու զերագույն *դիվանի* բարձրաստիճան *վեզիրի* հրամանագրով են հատկացվում: Թեղանոթաձիգների *մինբաշիության* ու *յուզբաշիության*, մունետիկների ղեկավարության ու թեղանոթաձգության մունետիկների ծառայությունը, նրանց ենթակաների ու հիշյալ ողջ բազմության ոռճիկների, *թիուլի* ու *համեսալենի*

նշանակումը հիշյալ բարձրաստիճանի դիմումով է շնորհվում և գերագույն *դիվանի* բարձրաստիճան *վեզիրի թա'լիզեի* հիման վրա ազնվագույն հրամանագիր է հրապարակվում: Թնդանոթա-ձիգներին և օրհնյալ հրետանուն վերաբերող գործերը քննում ու պարզում էր: Մարդկանց վերոհիշյալ խմբի ծառայության հրամանագրերը, *թիուլը*, *համեսալեն*, *ին'անը* և *բարաթի թանխանները* վերոհիշյալ բարձրաստիճանի *թողրայով* ու կնիքով էին հաստատվում: Թնդանոթաձիգների ցանկը ներկայացնում էն *վեզիրը* և հիշյալ վարչության *մուսթովֆին* արքայական ներկայությամբ:

Երկրորդ գլխի տասերորդ ենթագլուխ: Բարձրաստիճան ամիրախոտ բաշի-ե ջելոուի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի պարտականությունն այն է, որ ներկա գտնվի Լորին Մեծության կողմից *խասսե-ե շարիֆեի* ախոտների, *փիշ-բաշ* արված կենդանիների և այլնի ստուգմանը կամ երբ նա *խասսեի* ձիերն էր հեծնում: Ախոտների կարգ ու կանոնի (պահպանությունը), ախոտապետի, ձիապանների ու ջուր մատակարարողների (նշանակումը) նրան էր վերապահված: Հիշյալ աշխատողների, *խասսեի ջելոդարների* ու մյուս սպասավորների, ներքինիների, *դուլամների* ու այլ գործավորների *թա'լիզեները ամիրախոտ բաշի-ե ջելոուն* էր գրում: Նշված անձանց ստուգման ցուցակը *նազեր-ե բոյութաթին* ներկայացվելուց հետո բարձրաստիճան *ամիրախոտ բաշիի* հաստատմանը: Վերոհիշյալ բարձրաստիճանը բացի *խասսեի ջելոդարներից* հաստատում է նաև *ջելոդար բաշիին* ու ախոտների մնացյալ աշխատողներին, որոնց մասին նշվեց նաև պայտագործներին ու անասնաբույժներին:

Որից հետո այն ստորագրվելով գերագույն դիվանի բարձրաստիճան *վեզիրի* կողմից՝ նրանց *թանխահ* էր տրամադրվում:

Երկրորդ գլխի տասնմեկերորդ ենթագլուխ:

Բարձրաստիճան ամիրախոռ քաշի-և սահրա-ի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանք (այն է, որ) ամեն տարի ընտանի կենդանիների հսկիչի հետ ձիերի երամակների մասին զեկուցի *խասսեի սարքարին* և արդյունքները ուսումնասիրելով և զեկուցման ցուցակն իր ձեռքով պատրաստելով *արքաք-է թանվիլի սարքարին* ներկայացնի: Անասնակերը և երամակների համար անհրաժեշտ այլ բաները ըստ ընդունված կարգի պատվելիների հաշվարկով և *ամիրախոռ քաշի-և սահրայի* ու կենդանիների *ևսզերի* թույլտվությամբ ու հաստատմամբ *թանխահ* է տրամադրվում: Արզելանոցների (դուրդաթ) տնօրինումն ու պահպանումը վերոհիշյալ բարձրաստիճանի պատասխանատվության տակ է: Վերոհիշյալ բարձրաստիճանին է վերապահված *ամիրախոռների, բուլուք քաշիների, ձիապանների* ու ախոռների մյուս աշխատողների նշանակումն ու հաստատումը:

Երկրորդ գլխի տասներկուերրորդ ենթագլուխ:

Բարձրատիճան *մուդարբաք ալ-խաղան* ղրախտային հավաքի *մաջլեսենիսի* պաշտոնի բացատրությունը

Վաղէ նենիսների պաշտոնի պարտականություններն հետևյալն են, որ (այլ երկրների) թագավորներից Բրանի շահերին զրված նամակների պատասխանները, հարատևող *դաֆթարների* հիման վրա պաշտոնների [նշանակումների], ծառայության, *հա-*

մեսալեի ու թիուլի հրամանագրերը և շահի կողմից «բերանացի» կարգադրված ամեն տեսակի հրամանագրերը, որ կոչվում են «մոշաֆեհե», կամ գերագույն դիվանի բարձրաստիճան վեզիրի թա'լիդեով կամ երբ մեծ *ամիրները* ու *մուդարրաբները* որևէ բան որպես ուղերձ [շարադրելով] «բարձրագույն հրամանով» ձևակերպմամբ *վադե'եննիսին* էին հանձնում՝ նրա ծանուցմամբ ու գրչագիր *թողրայով* հաստատում էին: Գրչով *թողրա* գրելը *վադե'եննիսի* հատուկ պարտականությունն է և որևէ մեկը դրա իրավունքը չունի: Վերոհիշյալ բարձրաստիճանը համարվում էր խորհրդի անդամ (ջանադի) և հատուկ ու ընդհանուր նիստերի մասնակից է, որը երկրի տարբեր շրջաններից *ամիրների* ու *հաքիմների* գերագույն գահին ուղղված խնդրագրերն ու հայցերը, շահի կողմից հղվում են *մաջլեսննիսին*, որպեսզի արքայական ներկայությամբ հատուկ և ընդհանուր նիստերի ժամանակ ընթերցվեն և պատասխանները գրի առնվեն: Այն ինչ, որ պետք է հրամանագրով հրապարակվի *վադե'եննիսի* նշած օրինակի հիման վրա, վերջինիս ենթակա *ռադամննիսներն* են գրում: Հայցերի պատասխանները *վադե'եննիսները* կետ առ կետ արքայական հրամանին համապատասխան իրենց ձեռքով գրում են և իրենց համապատասխան տեղում գրանցում: *Վադե'եննիսներ*ի ենթակաները 10-ն են՝ հետևյալները, որոնց միջոցով էլ պատրաստվում են Նորին արքայական Մեծությանը ներկայացվող խնդրագրերը.

-Հրաման գրողները և այդ հրամանները մատյաններում գրանցողները՝ 7 հոգի

Ռադամննիսները, որոնք պատ- Գերագույն դիվանի *ռադամ-*
րաստում էին *դաֆթարներից ննիսը* և 3 այլ անձ, որոնք

պատճենները (մոսավադե)՝ 2 նրան օգնական էին նշանակվում, և հրամանագրերի գրանցման պատասխանատուները՝ 5 հոգի:

Նրանք, որոնք բարձրաստիճան հարգարժանի հայեցողությամբ ընդգրկվում էին գրասենյակային աշխատանքի մեջ, 3 հոգի էին՝

- Նրանք, որոնք նրա հայեցողությամբ էին ծառայություն մատուցում՝ 2 հոգի;
- Նամակ գրողներ, 1 հոգի:

Խնդրագրերի պատրաստելը *վադե՛ենեխի* պարտականությունն է, և այն բոլոր խնդիրները, որոնք [բարձրացվում էին] պաշտոններին և պետության օգտին ներկայացվող խնդրագրերում, եթե պետական շահերին համապատասխանում էին, նրանց էին վստահվում: Յուրաքանչյուր տարի Սպահանի *վջուհարից* նրանց *թանխահ* էր տրվում երեսուն թուման որպես թղթի գին՝ հրովարտակների գրության, գրանցման ու *դաֆթարների սարրեշթեի* համար: Երբ, որ իրենք որևէ խնդիր ունեին ներկայացնելու իրենց կամ այլոց կողմից, նրանք անարգել կարող էին շահին ներկայանալ ու գեկուցել հատուկ և ընդհանուր նիստերի ժամանակ: Ում կողմից էլ լինեք խնդրագիրը և ինչպիսին էլ այն լինեք, դրա ընթերցումը շահի ծառաների ներկայությամբ ու պատասխան գրելը ոչ ոք բացի *մաջլեսենեխից* չի կարող անել: Այդ պատճառով *վադե՛ենեխին* (պատմագիր) նաև *մաջլեսենեխ* են անվանում: Եվ գրագիրներից գատ միայն մեծ *վեզիրն* է իր աստիճանակարգով [արքունիքում] ավելի բարձր ու [շահին] ավելի մոտ: Հին ժամանակներից *վադե՛ենեխը* մշտապես գտնվելով թագավորի ծառայության մեջ, մասնակցում էր արքունական հատուկ և ընդհանուր ժողովներին: Բոլոր կողմ-

նակի ու կարևոր հարցերի: քննության ժամանակ *վաղե՛նեկիս-
նեթի* խոսքն ու զեկուցումը հեղինակավոր ու որոշիչ է եղել:

**Երկրորդ զլխի տասներեքերորդ ենթագլուխ:
Բարձրաստիճան մուսթովֆի ալ-մամալեքի պաշտոնի
բացատրությունը**

Վերոնշյալը համարվում է մեծ *ամիրներից*: Նրա պաշտոնն ու աշխատանքը նշանակալի են. թագավորության ամբողջ տարածքում *ղիվանի մալիյյաթի* հետ կապված բոլոր գործարքները *դաֆթարների* հիման վրա ամեն *վիլայեթում* գտնվող իր *ամիրներին* նրա կողմից տրված ցուցումներին համապատասխան պետք է կատարվեն և խստորեն հետևեն դրանց: *Տեկլարբեկերի, խաների, հաքիմների* ու *սուլթանների* բոլոր *թիուլներն* ու *համեսալեները, վեզիրների, մուսթովֆիների* ու *թալանթարների ռուսումաթը, ինչպես նաև զրազիրների, զինվորականների աշխատավարձերը, վագիֆները, սոյուրդալները* ու այլ զրանցված հատկացումները, որոնք նրա կնիքով հաստատվում էին, գործադրվում ու *թանխան* էին արվում: Գերագույն *ղիվանի վեզիրները* առանց վերոհիշյալի հաստատման *ղիվանի մալիյյաթից* ոչինչ չէին կարող գործարքի մեջ ներգրավել: *Դիվանի մալիյյաթում* վերոհիշյալի թույլտվությունն ու հաստատումը կարևոր էր: Գերագույն *ղիվանի* զրազիրները յուրաքանչյուր վարչության զլխավորի հաստատումից հետո տալիս էին նրա վավերացմանը: *Նազերը, դաֆթարի դարուդա, սահեր թովջիհը, զաբեթեննիսը, ավարեջեննիսներն* ու մյուս բոլորը նրա ենթականերն են: *Խասսևի* վարչությանը ու *արբաբ-ե թանվիլի վչուհաթին* վերաբերող գործարքները, որոնք *խասսևի* ու *արբաբ-ե թանվիլի մուսթովֆիի*

պատասխանատվության տակ են՝ ինչպես, որ վերոհիշյալը [մուսթովֆի ալ-մամալեքը] հատկացնի, այնպես էլ *թանխահ* են արվում: Բացառությամբ *վագիֆենների*, *մուաֆուջան* և *խասսեի* վարչության հրամանագրերի, աշխատանքի անցնելու ու մնացյալ մնացած բոլոր տեսակի ծառայությունների *թանխահների* հրամանագրերը, անկախ նրանից *ղիվանի*, *խասսեի*, թե *արբաբ ալ-թահավիլի դաֆթարից* են *թանխահ* արվել, (նրա) կնիքով են հաստատվում: *Դիվանի դաֆթարի* գրագիրներին սխալների համար պատասխանատվության ենթարկելը նրա պարտականություններից է: Թագավորության տարածքում աշխատող *մուսթովֆիները* նրա թույլտվությամբ պետք է նշանակվեն:

Վերոնշյալի գրագիրները, որոնք գրագրությամբ են զբաղվում բարձրաստիճան *մուսթովֆի ալ-մամալեքի* մոտ և հրամանագրով են [նշանակվել] *ղիվանի* այդ ծառայությանը, հինգն են: Նրանց պաշտոնն ու աշխատանքն այն է, որ *դաֆթարի* գործարքներին վերաբերող բոլոր հրամանագրերը, նշանակումները, *թանխահները*, *համեսալենները*, *թիուլները*, *մուաֆուջուները*, *սոյուրդալները* և այլն, կարդան, ճշտեն և այն, ինչ կարգին համապատասխանում է, վերոհիշյալ բարձրաստիճանի կնիքով ու ստորագրությամբ հաստատել տան, իսկ այն, ինչ կարգին հակառակ է, մատյանի հիման վրա պատասխան գրեն ու թղթի տիրոջը վերադարձնեն: Այլ ծախսերի բաժինների ծանուցման ու ուղղորդման նպատակով *խայխսեի* գրագիրները, որոնք վերոհիշյալ բարձրաստիճանի [մուսթովֆի ալ-մամալեքի] ենթականերն են, գրանցում էին պաշտոնների [նշանակումների] ծառայությունների, *թիուլների*, *համեսալենների*, *բարաթով թանխահների*, *ին՛ամի*, *սոյուրդալների*, ապահարկության և այլ դրամական գործարքնե-

րի վերաբերյալ հրամանագրերը: Գրագիրները չորսն էին, որոնցից ոչ մեկն այժմ ողջ չէ:

**Երկրորդ գլխի տասնչորսերորդ ենթագլուխ:
Քարձրաստիճան խալիֆաթ ալ-խուլաֆայի սլաշտոնի
բացատրությունը**

Նրա աշխատանքն այն է, որ Շեյխ Սեֆի ալ-դին Բահակի¹⁴¹ ժամանակվա կարգին համապատասխան յուրաքանչյուր ուրբաթ գիշեր բոլոր սուֆիներին և դերվիշներին աղոթավայրում հավաքի և միասնաբար հստակ արտասանեին հետևյալ ճշմարիտ խոսքը՝ *«الله یوم: [Նա] ուրբաթ գիշեր դերվիշներին հաց, հալվա և ուտելիք է բաժանում, իսկ այլ առիթներով՝ [միայն] հաց և ուտելիք: Խալիֆաները* երկուսն են, [կա նաև] մեկ գլխավոր սպասավոր և աղոթատեղիի մի քանի *ամիլներ: Խալիֆան* նշանակվում էր թագավորության ամբողջ տարածքում օրինականության պահպանման և անօրինականության արգելման համար: Աշխատում էին, մարդկանց ուղղորդելու համար դեպի ճշմարիտ ուղի: Նշանակումը կատարվում էր *թալիդնով*, որի հիման վրա հրովարտակ էր հրապարակվում:

¹⁴¹ Շեյխ Սեֆի ալ-Դին Բահակը (1525-1354) Սեֆյանների սուֆիական միաբանության հիմնադիրն է, որի անվան հետ էլ կապվում է Սեֆյան պետության անվանումը:

¹⁴² Զեա Աստված բացի Ալլահից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐ

Այն պաշտոնների բացատրությունը, որոնց հետ օգտագործվում են «մուղարբաբ ալ-խադան» և «մուղարբաբ ալ-հազրաբ» բառակապակցությունները: Այն բաղկացած է երկու հոդվածներից (մատպե):

Երրորդ Գլխի Հոդված Ա

Մուղարբաբների մի խումբը նրանք են, որոնց [Նորին Մեծությանը] մոտիկության պատճառով և ծառայողական աստիճանակարգով կոչում են *մուղարբաբ ալ-խադան*, և երկու տեսակի են լինում:

Առաջին տեսակը

Բարձր պաշտոն ունեցող ներքինիներն են: Նախկին Մեֆյան շահերի ժամանակներում ներքինիները սպիտակամորթ չեն եղել, իսկ սևամորթ ներքինիներից ով, որ ավելի խելացի, ճարպիկ ու արժանավոր է եղել, նրան հարեմի ներքինապետ են դարձրել՝ նրան վերապահելով բոլոր սև ներքինիների ղեկավարումը: Սահմանային կամ պալատական ամիրների կողմից հղված բոլոր խնդրագրերը առաջին հերթին հանձնում էին հարեմի հարգարժան *իշիրադասի բաշիին*, որը հատուկ գրասենյակ ուներ: Իսկ հարեմի *իշիրադասի բաշին* էլ իր հերթին դա տալիս էր հարեմի ներքինիների գլխավորին, վերջինս էլ հարեմում դա հանձնում էր շահին, որից պատասխան ստանալով, *ամիրներին* գրասենյակում և *իշիրադասի բաշիին* անձամբ էր ասում, թե խնդրագրի կապակցությամբ շահն ինչ է կարգադրել: Մեկ այլ աչքի ընկնող ներքինու, որն իր արժանավորությամբ ու վստահելիությամբ հավասար էր հարեմի ներքինապետին, դարձնում են

արքունի գանձարանի *սահեջքամ*՝ որի ներքին ու արտաքին բոլոր գումարային և սպրանքային գույքերի և ու մուտքը դեպի հարեմ նրան էր վստահված: Գանձարանի բանալիների պահապանը նույնպես մի սևամորթ ներքինի է, որը ենթարկվում էր գանձարանի *սահեջքամ*՝ և գանձարանի մնացած բոլոր աշխատողները ևս նրան էին ենթարկվում, որոնք ևս ունեին անկսյս զործելու հնարավորություն և վստահելիներից են եղել: Նախորդ շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակ հարյուր հոգի վրացի *դուլամներից* ներքինացվում է և նրանցից մեկը, որն առավել վստահելի էր, նրանց *յուզբաշին* է դարձվում, և մի *յուզբաշի* էլ նշանակվում է սև ներքինիների գլխավոր, որին ենթակա էին հարյուր սև ներքինի: Մինչև շահ Մուլթան Հուսեյնի ժամանակները սպիտակ ներքինիների *յուզբաշին* Իբրահիմն էր, իսկ սև *յուզբաշիններինը*՝ Էլիաս Աղան: *Յուզբաշիներից* յուրաքանչյուրը պատվելի հարեմի շրջակայքում բնակարան, գույք ու *թիուլ* (ռաներ) և ինչպես, որ հայտնի էր համապատասխան *դաֆթարներից*, իրեն ու իր ենթականերին հատկացված ոռճիկն էին ստանում: Նույնպես *ջաբադար բաշիի* աշխատանքն ու վերահսկողությունը, որ նախկին շահերի ժամանակ ղզլբաշների մտիկներին էր վերապահված, շահ Մուլեյմանը և շահ Մուլթան Հուսեյնը սպիտակ ներքինիներին էին հանձնարարում: Մահմուդ Աղան սկզբում որոշ ժամանակ *ջաբադար բաշի* էր, հետո՝ *նազեր*: Նրա մահվանից հետո *ջաբադար բաշիությունը* [հանձնվեց] Ըամայիլ Աղային, որը սպիտակ ներքինի էր իսկ *նազերի* պարտականությունը վերադարձավ ղզլբաշներին: Հանդերձատան (ռաքիբխանեի) սվազի ծառայությունը ևս հանձնարարվում էր վստահելի ներքինիներին:

րիւ: Եվ մոտ ծառայության ու թաշկինակի դաբղի¹⁴⁰ պահպանու-
թյունը հանդերձատան ավագներին է վստահված: *Քասսեի
ղուլամները* շահերի թիկունքում են կանգնում և հատուկ դայակ
ունեն: Մանկահասակ հասարակ *ղուլամները*, որոնք դեռ մորուք
չունեին հատուկ դայակ և ուսուցիչ ունեին, որոնք զբաղվում էին
կրանց դաստիարակությամբ, իսկ երբ մորուքն աճում էր ու հա-
սունանում էին, մտնում էին *ղուլար աղասիների* ենթակայաների
շարքը:

Առաջին հոդվածի երկրորդ տեսակը

Այն *մուղարբաբների* աշխատանքի մասին է, որոնք ներքի-
նիներից չէին և կրանց *մուղարբաբ ալ-խադան* էին կոչում, և այս
տեսակը բաղկացած է ութ ենթագլուխներից (ֆասլ):

Առաջին ենթագլուխ: Մուղարբաբ ալ-խադան հեքիմ քաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալը արքունի բժիշկների գլխավորն է, որը շահի
ընդհանուր ու հատուկ նիստերի մասնակիցն ու զրուցակիցը
լինելով՝ սիրված ու հարգված էր: Նրա պարտականությունն է
Նորին Սրբազնագույնի բուժումը, թող նրա անվան համար մենք
գոհաբերվենք, շահի զարկերակի ստուգումը նրա բացառիկ
պարտականությունն է: Բժիշկների աշխատավարձը, *ինձանը* և
ծառայությունը նրա հաստատմամբ, թույլտվությամբ ու դիմու-
մով էր որոշվում, որոնք մեծ *վեզիրները* և *բոյութաթի կազերները*
գործադրում էին: Վերոհիշյալ բարձրաստիճանի ենթակայաներից

¹⁴⁰ Նալի տեսքով ոսկեզոծ տուփ, որի մեջ թաշկինակ կամ անուշաբույր
օձանելիք էր պահպանվում:

էր խասսն շարիֆէի 'աթարբաշին: Ոչ արքունի բժիշկների բժշկության արգելումը գիտելիքների անբավարարության պատճառով ևս նրան էր վերապահված: Եթե վալիներից ու բեկլար-բեկերից որևէ մեկը, սեփահսալարը կամ սարդարը բժիշկ էին խնդրում Նորին Մեծությունից, վերոհիշյալ բարձրաստիճանի [հեքիմ բաշիի] մոտ էին ուղարկում: Նախկին շահի ժամանակվա բժիշկները, բացի Միրզա Ռահիմ հեքիմ բաշին, որը տարեկան 400 թուման համեսալե տոճիկ ուներ, շուրջ 68 հոգի սպասավոր ունեին և ստանում էին 1796 (հազար յոթ հարյուր ինսուն վեց) թուման և 6366 (վեց հազար և երեք հարյուր վաթսուն վեց) դինար, որը բարաթով որպես համեսալե ու թանխահ էր հատկացվում:

Երկրորդ ենթազուխ: Մուղարբաբ ալ-խադան մոնաջեմ բաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալը գլխավոր բժշկի հրամանով ներկայանում էր արքունիք, որ եթե շահը կամ նրա մոտիկ մարդիկ որևէ գործի ձեռնարկման, ճանապարհորդության նոր հագուստ հագնելու ու կտորը կտրելու [ձևելու] համար ամենից բարենպաստ ժամը հրամայեր գտնել, հայտներ [նրանց]: Հարստության սկզբնական տարիներին լուսնի և արեգակի խավարման, թագավորների ծննդյան օրվա կապակցությամբ դոռչի բաշիների և ամիրների կողմից վճարվող ողորմության գումարները արքունի ամենախմաստուն ու լավ գիտնականները, երբեմն նաև մոնաջեմբաշիներն էին բաժանում կարիքավորներին: Այն ժամանակներից, երբ մուլլաբաշի նշանակվեց, այդ գումարները նա էր պատվարժան անձանց էր բաժանում: Կարճ ասած, լուսնի ու

արեգակի խավարման, [թագավորի] ծննդյան օրերի կապակցությամբ կարիքավորներին ողորմության գումարի հասցնելը *մոնաջեն քաշիի ու մուլաքաշիին* էր վերապահված:

**Երրորդ ենթագլուխ: Մուղարբաբ ալ-խադան մու'այյիբ
ալ-մամալեքի պաշտոնի քացատրությունը**

Աշխատանքը, որը հնագույն ժամանակներից [վերապահված] էր *մու'այյիբներին* (ոսկու և արծաթի որակը վերահսկողներին), այն էր, որ վարպետները նրանց գիտությամբ ու վերահսկողությամբ ոսկին ու արծաթը որոշված կարգին համապատասխանող հարգով ու կշռով դրամահատարանում հատնին դրամը, որ *դիվանին* ծառայող դրամահատները ձևավորել էին [Նորին Մեծության] արեգակնային հայացքին արժանացնելով: Քսևի որ թագավորության գործերի հաջողությունը պայմանավորված էր *խութբայով* և դրամով, իսկ դրամը վստահված էր *մու'այյիբներին*, ուստի այս պաշտոնյաները վայելում էին հատուկ վստահություն ու հարգանք: Այն բոլոր աշխատանքները, որոնք վերաբերում էին արքունի դրամահատարանին կազմակերպվում էր նրա միջոցով: Նա ներկա էր լինում բոլոր հատուկ ու ընդհանուր նիստերին և նրան չէր արգելվում դրանց ժամանակ իր խնդիրների մասին զնկուցել և խնդրանքները բերանացի ուղղակիորեն շահին ներկայացնելը: Նախկին շահերը ևս դրամահատարանի հետ կապված ու նրան վերաբերող ինչ գործ էլ լիներ *մու'այյիբներին* էին կանչում ու նրանց հանձնարարում: Եթե *գառաբի քաշին* և *մու'այյիբը* տարբեր անձիք էին, ապա *մու'այյիբին* էր վերապահված *գառաբի քաշիներին*, ինչպես նաև դրամը հատողներին, փորագրողներին, դրամի առք ու վաճառ-

քով զբաղվողներին, ոսկերիչներին և դրամահատարանի ստորև նշվող ինն գործիքների վարպետներին և բոլոր աշխատողներին նշանակելու, աշխատանքից հեռացնելու ու պատժելու իրավունքը: Դրամահատարանի ինը գործիքների վարպետներն են՝

- 1- Չուլման (սաբբարի) գործիք: Այս գործիքով աշխատողը բանվորը ոսկու խառը և արծաթի քիչ պարունակությամբ կտորը բուրայում գտում ու մաքրում է:
- 2- Տափակեցնելու (դորսբուրի) գործիք, որով ոսկու մաքուր ձուլվածքը ձեռնելով տափակեցնում են:
- 3- Դարբնի (ահանգյարի) գործիք: Այն բանից հետո, երբ դորսբուրը իր գործն ավարտեց, երկաթագործի թեժ ձողով ոսկին ձուլակտորների են վերածում:
- 4- Անիվ քաշելու (չարխքաշի) գործիք: Երկաթագործի աշխատանքից հետո, անիվ քաշող արհեստավորը ոսկին և արծաթը պողպատի անցքերով են անցկացնում:
- 5- Հատման (դաթթաի) գործիք: Այդ գործիքով ոսկին և արծաթը հատում են դրամի պատրաստման համար:
- 6- Մեծելու (քանիլբուի) գործիք: Այդ գործիքով ոսկու ձուլակտորները *աբասիի* և *փանջշահիի* [պատրաստան] համար տարածում են:
- 7- Սպիտակեցման (սաֆիդգարի) գործիք: Այդ գործիքով աշխատողները ոսկու ձուլակտորները սպիտակեցնում են:
- 8- Ճշտման (թախշբոնի) գործիք: Աչքաչափով թերի քաշ ունեցող առանձնացած-աբասին կորից է թողարկել տալիս:
- 9- Դրամահատման (սեքթեբոնի) գործիք: [Այս գործիքով] դրամահատ վարպետները ամեն օր զբաղվում են դրամահատման աշխատանքով:

Այս աշխատանքը վերապահված է միայն *մու'այիթներին* և այլ աշխատողները դրան մասնակից չեն: Արքայական հրամանագրով կարգադրված է, որ երկրի բոլոր *գաբիթները, մուսթասաջիթները*, արհեստավորներն ու աշխատողները, ոսկեգոծողները, ոսկերիչները, դրամափոխները, պղնձագործներն ու ձուլող վարպետները առանց *մու'այիթներին* կամ նրա ենթականերին տեղեկացնելու առևտուր չանեն և նրա նշանակման ու պաշտոնագրկման որոշումներին ենթարկվեն: Ոսկու «ամբողջ հարգը», որ մաքրումից հետո ստացվում է, այն է, որի հարգը համապատասխանում է դոբաթի¹⁴⁴ հին *աշրաֆիի* հարգին: Արծաթի երեսպատման համար օգտագործվող մաքուր ոսկու հարգը նս պիտի հավասարվի հին դոբաթի դրամի որակին: Դրամահատարանում երեսպատման համար ոսկին սովորաբար 5 տոկոս է օգտագործվում, երբ պահանջվում էր, որ ոսկու ծածկույթը ոսկեիցուս ու ծանր լինի, բարձրը՝ 10 տոկոս, իսկ ամենաբարձրը 15 տոկոս էին անում:

Որակյալ արծաթի չափանիշն այն է, որ արծաթի մեկ բաժնից երբ հնոցում հալված արծաթը դուրս էր գալիս պղնձաձուլական գործիքից վերցնելուց հետո ծայրերից կոտոշների ձևով դուրս էկող պղպջակներ ունենա: Այդ պատճառով էլ մաքուր արծաթին *կոտոշավոր* են անվանում: Եվ ամենից որակյալ արծաթը այն է, որ եթե 100 *միսդալ* կոտոշավոր արծաթ էին հալեցնում, կորուստը չի գերազանցում 4/6-րդից մինչև 1 *միսդալը*:

Եկամտի մասը, որը *գաբիթը, գառաթի բաշիները, թահվիլ-դարները* զանձում են հօգուտ *խասսե-ե շարիֆեի* վարչության

¹⁴⁴ Չնաքավոր է, որ լինի Վենետիկյան ոսկեդրամի՝ դուկատի ձևափոխված անվանումը:

վաջեքի են անվանում: *Պիվանի* վարչության *վաջեքին* դրամահատարանում հատված ոսկուց ու արծաթից հին ժամանակներից հետևյալն է եղել. ոսկու մեկ *միսդալի* համար 30 դինար, արծաթի մեկ *միսդալի* համար՝ 2 դինար: Ավելի ուշ *մու'այիթները* աստիճանաբար գերագույն *դիվանի* վարչության պահանջներին ընդառաջելով *վաջեքիի* չափը բարձրացրին և հաստատեցին. ոսկին՝ մեկ *միսդալի* համար 50 *դինար*, արծաթը՝ մեկ *միսդալի* համար 5 *դինար*: Իսկ այն տարի, որ նախկին շահը այցելում էր Ղազվին, *աբասիի* կշիռը 7 *դանգ* էր շրոշվել: Երբ շահը նշված ճամբորդությունից վերադարձավ, նախքան Սպահանի շրջափակումը, Մուհամմեդ Ալի անունով *մու'այիթ ալ-մամալեքը* գերագույն *դիվանի* բաժինը և *խասսի* վարչության եկամուտը ավելացնելու համար՝ տեղեկացնելով շահին ու նրա հավանությունը ստանալով, *աբասիի* կշիռից մեկ *դանգ* պակասեցնելով, սկսեցին հատել 6 *դանգ* [կշռով] *աբբասի*: Այն թվականից հետո մինչև շահ Մահմուդի գահ բարձրանալու տարվա 9-րդ ամիսը *գառաբխանեի վաջեքին* նախկին շահի հրամանի համաձայն նույն կերպ էր զանձվում և իրացվում՝

Ոսկի: Դրան՝ 1 *միսդալից* 50 *դինար*

Արծաթ: 1 *միսդալից*՝ 33 *դինար* [կամ] 1/2 *թասուջ* և 2 *շա'իր*

Նախկին վաջեքին [ոսկու 1 *միսդալից*] 5 *դինար* էր, [արծաթի] մեկ *միսդալից* 1/7-ը. 28 *դինար* և 1/2 *թասուջ* և 2 *շա'իր*

Երբ սուլթան Մահմուդին տեղեկացրին, որ *աբասիի* կշռի 6 *դանգը* նախկին թագավորների դրամն արժեզրկում է, հրամայեց որ նապաստակի տարվա ռամզան սրբազան ամսից *աբասի*ն դրամահատարանում հատեն 5 շահի 9,5 *դանգ* կշիռով, իսկ ոսկու և արծաթի *վաջեքին* հետևյալ կերպ՝

Ոսկի

Յուրաքանչյուր *միսդալից* նախկին կարգին համաձայն:

Դրամ: Կրայի շնորհ:

50 դինար 100 դինար

Արծաթ

Մետաղադրամ - *միսդալից* 10 դինար

Կանխիկ և արծաթ՝ օղակներով - [*միսդալից*] 16 դինար

Պետք է *խասսեի* վարչության օգտին *գալթ* արվեր և տարբերությունը վերացվեր: Այդ սլատճառով հինգշահիանոց դրամները շատ տարածում ստացան, և հատվելուց հետո տարբեր կողմեր տարվեցին: Նույնիսկ այն քաղաքներում, որոնք չէին հպատակվել, [նշված դրամները] շրջանառվում են: [Դրամի] կեղծումը օգուտ չէր բերում, եթե այդ կշիռով ոսկուց էին այն հատում: Այժմ Նորին Գերագույն սրբազնագույն բարեբախտ Մեծության դրամներն են. *փանջջահի*՝ շահ Մահմուդի ժամանակվա 9.5 *դանգ* կշռով և *աշրաֆի* ոսկին, որ հատվում է հին կարգով՝ 4.5 *դանգ* [չափով], և փառք Ալլահին Սպահանում ու երկրի տարբեր կողմերում շատ ընդունված ու շրջանառվող Է Նախկին թագավորների ժամանակ դրամահատարանի *վաջենքիի* ամբողջ հասույթը ամենահաջող տարում, երբ բազմաթիվ առևտրականներ տարբեր կողմերից մեծաքանակ ապրանք էին բերում և [Սպահան] քաղաքը բարօրրության մեջ էր, [այնպես, որ] դրամահատարանում 9 դազգահների վրա աշխատող 400 աշխատողները ամեն օր աշխատում էին՝ դրամահատարանում 500-ից 600/700 *թուման* վարձին էին տալիս, որից *անութաաջիրը*, որը սովորաբար *դիվանի* ամբողջ վարձակալումից վճարում էր 1000 *աշրաֆի*

և 100 դասթաջև քիլա¹⁶, որի արժեքը մոտավորապես 250 թուման էր հաշվվում և հետևյալ կերպ ուղարկում էր պետական գանձարան: 350 թուման էլ *մու'այյիրի*, *գառաբի քաշիի* և պատվելի *խասսեի* վարչության մյուս պաշտոնյաներին էր վճարվում: Պետական գանձարանին նշված գումարից գատ ոչինչ չէր տրվում: Վաղ ժամանակներից սկսած մինչ այժմ *խասսե շարիֆեի* վարչությանը հանձնվող գումարի 1/16-ը հատկացվում էր *մու'այյիր ալ-մամալեքին* որպես աշխատավարձ:

Չորրորդ ենթագլուխ: Մուղաբրաբ ալ-խադան մոնջի ալ-մամալեքի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալի աշխատանքը, ծառայության, *թիուլի*, *համեսալեի*, *թանխանի*, աշխատավարձերի կապակցությամբ [հրապարակված] և արքայական օրհնյալ այլ հրովարտակների [վրա]՝ և *դիվանբեկիի* կողմից տրվող հրամանագրերի՝ բոլորի վրա *մոնջի ալ-մամալեքը* կաբմիր թանաքով և ոսկեջրով *թողրա* է գրում հետևյալ կերպ՝

- «Աշխարհասաստ հրաման եղավ» գրությամբ *դիվանբեկիի* հրապարակած *հորմերի* վրա,
- «Արքայական հրաման եղավ» գրությամբ՝ *թանխանի*, պարտագումարների, զինվորականների *թիուլների*, *սոյուրդալների* և *համեսալենների հորմերի* վրա,

¹⁶ Մխնթրսկին ենթադրում էր, որ դա հավանաբար հատուկ մեծ չափի դրամներ էին, որոնք կշռով հավասար էին 2 թումանի ոսկու, որ կշռում էր 711 հատիկ (Tadhkirat al-mulūk, p. 61):

- «Արքայական հրամանագիր հրապարակվեց» գրությանը նամակներին ի պատասխան և *ստորերի միասլների* հիման վրա (հրապարակված հրովարտակների վրա):

Մոնշի ալ-մամալեքը թողրան է նկարում, սուֆիների տոհմածառը և նրանց *սոյուրդալները* [շնորհող արքայական հրամանագրերը] գրում: Նրա ենթակաները գրագրատանը քսանութ հոգի են՝ ըստ հետևյալի՝

*Դիվանի մոնշի*¹ 1 հոգի Գրագրատան գրագիրների թիվը՝ 28 հոգի¹⁴⁶

Բայց ներկայումս ոչ մեկը չկա: *Թողրայի* ոսկեջուրը և կարմիրը [թանաքը] գծվում էր բացառապես միայն *մոնշի ալ-մամալեքի* գրչով: Նա արքունիքին մոտ կանգնած անձնավորություններից էր, որը ներկա էր գտնվում բոլոր ընդհանուր ու հատուկ [արքունական] հավաքներին և գրագրատան բոլոր քարտուղարների և գրագիրների աշխատավարձերը, նրանց համապատասխանությունն ու պատրաստվածությունը վերոհիշյալ *մուդարրաբ ալ-խաղանի* պատասխանատվության տակ է: Բոլոր սուլթանների ժամանակներում *մոնշի ալ-մամալեքները* սիրված ու հարգված, քաղում շնորհներով օժտված անձիք են եղել:

Հինգերորդ ենթագլուխ: Մուդարրաբ ալ-խաղան

արքայական կնիքի մոհրդարի պաշտոնի բացատրությունը

Ինչպես պարզվում է նախկին *մոհրդարի* գրանցամատյանից, ևս Ղուֆի *մահալի* և այլ վայրերի *թիուլ* ունեթ՝ սկզբում 364

¹⁴⁶ Միևնույնիսկ մոտ 27 հոգի է:

թումանի, ապա 1365 թուման և 1 դիևարի չափով: Երբեմն նշված *թիուլը* հանվել էն, և փոխարենը նրանց կառավարմանն է հանձնվել որևէ շրջան, երբեմն էլ ընդունված կարգի համաձայն *մոհրդարի* պաշտոնը տրվել է առանց *թիուլի*: Իսկ այժմ արքայական կնիքի *մոհրդարի* (պաշտոնը) աշխարհի դաբալեն [շახը] նախկին կարգի համաձայն *մուդարբաբ ալ-խադան* Ալլահդադ Բևկին է շնորհել: Նրա պաշտոնը համարվում է կարևորներից մեկը, որը մասնակից էր արքայական դրախտային հավաքույթների: *Մոհրդարի* պաշտոնը հին ժամանակներից եղել է այն, որ բուր *ռադամները*, որոնցով [նշանակվում էին] *վեզիրները*, *մուսթովֆիները*, *քալանթարները* և [հասկացվում] *ամիրների* ու *հաքիմների սյուրդալների*, *մուաֆթթյան*, *թիուլներ* փաստաթղթերը, որոնք մատյանների մեջ գրանցվելուց հետո վերոհիշյալ *մոհրդարի* մոտ գտնվող արքայական կնիքով [հաստատվում էին]՝ կնիքը ղնելով հրամանի անկյունում, որտեղ հրամանագրի տեսակի անվանումն էր: Վերջին ժամանակներում այս կարգը չի պահվում, և [մոհրդարը] իր *ռուսումը* հավաքում է որպես մատյանում գրանցման գումար:

Վեցերորդ ներթազուխ: Մուդարբաբ ալ-խադան շարաֆ-ե նաֆագի կնիքի մոհրդարի պաշտոնի բացատրությունը

Նրա աշխատանքն էր թագավորական կնիքի դիմաց *շարաֆ-ե նաֆագ* կոչված փոքր կնիքը¹⁴⁷ ղնելը *ամիրների*,

¹⁴⁷ Շարաֆ-ե նաֆագի կնիքը դիմում էր այն հրովարտակների (հոքմերի) վրա, որոնց թողարկում «շարաֆ-ե նաֆագ» (հրապարակման արժանացավ) բառերը կան, իսկ արքայական կնիք եզրագծի ներսում

վեզիրներին, մուսթովֆիներին, լաշքարենիսների և արքայական բանակի կամ երկրի մնացյալ պաշտոնյաների նշանակումների մասին բոլոր հրամանագրերի ներսի անկյունում: Եթե պաշտոնյաները *մոհրդարենին* հասնող *ռուսումներից* խուսափելու համար *մոհրդարին* դրանք չէին տվել կնքելու, նրանք իրենց հատկացված *մուդարրարին* հստակեցնում էին գերագույն *դիվանի թովջինի դաֆթարի* մատյանների հիման վրա և ստանում, անկախ նրանից պաշտոնյաների նշանակումների հրամանագրերն իրենց մոտ գտնվող կնիքով կնքել էին, թե ոչ: *Շարաֆ-ե նաֆագի* կնիքի *ռուսումը* հետևյալն է. առաջին տարում որպես *դուշուլլուքի* ձևակերպում վճարվում էր 835 [յուրաքանչյուր թումանից].

Այն, ինչ գանձվում էր երկրի իշխանության ու կառավարման *ռադամներից*, յուրաքանչյուր թումանի համար 303 ղազբեկի¹⁴⁸:

Այն, ինչ գանձվում էր *սոյուրդալների* ու *մուաֆության* հրամանագրերի համար՝ յուրաքանչյուր թումանից 520 *դինար* էր:

Հետագա տարիներին, նաև արքայական կնիքի դեպքում *դուշուլլուք* էլ չէր գանձվում:¹⁴⁹

Մանալի բանաստեղծական տողերն են (31 ص. منشآت سليمان): Տե՛ս նման հրովարտակներ (Ք. Կոստիկյան, հրովարտակներ, սյրակ 9, վավ. 1, 49, 58, 61):

¹⁴⁸ 1 ղազբեկին = 5 դինար = 1/10 շահի = 1/2000 թուման Chardin, IV, 182 (Tadhkirat al-mulūk, p. 63):

¹⁴⁹ Փատոդրեն ցանկացած հրամանի հաստատման համար կնիքով հաստատումը կատարվում էր վճարովի կարգով, որի չափը հիշատակվել է «Թագքիբար ալ-մուլուքի» մեջ:

**Յոթերորդ ենթացումիւ: Մուղարբաբ ալ-խադան
արեգակնային մատանու կնիքի դավաթղարի
պաշտոնի բացատրությունը**

Մինչ վաղե եկեղծները բայագի ու դաֆթարի տաղամների վրա թողրա էին նկարում, վերոհիշյալը կնքում էր այն արեգակնափայլ կնիքով: Նրան տարեկան 30 թուման աշխատավարձ և դրա վեց ամսվա չափով էլ թիուլ էր հատկացված: Նա նաև *ամիրներին, հաքիմներին* ու մյուսներին տրվող պաշտոնի եկամուտներից յուրաքանչյուր թումանից 100 դինար ոռւսում էր ստանում: Ծառայության հրամանագրերի համար նա յուրաքանչյուր թումանից 50 դինար և *դուշուլլուք* է ստանում, *թանխահի* ու վարձակալության հրամանագրերի յուրաքանչյուր թումանից՝ 25 դինար: Նա ընդհանուր հավաքներում զինակիր *դոռչիների* շարքում էր կանգնում՝ հին *դավաթղարի* կողքին, որը նաև *փարվանենները* կնքողն էր:

**Ութերորդ ենթացումիւ: Մուղարբաբ ալ-խադան դավաթղարի
պաշտոնի բացատրությունը**

Նշված *դավաթղարին* վերապահված էր այն հրամանագրերի կնքումը, որոնց վրա *մոնշի ալ-մամալեքը* թողրա էր նկարել: Նրան տարեկան 30 թուման աշխատավարձ և դրա 6 ամսվա չափով էլ *թիուլ* էր հատկացված: Ծառայության հրամանագրի համար [թումանից] 50 դինար *դուշուլլուք* էր ստանում: Իսկ *թանխահի* հրամանագրերի համար *մամալեքի* վարչությունից և վարձերից նա պաշտոնապես կես շահի էր ստանում: Նա զինա-

կիր *դաշինների* շարքում, կանգնում էր նետակիր (սաղաղի) *դաշին* կողքին, որը նաև *շարաֆ-ն* նախագի մոհրդարն էր:

Երրորդ զույգ: Հողված Բ

Այն խմբի մասին, որոնց կոչում են *մուղարրաբ ալ-հազրաթ* և որը բաղկացած է երկու դասից (սևնֆ):

Առաջին դաս: Բաղկացած է չորս ենթազվյից (Ֆասս):

Առաջին ենթազույգ: *Մուղարրաբ ալ-հազրաթ* պատվավոր հարեմի *իշիքադասի բաշիի* պաշտոնի բացատրությունը

Այս աշխատանքը վստահված է այն ծառաներին, որոնք առավել տարիքով էին ու արքունիքում ավելի երկար էին աշխատել և արքունիքի վստահելի, բարեպաշտ, և ուղղամիտ ծառաներից էին: Նրանք զիշեր-ցներեկ հարեմում ներկա էին, և հարեմի դոնապանները և *իշիքադասիները* նրանց ենթականերն էին: Հարեմի մեջ կիրառվող կարգի, հրամանները, արգելքները և օտարերկրացիներին վերաբերող ընդհանուր կարգ ու կանոնը [փոխանցելը] հարեմի *իշիքադասի բաշիի* պարտականությունն էր: Նրա ենթակաների աշխատավարձերի ու աշխատանքի հաստատումը վերոհիշյալ *մուղարրաբ ալ-հազրաթ* *իշիքադասի բաշիի* պարտականությունն է:

Երկրորդ ենթազույգ: Յասսավուլ-ե սոհբաթի պաշտոնի բացատրությունը

Յասսավուլ-ե սոհբաթ կարող էին լինել միայն ազնվատոհմիկ *ամիրներ*ի որդիները և հին ժամանակներում 8-9 հոգուց

ավելի չէին լինում, հատուկ նիստերում նրանք *Իշիքադասի բաշի* փոխարեն ծառայություն էին մատուցում, իսկ ընդհանուր նիստերում կանգնում էին շահի դիմաց: Մինչ հավաքույթների ընթացքում *Իշիքադասիներն* էին ծառայություն մատուցում, նրանք բոլորը գերագույն *դիվանի Իշիքադասի* ենթականներն էին, և նրանց աշխատավարձերի ոլորումը վերոհիշյալին է վերապահված:

Երրորդ ենթագլուխ: Հավաքների (մաջլես) Իշիքադասիների պաշտոնի բացատրությունը

Այս խումբը [ընտրվում էր] *ամիրների* ու հարգարժան *աղաների* որդիներից, որոնք արժանի էին [շահի] ներկայությամբ ծառայելու ընդհանուր ժողովում որպես նիստի *Իշիքադասի*: Նա *Իշիքադասի բաշի* ենթական էր Նրա աշխատավարձը, աշխատանքն ու իրավասությունները հաստատում էր *դիվանի Իշիքադասի բաշին*:

Չորրորդ ենթագլուխ: Դոնապանների (դավուչի) պաշտոնի բացատրությունը

Երկու դոնապան կան մեկը՝ *դիվանի* դոնապան և մյուսը՝ մասնավոր հատվածի (*խալվաթի*) դոնապան, որոնցից յուրաքանչյուրը ունեն բազմաթիվ ենթականեր: Անկավարման հրապարակի (մեդանե դոլաթխանե) դոան, խոհանոցի ու չորս ջրավազանների վերահսկողությունը *դիվանի* դոնապանների [պատասխանատվության տակ է], իսկ մասնավոր հատվածինը՝ համապատասխան դոնապանի: Նրանք ու նրանց ենթակաները

ենթարկվում են *դիվանի իշխրադասի բաշիի*։ Նրանց աշխատավարձերը, աշխատանքն ու իրավասությունները հաստատում է գերագույն *դիվանի իշխրադասի բաշի*։ Բոլոր *յասավու-է սոհրաթներն* և *իշիք ադասիները* կոչվում են *մուդարրաբ ալ-հազրաթ*։

Երկրորդ դաս: Վերաբերում է *բոյութաթի սահեբջամ'երի* աշխատանքին և բաղկացած է 18 գլխից (ֆասլ) և 2 կարգերից (զաբեթե)։

Առաջին կարգ

Արբունի գանձարանի ու մյուս բոյութաթի սահեբջամ'երից յուրաքանչյուրի պաշտոնի բացատրությունը

Նրանց աշխատանքը ընդհանրապես այն է, որ ինչպես, որ *մուշեֆները* կանխիկով ու ապրանքով հաշվարկեն *բոյութաթի* տարեկան կարիքների համար (անհրաժեշտ գումարը) ցուցակով կամ խնդրագրով *բոյութաթի նազերին* ներկայացնեն: [Ցուցակագրի] հանգամանալից քննությունից ու ավել-պակասը ճշտելուց հետո *բոյութաթի վեզիրը նազերի* կողմից գեկուցագիր է գրում մեծ *վեզիրի*։ Գերագույն *դիվանի* բարձրաստիճան *վեզիրի թա'լիդեով բոյութաթի սահեբջամ'երը* ստացական գրելով *թանխահ* են ստանում: Սակայն քանի դեռ ստացականները չեն կերվել *բոյութաթի վեզիրի, արբաբ-է թանվիլի մուսթովֆիի* և *հազերի* կողմից, հանձնվելիքը չի հանձնվում *սահեբջամ'երի*։

Երկրորդ կարգ

Բացատրում է *բոլորաթի սահեբջամ'երի* աշխատանքները և բաղկացած է 16 ենթագլխից (ֆաս):

Առաջին ենթագլուխ

Արքունի գանձարանի *սահեբջամ'ի* աշխատանքն այն է, որ նշված *մուդարրար ալ-խադանը* աստծո պաշտպանության տակ գտնվող երկրների ու թագավորանիստ Սպահանի կանխիկ *վջու-հաթի* գումարները, որ պատկանում էին *ղիվանի*, հանձնվում էր նրան [արքունի գանձրանի *սահեբջամ'ին*]: Եթե *ղիվանի մալիյյա-թի ամիլներից, հարիմներից և մուքաշիրներից* որևէ մեկը ուշաց-նում էր *վջուի* ուղարկումը արքունի գանձարան, նրա *սահեբ-ջամ'ն* իր ենթականերին որպես *մուհասել* ուղարկում էր *վիլա-յեթներ'* գումարները գանձելու, որպեսզի ստանան և իրենց *արվար-ե ջամ'* արված համարեն: Սպահանի տարբեր խավերից [գանձվող] *մալիյյեն* և հյուրերի ծախսի համար նախատեսվող նպաստը (մադադ-ե խարջը), որը կազմում էր 3000 *թուման*, մեծ *վեզիրներ* Մուհամմեդ Մո'մեն խանը և Շահ Ալլի խանը՝ յուրա-քանչյուրն իր ժամանակ, վստահում էր [այդ գործը] ենթակաների պետին: Ազա Քամալ *սահեբջամ'ը* նախկին շահին ղիմեց և իր վստահված Հաջի Մենդի Խանին լիազորեց, որպեսզի ամեն տարի [գումարը] ստանա և ուղարկի պետական գանձարան: Նրան էին հանձնվում *խասսե-ե շարիֆեի* այն բոլոր լավագույն իրերը գոհարեղենից և *փիշքաշ* արված կտորեղենից, գրքերից, կենդանիների մորթեղենից, ոսկենյութ գործվածքերենից և այլ նվերներից, որոնք հանձնվում էին *խասսե շարիֆեի* վարչու-

թյանը, բոլորը նրա միջոցով էր հանձնվում արքունի գանձարանին: Գանձարանի *սահեբջամ*՝ շափագանց վստահելի ու կարող [անձ է]: Գանձարանի բանալիների պատասխանատուն ևս մեծապատիվ ներքինիներից մեկն է:

Երկրորդ ենթագլուխ: Զինանոցի (ջաբախանեի) մասին

Ջաբադար բաշին ամենահարգված պաշտոնյաներից մեկն է, որին ենթարկվում են զինանոցի բոլոր աշխատողները և նրանց ոռճիկներն ու աշխատանքի հաստատումը կատարվում է նրա թույլտվությամբ: Զինանոցի *մոշրեֆը* նույնպես ազդեցիկ է, և օրինյալ զինանոցին փոխանցված ամբողջ *վջուհը*, ներառյալ գոհարագարդ և այլ զենքերը, կապարն ու վառոդը, վերոհիշյալ վարչության *մոշրեֆի* ծանուցմամբ ու մատյանին համապատասխան հանձնվում են *սահեբջամ*՝ *Ջաբադար բաշին թանվիդար* է նշանակում հանդերձատան զինանոցների բոլոր պիտույքների համար, թե՛ Երևանի և թե՛ այլ բերդերում ու *վիլայեթներում*: *Վիլայեթների հարքիմները* ևս նրան ենթարկվում են, ու ըստ արժանվույն վերաբերվում, որովհետև վերոնշյալը համարվում է շահական արքունիքի պատվարժան ու սզդեցիկ պաշտոնյաներից:

Երրորդ ենթագլուխ

Խասսեի կարի արհեստանոցի (*դաշաջիխանն*) *մուդարբար ալ-հազրաթ սահեբջամ*՝ Մերձավոր [պալատականներից] է և նրա աշխատանքի մանրամասները հետևյալն են, որ ստորև երկու պարբերությամբ (դաֆե) կշարադրվեն:

Առաջին պարբերություն

Այն իրերի մասին է, որոնք հանձնվում էին նշված *սահերջամ'ին*։ Դրանցից են արքայական հատուկ հագուստները, այնպես, որ թանկարժեք կտորեղենը, որը *խասսե-է շարիֆեի* վարչությունը կտրելու համար ընտրել էր, արքունի գանձարանի *սահերջամ'ը* հանձնում էր *խասսեի* կարի արհեստանոց, որպեսզի *մոնաջեմ բաշիի* որոշած ու այդ մասին սրբազնագույնին (շահին) հայտնած ժամին զխավոր դերձակը (խայաթբաշի) բարձրաստիճան *նազերի* ներկայացուցչի, նաև կարի արհեստանոցի *սահերջամ'ի* և *մոշրեֆի* ներկայությամբ կտրի։ Ի վերջո կարված հագուստները, հանձնվում են նշված *սահերջամ'ին* մյուս կարված հագուստների հետ։ Այն կտորները, որոնք նվիրվել են, *խալ'արի* համար են կամ գնվել են, [նույնպես] պիտի հանձնվեն նշված *սահերջամ'ին*։ Կտորների գնելու կարգը այդ վարչությունում հետևյալ եղանակով էր, բարձրաստիճան *նազերը* կանչում է [գործին] լավատեղյակ անձանց և նրանց ցուցումով որոշում գինը, նրանց կնիքով հաստատում արժեքի մասին գրությունը, որի հիման վրա գրվում է գնման փաստաթուղթը։ Այս կերպ է հստակեցվում Քաշանի և այլ *վիլայեթներից* գնվող կտորեղենի գները և դրան համապատասխան գնացուցակներ են հղվում, ստացականներ գրվում և տրվում *վեզիրների* ու գործավորների օգտագործմանը։ Ավելի թանկարժեք իրերը, որոնք որևէ առիթի համար են կարվում, ևս այդ վարչությանն են հանձնվում։ Իսկ *խալ'աթը*, որ պատրաստվում էր մեծ *ամիրների* համար և, որոնք [շահի կողմից] հագած էին, ևս այս վարչություն-

նում էին հավարվում: Սամույրը և շոնորան ևս նշված սահեբ-
ջամ'ին էր հանձնվում:

Երկրորդ պարբերություն

Վերոհիշյալ սահեբջամ'ին ենթակա աշխատողները,
դերձակ, գուլպա կարող, կանացի վերնազգեստ (չաղշուր) կարող,
շոնորա կարող, արդուկ անող, բուլոյ գգող, հարթեցնող, գլխարկ
կարող:

Չորրորդ ենթազուխ

Ամիրների կարի արհեստանոցի (դաշաջիխանե) սահեբ-
ջամ'ը մերձավոր պաշտոնյաներից է: Նրա պաշտոնը և վերո-
հիշյալ վարչության կարգը հետևյալն է. որ *հարիմներին, վեզիր-
ներին, քալանթարներին, մինրաշիներին, յուզբաշիներին*, ինչպես
ևս այն անձանց, որ *ամիրների* աստիճան չունեն, տրվող *խա-
լ'աթները*, որ կարվել են Մպահանում և Քաշանում, հանձնվում
են այդ վարչությունում: Իսկ եթե *կաբա* կամ վերնազգեստ (բալա-
փուշ) է շնորհվում որպես *խալ'աթ*, կարգն այնպես է, որ ան-
հասը, որը շահից լսել էր բանավոր [կարգադրությունը], խնդրա-
գիր էր գրում մեծ *վեզիրին* և գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամա-
նագիրն ու բարձրաստիճան *նազերին* թույլտվությունը ստանա-
լով, *կաբան* ու վերնազգեստը տրվում էր այդ վարչության կող-
մից: Եթե ցանկանում են որևէ մեկին պատվո թագի արժանացնել,
այդ վարչությունում կարվում էր ոսկեգոծ կտորից և նախ այն-
տեղ պատրաստվում, ապա տրվում էր օգտագործման:

Հինգերորդ ենթացումս

Ֆարրաշ բաշին և *մաշ'ալդար բաշին մուդարբաքներից* են և նրանց աշխատանքի պարտականությունները նրկուսն են:

Առաջին: Կապվում է նրան հանձնվող իրերի հետ, որոնք հետևյալներն էին, գորգեր, կարպետներ, թաղիքե թիկնաբարձեր, ներքևակ, վրաններ և նրա պարագաները, ճրագ և մոմակալներ, ասեղնագործ թաշկինակ, մոմ, հալած ճարպ (ճրագու), օճառ, պարան, ժապավեն, գույնզգույն թաղիքե պարկեր, կարպետ, շագանակագույն թաղիք, *միլաք*, մոմլաթ, չիթ(հասարակ կտոր), ժաներիզ, *լոնդրա*, պղնձե տաշտ, պատուհանի թուղթ, սոսինձ, լապտեր, թանաքաման (մուչաքղան), փայտի պիտույքներ, թամբուսարք կամ գահավորակ և նրա ծածկը (քաջավեհ և քաջավեհ փուշ)¹⁵⁰:

Երկրորդ: Անձիք, որ ենթակա են *Ֆարրաշբաշին* հետևյալք են՝ վրան կարողները, *լոնդրա* կարողներ, ճրագ ու մոմեր պատրաստողներ, հավաքարարներ և սևդուկ պատրաստողներ:

Վեցերորդ ենթացումս: Միվեխանեի ու նրան վերաբերող մյուս արտադրանքի (ձմերուկ, վարունգ, խաղող, նռան մածուկ, թամբեհեղի¹⁵¹, կանաչի, ծիրան, և այլ մրգեր) *սահեբջամի* պաշտոնի բացատրությունը

Որքան անհրաժեշտ է, ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա ամանեղեն է տրամադրվում վերոհիշյալ *սահեբջամի*ն: Մթերք-

¹⁵⁰ Քաջավեհ՝ չոբոտանիներին ամրացվող նստարաններ: Քաջավեհ-փուշ քաջավեհի վրա ամրացվող ծածկոց:

¹⁵¹ Հնդկական մրգի տեսակ, որի մածուկը օգտագործվում է ճաշատեսակների մեջ:

ների հանձնումը և ստացումը կատարվում է այն կարգի համա-
ձայն, որ գրված է *հավիջխանեում*⁸²: Թե՛ որոշված և թե՛ հավելյալ
ծախսերը, կատարվում են *հավիջխանեի* կարգին համա-
պատասխան:

**Յոթերորդ ենթագլուխ: Սպանդանոցի (դանաթի)
սահեբջամի պաշտոնի բացատրությունը**

Ոչխարները, որոնք բերվում էին զանազան վայրերից,
նազերի այդ վատահեղի անձի ներկայությամբ էին մորթվում:
[Մորթվող կենդանու] միսը, դմակը, անձակ ճարպը, գլուխը,
լյարդը և կաշին նրա տնօրինմանն են հանձնվում: Իսկ երբ այդ
վարչությունում ոչխար չլիներ և միսը շուկայից պիտի գնվեր,
սպա այն կատարվում էր *սահեր նասադի, մուխթասիբ ալ-
մամալեթ* ու այդ գործի ավագների կողմից տվյալ ամսվա համար
որոշված գնով: Գնումը պետք է *նազերի* կնիքով հաստատվեր,
որպեսզի *դիվանի* ունեցվածքին վնաս չհասցվեր: Գառը և այն,
ինչ որ անհրաժեշտ էր *խասսեին* և ծառաներին մսագործների
վարպետը որպես *խլթիզամ* արժեքի պայմանագիր գրում ու
հանձնում է, որպեսզի ըստ այդմ ծախսեր արվեն:

**Ութերորդ ենթագլուխ: Արդարխանեի սահեբջամ՝ պաշտոնի
բացատրությունը**

Երա պատասխանատվության տակ են կուժերը, ոսկյա և
արծաթյա զավաթները, լվացվելու ջրամանները (մութահարե-

⁸² Բնագրի մեջ այս պարբերությունը լուսանցքում է գրված:

ներ), կաշվե ջրամանները (հուսելիները), սառույցի պարկերը, սառնարանի պիտույքները և թասերը (դուլչե):

Ռենեբորդ ենթագլուխ: Ուղտերի ախտի (չոթորիսանի) սահեբջամի պաշտոնը և նրան տրամադրված իրերը

Այդ իրերն են կենդանիների վրա զցվող բամբուսաբքի կտորները, ծածկոցները, թամբատակի թաղիքը, սանձ, պարան և այն ամենը, ինչ վերաբերում էր ուղտերի ախտին և *աբվաբ-ե ջամ'* են արվել վերոհիշյալ վարչության *սահեբջամի*։ Տարին մեկ անգամ *նազերը բոյութաթի վեզիրի* հետ միասին զննում են ուղտերին, նրանցից լավն ու վատը առանձնացնում, և ուղտերից որը, որ սստկում է, նրան խարանով *սահեբջամի* ցուցակից դուրս են գրում: Խարանը (թամդան) *նազերի* ներկայությամբ դաճում են:

Տասներորդ ենթագլուխ: Սրճատան (դահվե խանեի)

սահեբջամի պաշտոնի բացատրությունը

Նրա տրամադրության տակ են ոսկյա, արծաթյա և պղնձե սրճեփներ, սրճադաց, սուրճ բովելու տապակներ, սուրճի գավաթներ և մատուցարաններ:

Տասնմեկերորդ ենթագլուխ: Արքունական շինությունների թափվիղարներին տրամադրվածի մասին

[Նրանց] տրամադրված գույքը [հետևյալն է]. գորգեր, բարձեր, թաղիք, կարպետներ, թաղչեփուշներ (պատի դարակների ծածկեր) և այլն, իսկ գորգերը թափ տալը և ավելը *սարայդարի* պարտականությունն է:

Տասներկուերորդ ենթացումը: Ռեքաբիտանեի սահեբքամի պաշտոնի բացատրությունը

[Նրա պատասխանատվության տակ են] *խասսեի* բաղնիքների, սպիտակեղենը, և դրա մեջ մտնող պարագաները, վերմակ, բարձեր, *խասսեի* հատուկ թիկնաբարձեր, հագուստ, և հորթի [բրդից] գորգեր, որոնց մեջ իրենց իրերը ճամբորդության ժամանակ հավաքում էին սպասավորները, կոշիկները, այդ թվում նաև երկարաճիտք, գուլպաները, աղոթագորգերը և դրանց վերաբերող պիտույքները:

Տասներեքերորդ ենթացումը: Լուսարարության (մաշ'ալխանեի) և երաժշտանոցի (նադարեխանեի) սահեբքամի պաշտոնի բացատրությունը

[Նրա պատասխանատվության տակ են] ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա ջահերը, ճրագների յուղերը, դմակները (ջեզդալե), յուղով ներծծված կտորները (նավալե), մեծ ու փոքր թմբուկներ, եղջերվափողերը, շեփորները, գուռնաները: Երաժշտանոցի ու լուսարարության աշխատողները *մաշ'ալդար բաշիի* ենթակայության տակ են, և տարեցտարի *նազերի* կնիքով և *էթեմադ ուլ-դովլեի* հրամանով հաստատված ցանկին համապատասխան են աշխատավարձ ստանում:

Տասնչորսերորդ ենթացումը: Պահեստի (անբարի) սահեբքամի պաշտոնի բացատրությունը

Նրան է հանձնվում այն, ինչ որ որպես անասնակեր (գարի, ծղոտ, յոնջա, և կորեկ), հատկացվում է գոմերի չորքոտանիներին, ջորիների քարավաններին կերակրելու համար: Կենդանիների

վրա գցվող թամբերը, փալանները, դուլերը, սանձերը, մեծ թաղիքե պարկերը, պայտերը, մեխերը, կապերը, մտրակները, թաղիքե ծածկերը, պարկերը, ախոռները լուսավորելու լապտերները հանձնվում էին *անբարդար բաշիին*։

Տասնհինգերորդ ենթագլուխ։ Ախոռի (էստարի) սահեբջամի պաշտոնի բացատրությունը

Վարչության բոլոր ձիերը, ջորիներն ու ավանակները հիշյալ *սահեբջամի* են հանձնվում:

Տասնվեցերորդ ենթագլուխ։ Արքունի շարքաթխանեի սահեբջամի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալ *սահեբջամի* աշխատանքն այն է, որ նրա պատասխանատվությանն են հանձնված *շարքաթխանեի* բոլոր իրերը՝ ոսկյա, արծաթյա, քինական, ջնարակապատ, հախճապակյա, պղնձյա սպասքը, շաքարը, շաքարավազը, դեղաբույսերը, սուրճը, ծխախոտը, ապակին, գլխիկը, խողովակն ու կարգիլեի մյուս պարագաները, հեղկանուշ¹⁵³ և այլ պահածոները, լիմոնի հյութը, վարդաջուրը, զանազան օշարակներ, թթուներ, օծանելիքներ և այլն: *Տասսեկի*, սպասավորների, *մուղարբարների* ու մյուս կերակրվողների ամենօրյա հատկացումները կատարվում են նախորդ օրը հաստատված փաստաթղթին համապատասխան, իսկ այն, ինչ ավելացվում էր, պետք է կշվեր այդ օրվա հաստատված փաստաթղթում: Նա իրավունք չուներ առանց փաստաթղթի իր ծախսի համար որևէ բան դուրս գրել:

¹⁵³ Կամ խնկակաղին- Ղեղաբույս :

Տասնյոթերորդ ննթագլուխ: Զատաբի բաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոհիշյալը պարտավոր է ուշադրությամբ հետևել, որպեսզի դրամահատները ըստ կարգի անթերի կերպով *աշրաֆի* և *աբասի* դրամները հստակ և զեղծարարություն չկատարեն, ևակ հսկեն, որտեղ էլ որ կեղծ դրամ պատրաստեն *սահեբ ևոստդին* տեղեկացնի: Եթե [կատարված] մեղքը փոքր է, կարգազանցին տեղում [պիտի] պատժեր, իսկ մեծ լինելու պարագային պետք է զնկուցեր Նորին արքայական Մեծությանը, որպեսզի ըստ այդմ բարձրաստիճան *դիվանբեկին* գործադրի և ջանա, որ այլ վայրում դրամ չհատեն, այլ միայն դրամահատարանում և թույլ չտա, որ անմաքուր ոսկուց դրամ հատվի: *Զատաբի բաշին դիվանի մալի թահվիլդարն* է. դրամահատարանի *մոշրեֆը մու'այյիր ալ-մամալեբի* կամքով ու կարգադրությամբ է *վաջեբիի* գումարը *արվար-ե ջամ'* անում *զատաբի բաշիին*: Զատաբի բաշին համաձայն *մու'այյիր ալ-մամալեբի* հրամանի հաշիվների մեջ կատարվող սխալները նվազեցնելու նպատակով: Օրեցօր ևա [զատաբի բաշին] գրում ու ներկայացնում է իր *ռուզնանչեն մու'այյիր ալ-մամալեբին* և վերջինս ամեն ամիս ճշտում է նրա հաշիվները ըստ եղելության և *մու'այյիր ալ-մամալեբի* կողմից նշանակված գրագրի հետ, որ կցված է *մոշրեֆին*, մատյանի թվերը համեմատելով ստուգում, որպեսզի *զաբիթին* հանձնված *վճուռի* հետ որևէ տարբերություն չլինի և *դիվանը* վնաս չկրի: *Զատաբի բաշիի* և *մոշրեֆի* աշխատանքի ընդունումն ու հեռացումը կատարվում է *մու'այյիր ալ-մամալեբի* կողմից:

**Տասնութերորդ ենթագլուխ: Արշունի գանձարանի
սարաֆրաշի պաշտոնի բացատրությունը**

Նրա աշխատանքն այն է, որ բոլոր *աշրաֆիները* (ղրամները) և սպիտակ ոսկեղենը, որոնք հավաքում են *վիլայեթներից* կամ որպես *վրուեաթ* [բերվում] արքունի գանձարան, *սահեբջամ'ը* ստանում է *մոշրեֆի*, վճարողի կամ նրա *վաթիլի* ներկայությամբ գնում է, տեսակավորում (ղրամները), լցնում պարկերի մեջ և կնքելով [ղրանք] հանձնում *սահեբջամ'ին*, որպեսզի ինչպես, որ կկարգադրվի, համապատասխանաբար ծախսվի: Եթե ոսկեդրամը կեղծ կամ ցածրորակ լինի, առանձնացնում ու հանձնում են նրա տիրոջը:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Այն բաղկացած է երկու մասից (մաղսաղ):

Մաս առաջին

Բոյութաթի վեզիրի և *արբաբ-ե թահվիլի մուսթովֆիի* ու արքունի բոյութաթի *մոշրեֆի* աշխատանքի մասին է և այն բաղկացած է երեք ենթագլխից (ֆասլ):

**Առաջին ենթագլուխ: Բոյութաթի Լորին Գերագանցություն
վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոնշյալի պարտականությունն այն է, որ *խասսե-ե շարիֆեի* վարչության արհեստանոցների բոլոր ծախսերը նրա ենթակաները փաստաթղթերով ու *ռուզնամեներով* նրա խիստ կարգադրությամբ օրական, շաբաթական և ամսեկան իրեն հասցնեն, որպեսզի նշված վեզիրը *խասսեի* վարչությունից

աշխատավարձ ստացող մի գրագրի հետ դրանք համեմատի և ստուգի և համոզվելուց հետո, ստորագրելով, վեզիբի կնքմանը տա, այնպես, որ *բոլորնամենեքում* գրանցման ու փաստաթղթի (տրամադրման) ուշացում տեղի չունենա, և *խասսե շարիֆնի* վարչությանը վնաս չհասնի: Նիստի կամ տոն օրերին *նազերն* է հաստատում, որքան ուսնվիքներից, հյուժեղենից և թթուներից պետք է օգտագործվեր: *Բոյութաթի վեզիրը* ուսումնասիրում, հաշվում ու գրառում է կատարում իր մոտ, որպեսզի, երբ փաստաթուղթ ներկայացվի, ծախսվածից ավելին գրված չլինի: *Բոյութաթում* ինչպիսի գործարք էլ, որ կայացվի, քանի դեռ *բոյութաթի վեզիրը* վրան գրառումը չի կատարում, նազերը չի կնքում: *Նազերն* առանց *բոյութաթի վեզիրի* ներկայության չի ստուգում աշխատողների ցանկը, ուղտերին և ուղարկված կտորեղենի արժեքները: Սպահանի արհեստանոցների համար զնվող կտորեղենի ու գույքերի գները *նազերը* որոշում է *բոյութաթի վեզիրի* ու տեղյակ անձանց մասնակցությամբ: Իսկ երբ *նազերը բոյութաթի վեզիրի* փոխարեն այլ անձի է մասնակից դարձնում (այդ գործին), ապա դա չարաշահում, կեղծիք ու ոտնձգություն է դառնում: *Բոյութաթի* աշխատողների աշխատավարձերը, ինչպես, որ դրանք արձանագրված են ցուցակում, տրվում են համաձայն *բոյութաթի վեզիրի* գրի առած, *նազերի* կնիքով ու *էթենադ ալ-դովլեի* հրամանագրով հաստատված կողմից փաստաթղթերի: Նրանք, ովքեր ծառայության էին գնացել կամ ազատվել, վերադարձից հետո ներկայանալով կարգադրության, հաստատման, հրամանագրի ու վերոհիշյալ գրառման բո-

վանդակությանը համապատասխան են աշխատավարձ ստանում:

Երկրորդ ենթագլուխ: Արբաբ-ե թահավիլի մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ *սահեբջամների* հանձնվող բոլոր կանխիկ գումարների, ոսկեղենի, գոհարագարդ իրերի, արծաթեղենի, մորթեղենի, կտորեղենի, հագուստեղենի, ուղտերի, չորքուտանիների, այլ իրերի և մնացած ամեն ինչի ճշգրիտ մատյան պահի և *դիվանի* ունեցվածքը վնաս չկրի: Ամեն ամիս նա *ռուզնամեները մոշրեֆներին* վերցնելով, ինչպես, որ հաշվվել էր *արբաբ-ե թահավիլի* մատյաններում, հաշվարկ է ներկայացնում *սահեբջամներին* և ըստ կարգի ճշգրտելով յուրաքանչյուրի մնացորդն ու ավելցուկը՝ առանց *նազերի* կնիքի չի արտոնում ոչ մեկի ծախսերը:

Երրորդ ենթագլուխ: Արքունի բոյութաթի մոշրեֆների պաշտոնի բացատրությունը

Մոշրեֆների աշխատանքը *ռուզնամեների* [գրառումներն] ու իրենց պատասխանատվության տակ գտնվող արհեստանոցների փաստաթղթերի գրությունն է՝ առանց ուշացումների: Եթե *ռուզնամեների* գրառումները հետաձգվեն, *խասսե-ե շարիֆեի* վարչությանը մեծ վնաս կհասցվի: Եթե *սահեբջամներն* ու *մուհասսեղները իխրաջաթն* ու փաստաթղթերը նրանց չներկայացնեն պետք է *բոյութաթի նազերին* տեղեկացնեն, և բարձրաստիճան *նազերը* մեկին հանձնարարում է, որպեսզի այդ փաստա-

թղթերը նրանց հասցնի: *Մոշրեֆներն* առանց փաստաթղթի նույնիսկ մեկ *դինար* կամ մի *ման* բեռի հաղորդում *ռուզնամեներում* չեն գրանցի: Իսկ եթե փաստաթղթի վրա գործի ոչ պատասխանատու անձանց ստորագրությունն ու կնիքն է դրված, դրանք հետ է վերադարձնում: Քանի ղեռ *սահեջքամ'երը* կանխիկ գումարի ու բնամթերքի ակնկալվող մնացորդ մաս ունեն, այդ գումարն ու քանակը գալիք տարվա հաշիվների մեջ չպետք է մտցվեն:

Մաս երկրորդ

Գերագույն արքունի գրագրատան *վեզիրների*, եկամտի (չաւ'ի) ու ծախսի *մուսթովֆիների դարուդայի*, *տգաբ բաշիին* ու մյուսների աշխատանքի մասին, որը բաղկացած է քսան¹⁵⁴ ենթագլխից (ֆասլ):

Առաջին ենթագլուխ: Մուդարբաբ ալ-հազրաթ արքունի գրագրատան (դաֆթարխանե'ի) կազմի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ ստուգելուց հետո կնքի ծառայությանը վերաբերող, բոլոր գինվորականներին կեցության օգնություն, *մուաֆություն*, *սոյուրդալ* ու *վագիֆե* տրամադրող *ռադամները*, *համեսալե*, *թիուլ* ու *թանխահ* շնորհող *հոքսերը*: Նրա կողմից կնքվում են նաև երկրի բոլոր պաշտոնյաներին ու հաշվապահ ծառայողներին պաշտոններ շնորհող բոլոր գրագրատների հրամանագրերը, շտկումներից հետո: Նաև Աստծո

¹⁵⁴ Պիտի հիշեցնել, որ թեև այստեղ հեղինակը գրում է քսան ենթագլուխ բայց գրքում բերվել է ընդամենը տասնութ ենթագլուխ:

պաշտպանության տակ գտնվող շրջանների բոլոր աշխատողների՝ *վեզիրների, մութասարդիների, մութաաշիրների, զաբիթների* ու *դիվանի մալիյյաթի մութաշիրների* հաշիվների փակումը վերոհիշյալ *մուդարրաթ ալ-հազրաթի* հատուկ աշխատանքն է: Նա իր ենթակայության տակ ինը հոգի գրագիր ունի, որոնցից ութը գրանցում ու գրատմամբ հաստատում էին տարբեր վարչություններից [տրված] *համեսալեների, թանխահի*, նշանակումների մասին հրամանագրերը, մեկ անձ էլ հաշվարկների ու հրամանագրերի ճշգրտումներից հետո «գրավեց» (کتاب) ու «եղավ» (داد) [ձևակերպմամբ] վավերացնում այն:

Երկրորդ ենթագլուխ: Գրագրատան (դաֆթարխանե)

դարուղայի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի պարտականությունը ամբողջ գրագրատան կարգուկանոնի [պահպանումն] ու *ազաբներին* և գրասենյակի մյուս աշխատողներին պատժելն է: *Դաֆթարի* աշխատողների միջև տեղի ունեցող վեճերը նրա ներկայությամբ էին լուծվում: Նա նաև կնքում էր բոլոր նշանակումների, հարթական գործերի *թանխահի, համեսալեի* ու ծառայության հրամանագրերին կցված [ցանկերը]: Դիվանի բոլոր աշխատողների՝ *վեզիրների, մութաաշիրների, զաբիթների, մութասարդիների* ու *դիվանի մալիյյաթի մութաշիրների* հաշիվները փակում ու ճշգրտում է *մուդարրաթ ալ-հազրաթ* գրագրատան *ևազերը*:

Երրորդ ենթագլուխ: Ղոռչիների վարչության վեզիրի
պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ կերի *սեփահսա-
լարների* ու *սարդարների* կողմից գրված տեղեկանքները,
հավաստագրերն ու փաստաթղթերը ռազմերթների ժամանակ
[ղոռչիների] ներկայության ու ծառայության, ինչպես նաև այն, որ
գրվում էր նախկին ծառայողների վերաբերյալ, որից հետո
գերագույն դիվանի բարձրաստիճան մեծ *վեզիրի* հրամանագրով
ու *ղոռչի բաշիի* թույլտվությամբ հիշյալ վարչությունում գրառում
են կատարում, որպեսզի այնտեղ առանց որևէ խոչընդոտի այն
գործադրեն: *Ղոռչիների, յուզբաշիների* ու *յասավուլ-ե դուռերի*
հետ կապված մնացյալ իրողությունները ևս *ղոռչիի վեզիրի*
կողմից են հաստատվում: *Յուզբաշիների, յասավուլ-ե դուռերի,*
զինակիր և *նոր (ջաղիդ) զոռչիների* ծառայության բոլոր
ցուցակները, տեղեկանքներն ու փաստաթղթերը այդ *վեզիրների*
կողմից են արձանագրվում և նրանց ծառայության *թիուլի* ու
ռոճիկի ավելացման հրամանները նրանք են գրում և հասցեա-
գրում, կնիք էին դնում *ռոճիկի, թիուլի, համեսալեի* ու *ին'ամի*
հրամանագրերին, *թանխասիի բարաթներին* ու զեկուցագրերին:
Ղոռչիների ստուգման օրերին նշված *վեզիրը* այդ վարչության
մուսթուվճիի հետ միասին, արքայական հանդիսությանը շահի
ներկայությամբ ընթերցում է այդ անձանց *թիուլին,*
աշխատավարձերին և *համեսալեին* վերաբերող ցանկերը:

Չորրորդ ենթագլուխ: Ղոռյիների վարչության մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը, որը դիվանի աշխատող չորս հոգի գրագիր ունի [իր տրամադրության տակ]

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ կազմի ծառայության հրամանագրերի անհատական ու տարեթվային մատյանները՝ ռոճիկի չափերի, *ին'ամի, թիուլի, համեսալեի*, պարտքի ու բացակայության [մասին տվյալներով]: Պաշտոնական փաստաթղթերը, ներկայության ու բացակայության տեղեկանքները, հեռացման կամ մահվան գրությունները հիշյալ *մուսթովֆիի* մոտ են և նրա գրագիրների կողմից համապատասխան գրանցում է կատարվում, որպեսզի դրա համաձայն վարչության գրագիրները *ջամ'* անեն հեռացվածների, բացակայած օրերի, ռազմերթին միանալու տարբերությունը աշխատավարձերի բաժինը մահացածներին հատկացված *համեսալեի* ու *թիուլի* հետ և *դիվանի* օգտին *գաթթ* (առգրավեն) անեն: Հիշյալ վարչության գրագիրներն էին գրում *ղոռյիների* մուրհակները, *թանկիսահը, թիուլը* և *համեսալեն*, գրանցում նրանց վերաբերող *թիուլի, ռոճիկի, համեսալեի, բարթով* ստանալիք և ծառայության հրամանագրերը, որոնք արձանագրվելուց հետո նշված վարչության *մուսթովֆին* ստորագրում ու կնքում է:

Հինգերորդ ենթագլուխ: Ղուլամների վարչության վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը:

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որպեսզի առանց խոչընդոտի գործադրի *սեփահաալարների, սարդարների* գրություններն ու հավաստագրերը, ինչպես նաև նախկին ծառայող-

ների ներկայության ու ռազմերթերի ծառայությունների վերաբերյալ, որոնք [հաստատվել էին] գերագույն *դիվանի* մեծ *վեզիրի* հրամանագրով և բարձրաստիճան *դուլլարադասի* ստորագրությամբ: *Նուրամ յուզբաշինների*, *յասավուլ-ե դուռերի*, *դուլամների*, հրետանու մուսետիկների (ջառչի-և ջազայերի անդազ) և այլոց ստանալիքների, *համեսալեի*, *թիուլի* ու աշխատավարձերի մնացած հանգամանքները *դուլամների վեզիրն* է կնիքով հաստատում: *Յուզբաշինների*, *յասավուլ-ե դուռերի* և մյուս երբ *դուլամների* ծառայության ցանկերը, հաստատումներն ու փաստաթղթերը նշված *վեզիրների* մոտ էին, որոնք այդ անձանց ծառայության հրամանագրերը, *թիուլային* ավիլացումներն ու աշխատավարձերն էին գրում ու հասցնագրում հրամանով և վերնագրերով արձանագրում էին: [Նա] էր կնքում հիշյալ անձանց աշխատավարձերի չափը, *թիուլը*, *համեսալեն*, *բարաթով թանխահը* և ծառայության հրամանագրերի, նրանց *թիուլի*, *համեսալեի* և պահանջված *թանխահի* ներդիրները: *Նուլամների* ստուգման օրը նշված *վեզիրն* այդ վարչության *մուսթովֆիի* հետ միասին ներկայանում են արքայական *դիվանի* նիստին և շահի առջև ընթերցում այդ անձանցից յուրաքանչյուրի կարգին, *թիուլի*, աշխատավարձերի ու *համեսալեի* չափերին վերաբերող ցանկերը:

**Վեցերորդ ենթագլուխ: Նուլամների վարչության
մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը, որը
հինգ հոգի դիվանի գրագիր ուներ**

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ ճշգրտորեն պահեր [դուլամների] անհատական մատյանները՝ ծառայության հրա-

մանների թվականների, աշխատավարձերի չափեր, *ին՝ամի, թիուլի, համեսալեի*, կանչման, ներկա-բացակայության (մասին տվյալներով): Պաշտոնական գրությունները, ներկայության ու բացակայության տեղեկանքները և հեռացման ու մահվան փաստաթղթերը պահվում են այս վարչության *մուսթովֆիի* ու նրա գրագիրների մոտ և ըստ այդմ վարչության գրիչները *ջամ* են անում, որպեսզի հեռացվածների աշխատավարձերն ու բացակայության և ռազմերթից վերադարձի տարբերությունը *դիվանի* տնօրինմանը հանձնվի: Հիշյալ անձանց ստանալիք գումարների, *թանխահի, թիուլի, համեսալեի* որպիսությունը, [դրա] գրանցումը, *թիուլի* և աշխատավարձերի արձանագրումը, *ռադամներն* ու *հոքմերը*, նրանց *թիուլի* ու աշխատավարձի հիշյալ վարչության գրագիրների [պարտականությունն] է, որոնց գրանցումից ու գրությունից հետո *մուսթովֆիին* ստորագրում և կնքում է:

Յոթերորդ ենթագլուխ: Հրացանակիրների վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ ռազմերթներին նախկին ծառայողների ներկայության ու ծառայության վերաբերյալ *սեփահսալարների* ու *սարդարների* կողմից գրված գրություններն ու տեղեկանքները բարձրագույն *դիվանի* բարձրաստիճան *վեզիրի* հրամանագրին ու *թուֆանկչիհադասի* հաստատմանը համապատասխան ստորագրի, որպեսզի այդ վարչությունում առանց խոչընդոտի այն գործադրվի: Հիշյալ վարչության *վեզիրներն* են հաստատում նաև հրացանակիրներին, *յուզբաշիներին, միհրաշիներին, մունետիկներին* և այլոց վերաբերող

գրությունները: *Մինբաշիների, յուզբաշիների* և մունեսիկների ծառայության ցանկերը, հաստատումներն ու տեղեկանքները նրանց (հիշյալ պաշտոնյայի) մոտ են, որը գրում է նրանց ծառայության հրամանագրերը, *թիուլի* ու աշխատավարձերի ավելացումները և հասցեագրում դրանք: Նա է կնքում ծառայության ու աշխատավարձերի հրամանագրերի ներդիրները, աշխատավարձերի, *թիուլի, համեսալեի, ին'ամի* ու *բարաթով քանխահի* բովանդակությունը: Հրացանակիրների ստուգման օրը կշված *վեզիրն* այն վարչության *մուսթովֆիի* հետ միասին արքայական *դիվանի* նիստի ժամանակ շահի առաջ ընթերցում է կշված խմբից յուրաքանչյուրի կարգի, *թիուլի, աշխատավարձի* ու *համեսալեի* չափի անհատական փաստաթուղթը:

**Ութերորդ ենթագլուխ: Հիշյալ (հրացանակիրների)
վարչության մուսթովֆիի պաշտանի մանրամասները,
որն իրեն ենթակա դիվանի չորս գրագիր ունի**

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ հավատարմորեն պահի անհատական տվյալները, ծառայության հրամանագրերի հրավարակման տարեթվերի, աշխատավարձերի, *ին'ամի, թիուլի, համեսալեի*, կանչման ու մշտական զինվորագրության վերաբերյալ: Հիշյալ *մուսթովֆին* ու նրա գրագիրներն են պահում պաշտոնական գրությունները, ներկա-բացակայության, [աշխատանքից] հեռացման ու մահվան փաստաթղթերը և դրանց համապատասխան նրա գրչով *ջամ'* է արվում, որպեսզի հեռացվածների աշխատավարձերի, բացակայության ու ռազմերթին մասնակից դառնալու օրերի տարբերության բաժինը *դիվանի* տնօրինմանը

հանձնվի: Հիշյալ վարչության գրագիրներն էին զրում այդ անձանց ստանալիքի, *թանկահիի, թիուլի* ու *համնսալեի* որպիսությունը, գրանցում նրանց հրամանագրերը, աշխատավարձերը, *համեսալեն, բարաթն* ու մյուս (տվյալները) որից հետո հանձնում էին վերը նշված *մուսթուվֆիի* ստորագրմանն ու կնքմանը: Այդ վարչության հաշվապահությունը մշտապես *դուլամների* վարչության *մուսթուվֆին* էր վարում: Այդ երկու վարչություններից յուրաքանչյուրում չորս հոգի գրագիր են աշխատում:

Իններորդ ենթագլուխ: Արքունի հրետանու վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքը նախկին ծառայողների որպիսության, ռազմաբերին ներկայության և ծառայությունների վերաբերյալ *սեֆահսալարների* ու *սարդարների* գրած հավաստագրերի [ստուգումն էր], որ գերագույն *դիվանի* բարձրաստիճան *վեզիրի* հրամանագրով բարձրաստիճան հրետանու պետի (*թուփչի բաշիի*) հաստատմամբ, այդ վարչության *վեզիրը* ստորագրում էր, որպեսզի առանց արգելքի այդ աստանում գործադրեն: *Ղուլամների վեզիրն* է մակագրում նաև թղանութաձիգներին, *մինբաշիներին, յուզբաշիներին* ու թղանութի մունետիկներին վերաբերող այլ բոլոր գրությունները: *Մինբաշիների, յուզբաշիների, մունետիկների* ու մյուս նոր հրացանակիրների ծառայության փաստաթղթերը նշված *վեզիրների* մոտ են պահվում, որոնք նրանց ծառայության, հավելյալ *թիուլի* ու աշխատավարձերի հրամաններն են զրում ու հասցեագրում նաև կնքում ծառայության, աշխատավարձերի, *թիուլի* ներդիրներն ու աշխատա-

վարձերի, *թիույի*, *համեսալեի*, *ին'ամի*, *բարաթով թանխահի* չափերը: Թնդանոթաձիգների ստուգման օրը նշված *վեզիրն* այդ վարչության *մուսթովֆիի* հետ միասին Լորին Արքայական Մեծության դրախտային հավաքում ընթերցում է այդ անձանցից յուրաքանչյուրի կարգերին, *թիույի*, աշխատավարձերի, համեսալեի չափի մասին փաստաթղթերը:

Տասներորդ ենթագլուխ: Հիշյալ (թնդանոթաձիգների) վարչության մուսթովֆիի պաշտոնի մանրամասները, որը դիվանի աշխատող չորս գրագիր ուներ

Վերոհիշյալի աշխատանքն այն է, որ ճշգրտորեն պահի անհատական մատյանները՝ ծառայության հրամանների հրապարակման տարեթվերով, աշխատավարձերի, *ին'ամի*, *թիույի*, *համեսալեի* չափերի ու մշտական գորակոչման մասին [տվյալներով]: Վերոհիշյալ *մուսթովֆիի* ու այդ վարչության գրագիրների մոտ են պահվում պաշտոնական ներկա-բացակայության, հեռացման և մահվան մասին փաստաթղթերը, և դրանց համապատասխան այդ սարքարի գրչով ջամ՝ է արվում, որպեսզի հեռացվածների աշխատավարձերը և բացակայության օրերի ու ռազմերթին մասնակցելու միջև տարբերությունը դիվանի տնօրինմանը հանձնի: Երանց ստանալիքի, *թանխահի*, *թիույի* ու *համեսալեի* գրությունը, հրամանագրերի արձանագրումը և այդ անձանց *թիույի*, աշխատավարձերի, *համեսալեի* ու *բարաթի* որպիսությունը այդ սարքարի գրագիրների [պարտականությունն] է, որոնք գրելուց ու գրանցելուց հետո հիշյալ *մուսթովֆիի* կողմից ստորագրվում և կնքվում են:

Տասնմեկերորդ ենթագլուխ: Գերագույն դիվանի
լաշարննիսի պաշտոնի բացատրությունը, որը դիվանի
հարեմի ու այլ աղաների, դուշինների, յասավուլների,
դոնապանների վարչության վեզիրն է

Նա է կնքում նրանց *թուլի*, *համեսալեի* ու *ին'ամի* բովան-
դակությունը, գերագույն պալատի ու սահմանային [շրջանների]
բոլոր մեծ *ամիրների*, *բեկլարբեկների*, հարգարժան *հաքիմների*,
սուլթանների, հարգարժան *խանների բարաթով* աշխատավար-
ձերի ու *համեսալեի* հրամանագրերը, նշված անհատների, ևսև
բոլոր աշխատողների, պատվարժան *մուսթուվֆիների*, մանր ու
խաշոբ ավագանու, գրասենյակների գրագիրների, սահմանային
[շրջանների] *մուսթուվֆիների*, բժիշկների, աստղագուշակների,
նագերների, *քալանթարների* նշանակումների հրամանագրերը,
ամիրների ու պալատի *մուղարրարների*, *աղանների*, *դուշիների*,
յասավուլների, *դիվանի* դոնապանների, *սահեբքամ'ների*, արհես-
տանոցների *դուլամ* չհանդիսացող պատվելի աշխատողների *տո-
յուրդալների*, *մուաֆության*, վարձակալման, *վագֆիճենների* հրա-
մանները, *յասադիների* ու *չերիքի* ցուցակները: Նա է գրում նաև
հիշյալ խմբի անձանց ծառայության հրամանագրերը: *Սեփահ-
սալարների* և *սարդարների* ռազմերթի ժամանակ նրանց հետ
նրա ներկայացուցիչն էր ուղարկվում, որպեսզի տեղում ճշգրտո-
րեն պահեր նրանց ներկա-բացակայությունների, արտաքինի
նկարագրության ու աշխատավարձերի չափերի մասկանը և
գերագույն պալատ ուղարկեր: *Ամիրների*, *հաքիմների* և սահմա-
նային *սուլթանների* անհատական մատյանը նա նրա պատաս-
խանատվության տակ է: Ստուգման օրերին *սարխաթի* վարչու-
թյան հետ գործ ունեցող պաշտոնյաները *սարխաթննիսի* հետ
ստուգման օրինակները ընթերցում և գրի էին առնում:

Տասներկուերորդ ենթագլուխ: Գերագույն դիվանի սարխաթենևիսի պաշտոնի բացատրությունը:

Եւ թուր եշված ծառայողների հրամանագրերի գրությունից ու դրանց կնքումից զատ [մնացած հարցերում] լաշքարենևիսի գործերին մասնակից է, նաև *սեփահսալարների* ու *սարգարների* հետ իր տեղակալին ուղարկելու հարցում: Եւ է վարչության պաշտոնյաների *մուսթուֆիե* Բուր պաշտոնյաների ու գործավորների *թահիսահի* որպիսությունը, նրանց *թիուլի*, աշխատավարձերի, *համեսալէի* ու պարտամուրհակով ստանալիքների չափը [բովանդակող] անհատական մատյանները նրա տնօրինության տակ են: Եշված անձանց նշանակումների, *թիուլների*, *համեսալենների* ու այլ հրամանագրերը գրությունից, հաստատումից ու գրանցումից հետո *սարխաթենևիսի* ձեռքով մակագրվում են:

Տասներեքերորդ ենթագլուխ: Զարթենևիսի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքը այն է, որ բացի *խասսեի* ու *ավարեթեի* վարչությանը ջամ՝ արված *վջուհաթից*, արքայական երկրի դիվանի բուր արտադրություններն ու անշարժ գույքը, *տահգարիի* ու ծխախոտի վաճառքի տուրքերն ու պարտավորությունները, տարածքների մշակության *ջահաթը*, *չոբանբենկի* զորակոչման եկամուտների *իլթիզամները*, հեղիկներից գանձվող գլխուհարկը, անասնահարկն ու գերագույն դիվան պաշտոնյաների *տուտումաթը* ամբողջովին *գաբեթենևիսի* միջոցով հաշվարկվի և այն ներկայումս Միբգա Աբու-լ-Հասանին է վստահված: Այդ վարչությունը տասնհինգ հոգի աշխատող ուներ, որոն-

ցից չորսը ողջ էին և մնացյալ տասնմեկը մահացան շրջափակման ընթացքում և նրանից հետո: Ընդհանրապես նրանց մեծ մասից ոչ մեկը չի մնացել:

Տասնչորսերորդ ենթագլուխ: Գերագույն դիվանի սահերթովջիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքը հետևյալն է. վերահսկել ծախսերի վարչության բոլոր պաշտոնյաների (հաշվարկները), ստորագրել ու կնքել նրա գրասենյակում կատարվող բոլոր տեսակի գործարքները: Նա տասներկու գրագիր ուներ, որոնցից յուրաքանչյուրը բանակի մի գորամասի մատյանն էր պահում: Գերագույն *դիվանի* նշանակումների, ծառայության, *թիուլի*, աշխատավարձերի, *համեսալեի*, *մուաֆուրթյան*, *սոյուրդալի*, *վագիֆենների* ու նմանատիպ այլ բոլոր հրամանագրերն ու գրությունները, անկախ այն բանից (վերաբերում են դրանք) *դիվանին*, *խասսեին* թե *արբաբ ալ-թահավիլին*, այդ պաշտոնյայի կողմից են հաստատվում: Նրա կողմից են հաստատվում նաև թագավորության բոլոր հաշվարկները, բացառությամբ արքունի *բոյութաթի սահթեքչամների* և շինությունների *թահվիլդարների*, որոնք *արբաբ ալ-թահավիլի* վարչությունում են, նմանապես նաև *խասսեի* վարչության բոլոր վճարողների ու *թահվիլդարների* հաշվարկների օրինակները, որոնք հրամանագրերով են գործարքները կնքել: Բոլոր պաշտոնական գրությունները նույնպես պետք է գերագույն *դիվանի թովջիի* կողմից հաստատվեին, որոշներն էլ նրա կողմից գրվեին: *Համեսալեի* ու մյուս *վջուհաթի* հաստատումները պետք է ամբողջությամբ գրանցվեն ու ստորագրվեն

սահեք թուղջիհի և նրա զրագիրների կողմից: Գերագույն *դիվանի* պաշտոնյաների *ռուսումաթի* կարգը պահող մատյանը և *չոբանբեկի* ու մյուս *վճուհաթի* գանձման հանձնարարականները (դասթուր ալ-ամալը) այդ վարչության գործն են: Աշխարհակալ [շահի] հանձնարարականները [ևս] այդ վարչությունում է պահվում, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում, իրողության մասին գրություն տրվի և դրան հակառակ չգործեն ու հավելագրում որևէ մեկի հանդեպ տեղի չունենա: Բանակի թվի և թագավորության *հարխմների* եկամուտների չափը այդ վարչությունից է հայտնի դառնում: Լերկայումս նրա զրագիրներից շատերը այլևս չեն աշխատում:

Տասնհինգերորդ ենթագլուխ: Լորին արքայական Մեծության զրագրատան դաֆթարդարի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ մակագրի *վեզիրների* և *մուսթովֆիների* հրամանագրերը, նաև, *յասավուլ-ե սոհբաթների*, *իշիք աղասիների* և *ադաների սոյուրդալները*, *մուաֆությունն* ու *թանխահ* աշխատավարձերը: Լախորդ տարիների մատյանները, որոնց հագվադեպ էին անդրադառնում և զրագրատան պահեստում էին, հանձնվում էին *դաֆթարդարին* և նրանց պահպանությունը վերջինիս պարտականությունն էր:

Տասնվեցերորդ ենթագլուխ: Ազաբ բաշիի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալը *ազարների* ու *ֆառաշների դաֆթարի* պետն է, պահեստում չպահվող մատյանները նրան են հանձնվում և եթե

կորեն, նա էր պատասխանատու: Ըստ կարգի *ուղղամների* ու *հոքսերի* մատյանը նա է ստորագրում:

Տասնյոթերորդ ենթագլուխ: Վաքիլի դուշուլուքի գաբիթի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ արքունի գրագրատանը հրապարակվող աշխատավարձերի և այլ հրամանագրերից նա հավաքում է գերագույն *դիվանին* պատկանող *վաքիլին* ըստ կարգի հասնող *դուշուլուքը* կանխիկ գումարով: Վանխիկը իր մատյանում գրանցում է, իսկ այն, ինչ որ կանխիկ չէին վճարել, ստանալիքի գումարից էր հանվում, և տարվա վերջում դրա չափը հստակեցվում էր և գրասենյակից *թանխահ* էր արվում ու տրամադրվում, որպեսզի [գումարը] ծախսեն նրա վրա, որ անհրաժեշտ էր: Հրամանագրերի ներսի վրա *գաբիթն* իր ձեռքով նշում էր, որ «*դուշուլուքը* ստացվել է»:

Տասնութերորդ ենթագլուխ: Ավարեջեննիսների պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքը այն է, որ գրանցի անունները գրասենյակի իրողությունների մատյաններում: *Մուսթաաջիլների*, *գաբիթների*, *մութասադդիների* և *դիվանի մալիյասի* մյուս *մուքաշիրների* ծախսերի փաստաթղթերում «ջնջված» և որոշներում՝ «հետագոտման» գրի: *Համեսալեի*, *թիուլի* և այլ հրամանագրերը, որոնց որպիսությունը գերագույն *դիվանի վեզիրի* ու *մուսթովիի ալ-մամալեի* հրամանով [հաստատվում է], տրվում են [ավարեջեննիսին] ու հասցեագրվում: Ըստ կարգի նույն կերպ են վարվում նաև սահմանային ու *վիլայեթների ամիրների* և *վեզիրների* մալիյաս տրամադրված լինելու [դեպքում], ինչպես

նան *հարիմներին, քաղանթարներին, մուսթովֆիներին, լաշքար-
նեհիսներին, մալիքներին, ցեղերի ու ցեղախմբերի առաջնորդ-
ներին, մահալների ղեկավարներին դաֆթարից* որպես պատճեն
(մուսավադե) հրապարակելու դեպքում: Անկախ այն բանից
օրինյալ արքունիքի, սահմանային, թե՛ այլ պաշտոնյաներից են:
[Ավարեջենևիաները] պատճենների վրա գրում են «գրի առնվեց»,
իսկ [խսկական] հրամանագրերի վրա «տեսա» և հետո արձանա-
գրում են: Փաստաթղթերը ստանում, գրառում էին կատարում
հրամանագրերի վրա և գրանցման տեղում ստորագրում էին, որ-
պեսզի պաշտոնական փաստաթուղթ դառնա: Եվ նշված կարգով
էին վարվում *խրթանների, սոյուրդալների, մուսալլամության,
մուաֆուրյան, ապրուստի օգնություն տրամադրող ու օրինական
այլ հրամանագրերի հրապարակման* դեպքում:

ԳԼՈՒԽ ՇԻՆԳԵՐՈՐԴ

Քազավորանխատ Սպահանի արքունիքի ամիլներից
յուրաքանչյուրի աշխատանքի վերաբերյալ, որը բաղկացած է
տասնչորս ենթագլխից (ֆաւլ)

**Առաջին ենթագլուխ: Ֆեյզասարի վարչության վեզիրի
պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոնշյալի աշխատանքը *մուլքերի, հողագործական
տարածքների, այգիների ու այլ կալվածքների, ջրաղացների ու
ջրանցքների* բարեկարգումն է: [Նա] պարտավոր է նշված վար-
չության *մահալների, անշարժ գույքի ու վակֆերի* այլ հասույթի
չորրորդ մասը *ոսյաթներից* ու *մուսթասաջիբներից* ստանա և

կարգադրված ծախսերին հատկացնի: Նա պետք է լավագույնս ջանա *մահալը* բարեկարգել և հողագործությունն ավելացնել:

**Երկրորդ ենթագլուխ: Թագավորության վակֆերի
մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոհիշյալի աշխատանքն այն է, որ [երբ] բոլոր *վեզիրները*, *մուսթովֆիները*, *մութասադդիները*, *մութավալլիները*, *խասսեհի* և մյուս շրջանների *վակֆերի մութաշիրները* իրենց բոլոր հաշվարկները ներկայացնեն *վակֆայիեհի* գրասենյակ, ինչպա *մուսթովֆին* հաշվարկները հաստատի, ծախսի փաստաթղթերը ջնջի, հաշիվները փակի ու յուրաքանչյուրին հրահանգների ցուցակ է տալիս, որպեսզի դրան համապատասխան գործարք իրականացնեն: Պաշտոնական հրամանագրերն ու *միսալները*, որ հրապարակվում են, գրվում են *վակֆերի դաֆթարի* օրինակներից գրագիրների ու *միսալներիսների* կողմից: Հրամանագրերը գրագրատան *դարուզայի* կողմից կնքվելուց հետո [մուսթովֆին ևս] կներում ու ստորագրում էր:

**Երրորդ ենթագլուխ: Թագավորանիստ Սպահանի վեզիրի
պաշտոնի բացատրությունը**

Վերոհիշյալի աշխատանքն այն է, որ կառավարի *խալխանի մահալները* և տնօրինի *վջուհաթի* ու խանութների մի մասը: Նա պարտավոր է հսկել, որպեսզի *մահալներից* ոչ մեկը բարձիթողի ու անմշակ չմնա: Նա *մութասաջիրին* ու *ռայաթին* տալիս է այն, ինչ անհրաժեշտ է համարում հողագործության համար՝ սերմնացու կամ այլ նպաստ՝ փոխհատուցումը բերքից առանալով: Նա

խասսե-ե շարիֆէի վարչության համար *գաբիթ* ու *մուսթաաշիր* է հայթայթում՝ թույլ չտալով, որպեսզի *խասսեի* վարչությանը վնաս հասնի: Նա այն *մահալների* համար, որտեղ *ռայաթ* չկա, հողագործ *ռայաթներ* է գտնում և բոլոր ջանքերը գործադրում է, որպեսզի ժամանակին հավաքվեն *դիվանի* համար գանձվող հարկերը: Սպահանին վերաբերող *վճուհաթի* կապակցությամբ, որի գործարքները այնտեղի *մուսթովֆիի* պատասխանատվության տակ են, փաստաթղթեր են հանձնվում *բայութաթի սահեք-ջամ'երին*, որոնցում *համեսալեն* ու մյուս փաստաթղթերը վերոնշյալ *վեզիրի* կողմից են հրամանագրվում: *Մուսթովֆին* պահում է այդ փաստաթղթերը և *վեզիրի, քալանթարի* ու *մուսթովֆիի* կնիքով (հաստատված) *քարաթով հավալե* է արվում ու [գումարը] գանձվում: Եթե երկնային կամ երկրային աղետի պատճառով բերքը ոչնչացած լինելով՝ ստուգման կարիք է լինում, զեկուցագիր է հղվում Նորին Մեծությանը կամ Գերագույն *դիվանի* մեծ *վեզիրին*, որից հետո կարգադրվում է, որպեսզի *վեզիրներն* ու *ամիլները* բերքը և հողը չափագրող-հաշվարկողների (ոխա՛մասա՞) ու բանիմաց գրագիրների հետ այդ *մահալը* գնալով ստուգեն և որոշեն [վնասի չափը]: Ընդունված կարգի համաձայն գյուղացուն հասանելիք մասնաբաժինը (աթիրա) հանելուց հետո մնացածը *դիվանի գաբթին* տրվելով՝ *ռայաթներին* է վստահվում և մթերվում այդ մահալում, որից հետո *թանվիլդար* է նշանակվում ու *թանկահ* արվում *դիվանի հավալե* ունեցողներին: *Վեզիրի* պարտականությունն է հողագործներին հավաքելը, հողագործության ավելացումն ու զարգացումը, շենքերի, ջրանցքների, խամութների, տների ու *խալխսեի* վերանորոգումը, *-ռայաթ-*

ների ինչպես նաև ենթակաների և աշխատողների պաշտպանությունը, որպեսզի որևէ մեկի կողմից նրանց նկատմամբ բռնություն տեղի չունենա և ղեկավարների նշանակումը, որը *քաղանքարի* տեղեկացմամբ [է կատարվում]:

Սպահանքի *վեզիրը քանիսահ* ստանալով՝ ծախսում է *դիվանի* կարիքների համար, իսկ տարվա վերջին իր ձեռքին եղած օրինական փաստաթղթերը ներկայացնում է գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրի [համար], որին համապատասխան *մուսթովֆին* ստուգում է նրա հաշվապահական փաստաթղթերը և դրանց մնացորդն ու պակասորդը: Գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրից հետո նրա գործարքների մի արձանագրություն է ուղարկվում *խասսեի* բարձրաստիճան *մուսթովֆին*, որը կատարում է անհրաժեշտ մասհանումներ ու ճշգրտումներ: *Վեզիրին* տրամադրվում էին նաև *դիվանի* մի քանի աշխատողներ՝ նրան *դիվանի* ծառայություններ մատուցելու համար: *Մահալի* ստուգման փաստաթուղթը քանի դեռ գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրով չէր հաստատվել օրինական ուժ չուներ և *դաֆթարներում* չէր գործադրվում: Շրջանի ստուգման ժամանակ գերագույն *դիվանի* կողմից մի վստահված անձ էր նշանակվում, որի ներկայությամբ *ամիրներն* ու մյուս հանձնակատարները պետք է ստուգումը անցկացնեին:

Չորրորդ ենթազույգ : Փոխանցման (էնթեղալի) վարչության վեզիրի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի պարտականությունն այն է, որ կառավարի *մուլքերը*, հողագործության տարածքները, բարեկարգի այգի-

ները, անշարժ գույքը, ջրաղացներն ու ջրանցքները և յուրաքանչյուր *մահալի* բերքի հաշվարկված մասը գյուղացիներից ու վարձակալներից գանձվում է նրա իմացությանը և (նրա) կնիքով հաստատմամբ: Իսկ այն *մահալները*, որ անկարգ ու անոշակ են, այն ինչ որ աներաժեշտ է հողագործության կազմակերպման համար, տրամադրվում է վարչության *մալիյյաթից*, սերմացու, նպաստ ու օգնություն և ապա փոխհատուցվում բերքով: [Վեզիրը] անշարժ գույքի համար *գարիթ* ու *մուսթասաջիր* էր գտնում թույլ չտալով, որպեսզի *խասսե-ե շարիֆնի* վարչությանը վնաս հասնի: Եթե որևէ *մահալ տայաթ* չունի, հայթայթում է ու հողը մշակել տալիս: Եթե երկրային կամ երկնային աղետի սխառճառով կամ այլ ... ստուգման կարիք կա, գերագույն *դիվանին* այդ մասին զեկուցվում է, ենթացաններից մեկին կարգադրվում է *վեզիրների, ամիլների, չափագրող-հաշվողների* բանիմաց գրագիրների հետ այդ *մահալը* գնալ, ըստ կարգի ստուգել ու որոշում կայացնել և զուղացուն հասանելիք մասնաբաժինը (աքիրա) հանելուց հետո, մնացածը հանձնվում է *դիվանի գարթիե*: [Վեզիրը պետք է ջանա] ավելացնել ու զարգացնել հողագործությունը, նորոգել շինությունները, ջրանցքները, խանութները, *խալխսե* ու *վակֆային* [հողերի վրա գտնվող] պաշտպանելի վճարողներին, որպեսզի որևէ մեկի կողմից նրանց նկատմամբ բռնություն ու ճնշում չգործադրվի: [Նա է նշանակում] ղեկավարներին, որպեսզի իր լիազորությամբ ոլորան, որ աներաժեշտ լինի [գումար], վարչության *մուսթուվֆիից* ստանա և ծախսի *դիվանի* կարիքների համար: Տարվա վերջում հաշվապահական փաստաթղթերը ներկայացնի գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրի

համար, որին համապատասխան վարչության *մուսթովֆին* հաշվարկներն անի: Նրա գործունեության փաստաթուղթը գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրով հաստատվելուց հետո ուղարկվում է *խասսեի* բարձրաստիճան *մուսթովֆին*, որպեսզի ինչպիսի հանում ու ճշգրտում, որ կլինի, վերոհիշյալը գործադրի:

**Հինգերորդ ենթազույգ: Վերոհիշյալ վարչության
Նորին Գերագանցություն մուսթովֆիի պաշտոնի
բացատրությունը**

Նրա հատուկ [պարտականությունն] է բերքից ու կալվածքներից *հավալե* ու *խթլաղ* անելը, *դիվանի վճուհաթը* վճարողների, *ռայաթների* և հիշյալ *վեզիրի զարֆին* հատկացված *վակֆերի* հաշվարկների հստակեցումը: Անհրաժեշտ քանակի գողներ ունի իր ենթակայության տակ, որ առանց իր իմացության և կնիքի, *մութավաջջեհաթի* որևէ գործարք չի կատարվում: Բոլոր *ռայաթների* ու վճարողների հաշվարկների հստակեցումից հետո, որն ըստ ընդունված կարգի *ամիլներն* ու հանձնակատարները ամեն տարի աղեղնավորի ամսին *դաֆթարում* փակում են, *մուսթովֆին* կնիքով վերջնահաշվարկ [ստացական] է տրվում: Նա ամեն տարի հիշյալ վարչության *մութավաջջեհաթի* մուտքի ու ծախսերի ցուցակը գերագույն *դիվանի վեզիրի* հրամանագրով հաստատված փաստաթղթերի հիման վրա գրում [ներկայացնում] է *խասսեի* վարչությանը, որպեսզի եթե օրինական փաստարկ կամ ճշգրտում ունենան, *խասսեի մուսթովֆին* գործադրի:

**Վեցերորդ ենթագլուխ: Նորին գերագանցություն
քալանթարի պաշտոնի բացատրությունը**

Մահալների քյադխուդաների ու արհեստավորների ավագների նշանակումը վերոհիշյալի (պարտականությունն) է: Հետևյալ եղանակով, որ յուրաքանչյուր մահալի, արհեստավորական համքարության ներկայացուցիչներն ու գյուղի բնակիչները, ում որ վստահելի են համարում, իրենց կողմից որոշում, նրա անունով համաձայնագիր են գրում և աշխատավարձ որոշում՝ նրա համար, ապա նադիրի կնիքով հաստատելով, քալանթարին են ներկայացնում և նշված անձի համար հրաման և խալ'նթ ստանում, որից հետո նա զբաղվում է նրանց գործերի կարգավորմամբ: Տարվա առաջին երեք ամիսը քալանթարը և նադիրը մեկին են նշանակում, որպեսզի բոլոր համքարությունների ներկայացուցիչներին համախմբի բոլոր համքարությունները և նրանց ուղեկցի Սպահանի արքունիքի նադիրի մոտ: Յուրաքանչյուրի բռնիչեն որոշվում է և նադիրն այն կնքելով հանձնում է քալանթարին: Այնուհետև վեզիրի կնիքով հաստատված բարաթներով քալանթարն ու մուսթովֆին բաշխում են յուրաքանչյուր համքարության բռնիչեն ըստ հավալենների դաֆթարի ու [նրանց վրա դրված] դիվանի մութավաջջենհաթի գումարները՝ ըստ քալանթարի ցուցման, իսկ դիվանի մուհասիլները դրանց համապատասխան ստանում են:

Գրասենյակային աշխատանքները կատարելու համար դիվանի մի քանի աշխատողներ ուներ իր տրամադրության տակ: Նրա պարտականությունն էր համքարությունների միջև բռնիչենի չափի կապակցությամբ ծագած խնդիրների և այլ աշխատանքային հարցերի պարզաբանումն ու կարգավորումը, որպեսզի ինչ-

պէս, որ պետության կարգն ու օրէնքն է, նրան համապատասխան գործադրեն: Եթէ որևէ կերպ ենթակաների և զուգահեռների նկատմամբ բռնություն գործադրվի, այն բանից հետո, երբ *քալանթարին* բողոքեն, նրա պարտականությունն էր *ռայաթի* շահերը պաշտպանել և եթէ ի վիճակի է, վերականգնել [ռայաթի իրավունքները], այլապէս զեկուցի *դիվանի վարչիչներին*¹⁵⁵ թույլ չտալով, որ ուժեղների կողմից թույլերի նկատմամբ բռնություն գործադրվի և անեծքի պատճառ լինի: Նա մշտապէս պետք է ջանա բարելավել *ռայաթներ*ի դրությունը, որպէսզի ապահովի բարի աղոթքները սրբազնագույն էության հասցեին:

Յոթերորդ ենթագլուխ: Սպահանի դարուղայի պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալը *դիվանբեկիի* ենթակայության տակ է, և նրա աշխատանքը քաղաքի ներսի ու դրսի պաշտպանությունն է, որպէսզի ոչ որ անկարգություն ու բռնություն չգործի: [Նա] պետք է արգելի պոռնկությունը, հարբեցողությունը, խաղամուլությունը և *շարին* հակառակ այլ արարքները, որպէսզի ոչ որ դրանք չկատարի: Իսկ եթէ կկատարեն, պատժին և հանցանքին համապատասխան մեղաւորներից տուգանք զանձի: [Նրա պարտականությունն էր] զիշերները երեք ժամ անց մեկ ժամ Կեսարիայի դարբասի մոտ կանգնել և ապա իր ենթակաների հետ ձի հեծած քաղաքի մի կողմը [զնալ], ստուգել [քաղաքի այդ հատվածը], մինչ նրա մյուս ենթակա հսկիչները քաղաքի մյուս կողմերում էին շրջում: Նա միայն լուսաբացի շեփորի հնչելուց¹⁵⁶ հետո էր գնում իր բնակարանը: Ընդունված կարգ էր, որ *դոռչիներ*ի,

¹⁵⁵ Գիշերվա ժամը երկուսին:

դուլամների, աղաների, հրացանակիրների և թնդանոթաձիգների վարչությունից նրան ներականեր հատկացնելը, որպեսզի ըստ իր հայեցողության նրան ծառայեն իրենց ղեկավարի գլխավորությամբ, մահալներից որում, որ նա կնշանակի՝ գիշեր ու գօր այնտեղ մնալու ու պաշտպանելու, որպեսզի որևէ մեկը բռնություն, անկարգություն ու անօրինական գործողություն չկատարեր: Պարուղային (պետք է) հասցնեին այն ամենի մասին, ինչ այդ մահալում տեղի էր ունեցել, որպեսզի նա դրանք պարզեր ու (մեղավորների) պատասխանատվության կանչեր: Ամեն գիշերը այն խումբը այդ մահալում շրջում էր:

Համաձայն եղած կարգի՝ վեճերը, որոնք մինչև 5 թումանի և անգամ 12 թումանի [շուրջ] էին, անկախ նրանից քաղաքում, թե գյուղերում էին, քննվում էին *դարուղայի* կողմից, իսկ դրանից [բարձրերը]՝ *դիվանբեկիի* կողմից: *Դիվանբեկիի* և *դարուղայի* միջև ընդհանուր կարգն այնպիսին էր, որ այն, ինչ որ *դարուղան* քննում էր, *դիվանբեկին* կարող էր միջամտել, իսկ երբ գործը *դիվանբեկիին* էր հասնում, այլևս *դարուղան* իրավասու չէր: *Պարուղային* ենթակա հսկողներից *միրեշաբ* կոչվողներն էին, որոնք ևսյնպես իրենց խմբով գիշերները թաղամասերում շրջում էին, որպեսզի թաղամասերում գողություններ չպատահեին, իսկ գողության դեպքում պարտավոր էին *դարուղային* զեկուցել: Ետ ստացված գողունի 2 դանգը ըստ ընդունված կարգի նրանն է, մնացած 4 դանգը, *դիվանբեկիին* ու *դարուղային* տեղեկացնելով, պետք է տիրոջը հանձներ: Եթե նա գողին չի գտնում, որուման համար ժամանակ էր պահանջում, և եթե ժամանակը լրանալուց հետո դարձյալ [գողին] չի գտնում, գողացված գույքի համար նա իր ունեցվածքից տուգանք է վճարում:

**Ութերորդ ենթագլուխ: Լորին Գերագանցություն
մուծասիբ ալ-մամալեքի պաշտոնի բացատրությունը**

Այն բանից հետո, երբ *սահեբ ևասաղը* ամսեամիս ապրանքների գների *խրթիզամբ* հավաքում էր համբարությունների ավագներից, իր գործն ավարտված էր համարում և [հաստատման] կնիքը փոխանցում է *մուծասիբ ալ-մամալեքի* Վերջինս դրանց յուրաքանչյուր կետ հաստատելով՝ ուղարկում է բարձրաստիճան *ևագեր-ե բոյութարփն*, որը դրանք ուսումնասիրելով կերում ու հանձնում է *սահեբջամ'երին*, որպեսզի դրանց համապատասխան *մոշրեֆները* գնվելիք ապրանքների փաստաթղթերը գրեն: Եթե ապրանքների գնահատման հարցում արհեստավորներից որևէ մեկը նրա որոշմանը հակառակ է վարվում նրան փայտե զլխարկի (թախթե բուլահ) է արժանացնում¹⁵⁶, որպեսզի դաս լինի մյուսների համար: *Մուծասիբ ալ-մամալեքը* թագավորության բոլոր վայրերում իր ներկայացուցչին է նշանակում, որպեսզի նրա հաստատմամբ համբարությունները ամսեամիս ապրանքները մարդկանց վաճառեն և այնտեղի *ռայաթներն* ու խեղճերը, հանգիստ ու բարվոք, բարի օրհնանք հղեն սրբազնագույնի էությանը:

**Ուներորդ ենթագլուխ: Լորին Գերագանցություն նաղիփի
պաշտոնի բացատրությունը**

Լաղիփի պարտականությունն էր հստակեցնել համբարությունների *բոնիչենե* Ամեն տարվա առաջին երեք ամսում [նա]

¹⁵⁶ Պատմի ձև, որի ժամանակ մեղավորին ծայրերի գանգեր ամբացրած փայտե զլխարկ էին հագցնում ու ծաղրուծանակի ենթարկում:

մարդ էր նշանակում, որը հավաքում էր բոլոր համքարությունների *քյադխուդաներին* և փոխհամաձայնությամբ ու համաձայն օրենքի, իրավունքի, ընդունված կարգի և թագավորության տարածքում գործող կանոնների որոշվում է յուրաքանչյուրի *քոնիչե* (Ըստ այդմ) ցուցակ է գրի առնում, կնքում և հանձնում *քալանթարի* տեսչությանը, որպեսզի այդ տարվա *դիվանի մութավաջջեհաթը* դրան համապատասխան բաշխվի ու *թուլջիե* արվի: Բացի այդ, յուրաքանչյուր համքարություն, երբ ավագ վարպետ էր որոշում, *նադիրի* հավանությամբ պետք է դա արվեր, որը նրան ներկայացնելով *քալանթարին*, նրա (անունով) հրամանագիր է ձեռք բերում: *Նադիրի* պարտականությունն էր նաև դերվիշների, ձեռնածուների ու նրանց նմանների նշանակումը:

Տասներորդ ենթացույթ: Թագավորանիստ Սպահանի միրաբի պաշտոնի բացատրությունը

Նրա պարտականությունն է ռոզման ջրանցքների վերահսկիչների նշանակումը, առունների ու ջրհորների մաքրումն և Ջայնդեռուդ (գետի) ջրի հասցնելը Սպահանի բոլոր *մահալներին*, որոնք այն օգտագործում են խմելու համար ըստ յուրաքանչյուրին հասնող չափաբաժնի: Այնպես, որ *մահալների ռայթները* իրենց *հակկաբեի* հարցում չարաշահում չանեին և թույլ չտար ուժեղների կողմից թույլերի նկատմամբ *հակկաբեի* հարցում անարդարություն գործվեր: Նրա պարտականությունն էր պարզել ու որոշում կայացնել յուրաքանչյուր շրջանի հողատերերի ու *ռայթների* միջև *հակկաբեի* շուրջ ծագած վեճերի կապակցությամբ, որը հաստատում էին *վեզիրը*, *քալանթարը* և *մուսթուվիե*:

Տասնմեկերորդ ենթագլուխ: Տեղատարի վարչության Լորին
Գերագանցություն մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը

Երա պարտականությունն է այդ վարչությանը պատկանող
մահալներին, այգիներին, ջրաղացների և անշարժ գույքի եկամուտ-
ների ու ծախսերի մատյանի պահելը: Եւ է պահում նաև հիշյալ
վարչության եկամուտների ու ծախսերի փաստաթղթերը՝
արտոնված նրա *վեզիրի* հրամանագրով, գրում *շարթնամչեները*,
բարաթները և ստուգում *ռայաթներին*, վարձակալների և *մալիյասթ*
վճարողների հաշիվները՝ հանձնում իր կնիքով հաստատված
ստացականներ:

Տասներկուերորդ ենթագլուխ: Սպահանի Լորին

Գերագանցություն մուսթովֆիի պաշտոնի բացատրությունը

Երա պարտականությունն է թագավորանիստ Սպահանի
վեզիրի գաբթին (հատկացված) *ռայաթներին* ու *դիվանի վճուհաթ*
վճարողներին *հափալե* ու *իթլաղ* [արվող] բոլոր *վճուհաթի* ու
եկամուտների հաշվարկների ստուգումն ու հստակեցումը: [Եր]
ենթակայության ներքո չորս գրազիր ունի: Առանց *մուսթովֆիի*
կնիքի *վճուհաթի* ու եկամուտների հետ կապված որևէ գործարք
տեղի չի ունենում: Ամեն տարի ըստ ընդունված կարգի
աղեղնավորի (նոյեմբեր- դեկտեմբեր) ամսին *ամիլներն* ու հանձ-
նակատարները բոլոր *ռայաթներին* ու հարկ վճարողների հաշ-
վարկները հստակեցնելով ու ճշտելով *դաֆթարում* վերջնահաշ-
վարկ է արվում ու *մուսթովֆիի* կնիքով ստացական տրվում:
Ավանակ պահողների, հողագործների, և այլոց ցուցակները,
որոնք անհատական էին *թովջին* արվում, Սպահանի *դաֆթա-
րում* էին գրի առնվում և կերվում *ամիլներին* կողմից: Հիշյալ

մուսթուֆին ամեն տարի պատրաստում է Մպահանի *վեզիրի գարթում* գտնվող *մահալների վճուհաթի* ու բերքի եկամուտների ու ծախսերի արձանագրությունը գերագույն *դիվանի վեզիրի* կողմից հաստատված փաստաթղթերին համապատասխան, որն էլ իր հերթին *խասսեի* վարչությանն է հասցվում, որպեսզի եթե առարկություն կամ ճշգրտում կլինի գործադրի:

Տասներեքերորդ ենթագլուխ: Թագավորանիստ Մպահանի բերքը հաշվարկովի (ոֆա ի) պաշտոնի բացատրությունը

Վերոնշյալի աշխատանքն այն է, որ ամեն տարի իր *ամիլների* ու հանձնակատարների հետ գնա ու ստուգի Մպահանի *մահալների* բերքը. մի մասը քառորդի կարգով, մի մասը՝ ինչպես, որ կա և մի մասն էլ՝ երկրային կամ երկնային աղետի ենթարկված լինելու [կարգով]: *Ամիլների* ու պատասխուսատուների ներկայությամբ ևս բերքից նմուշներ է վերցնում, կշռում և դրա հիման վրա *ամիլները* հաշվում են եկամուտը և *ռայաթների* ու մյուս հարկատուների *արվաթ-ե ջամ*՝ Այն բանից հետո, երբ ստուգման փաստաթուղթը հաստատվում է մեծ *վեզիրի* հրամանագրով, այն գործադրման ուժ է ստանում, որին համապատասխան վարչության գրագիրները իրենց մատյաններում *արվաթ-ե ջամ* են անում հարկատուներին և վերջնահաշվարկ կատարում:

Տասնչորսերորդ ենթագլուխ: Այգիների մոթասադդիի պաշտոնի բացատրությունը

Երա աշխատանքն է մշտապես հետևել *դիվանի* այգիների բարեկարգմանը, այս նպատակով անհրաժեշտ ջանք գործադրել

և տարվա բոլոր եղանակներին ծառ տնկել, ծաղիկ աճեցնել և հնարավորինս զույնզգույն ծաղիկները ու առաջին մրգերը շահին մատուցել՝ ի ցույց հանելով իր բարի ծառայությունը: Այգեպանին, որ սխալ էր գործել, եւա է պատժում, հենացնում կամ *հազեր-է բոյութաթին* նրա մասին գեկուցում և նրան փոխարինող նշանակում: Մինչև, որ *մութասաղդին* չհաստատի նրա աշխատանքը, այգեպանի աշխատավարձն ու ապրուստի միջոցները այգու տրեսջան աշխատանքի համար չեն տրվում: [Նա պարտավոր է] տարվա յուրաքանչյուր եղանակին բոլոր հանդիսություններին ծաղկեփնջեր մատակարարել:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Գերագույն դիվանի պաշտոնյաների աշխատավարձի գումարների ու չափերի, Իրանի սահմանային ու վիլայեթների *ամիրների* նկամուտներն ու նրանց ենթակառուցվածքների քանակը: Այն բաղկացած է երեք հոդվածներից:

Առաջին հոդված

Գերագույն դիվանի մեծ ամիրների ու պաշտոնյաների
աշխատավարձերն ու պարգևատրումները

Գերագույն դիվանի վաքիլը

Նրա արձակուրդի ժամանակ *գաբիթ* էր նշանակվում, որպեսզի նրան [վաքիլին] հասկացված *դուշուլլուքը* գանձի, որի 10-ից կեսը (1/20-ը) *գաբիթին* էր: *Դիվանի վաքիլի* համար

աշխատավարձ չէր հատկացվել, իսկ նրան հասնող *ռուսումաթը թումանով* այնպես էր, ինչպես ստորև նշվում է:

- *Իգրաչաթից՝ 126 դիևար* և *1,5 դանգ*
- *Ամիրներին, մուդարբաբներին ու ադաներին վճարվող թանխահից՝ 192 դիևար:*
- *Ամիրներին հատկացված թիուլներից և այլ [հատկացում]ներից, թիուլից՝ 357 դիևար, համեսալեից՝ 238 դիևար:*
- *Ամիրների ին՛ամից և այն խմբից որոնք ենթականեր չեն, սոյուրդալներից, մուաֆությունից, աշխատավարձերից, մուսալլամիութունից, ամիլների ջանասիրության (հազդ ալ-սա՛իի) [համար վճարվող գումարներից]՝ 714 դիևար:*

Գերագույն դիվանի վեզիրը աշխատավարձ չունի, և ստորև նշվող *ռասմ ալ-վոզարա, ին՛ամ* ու *ռուսումաթն* է [նրան] հատկացվում՝

- *Ռասմ ալ-վոզարան* և այլնը որոնք *մահալներից* էին որոշված
- *Ռասմ ալ-վոզարա*- 803 թուման և 3000 ու քիչ ավելի¹⁵⁷
- *Համեսալեի ին՛ամից՝ 20 թուման կանխիկ և մնացյալը բնամթերքով՝ 7 թուման* ու 7000+ [դիևար]:
Թումանից *ռուսումաթը* հետևյալ մասերով՝
- *Հադդ ալ-դարարով* տրվող վարձակալությունից՝ 500 դիևար:
- *Թիուլից՝ 330 դիևար, համեսալեից՝ 220 դիևար:*

¹⁵⁷ Քիչ ավելին այսուհետև կնշվի + նշանով:

- *Ամիրների* ու պետական ծառայող շահեղիսացողների *ին'ամից, սոյուրդալից, մուաֆուքյունից* ու *մուսալլամիուքյունից, ամիլների հաղդ-ալ-սա'իից*՝ 714 *դինար*

Այսբանը:

Մեծ սաղրերը [ստանում են] բոլոր *սոյուրդալների*, իրենց հատկացված *վակֆային մահալների հաղդ ալ-թուուլիայի* ու *հաղդ ալ-նագարայի ուշրը* և 1/20-ը: Միրզա Աբութալեբը իր *սաղր* եղած ժամանակ 1380 *թուման* էր ստանում որպես ապրուստի նպաստ և *համեսալե* հատկացում:

Ղոռչի բաշին, դուլլարադասին, թուֆանկչադասին և *թուֆչի բաշին*, նրանց *վեզիրները*՝ յուրաքանչյուրն իր ենթականերից հետևյալն էր ստանում՝

Ավագանուց՝

ին'ամից, հատկացված աշխատավարձից, *թիուլից*՝ 500 *դինար*, ամենամյա և մեկամյա հատկացված *թանխասիից*՝ 100 *դինար*

Վեզիրից՝

ին'ամից, հատկացված աշխատավարձից, *թիուլից*՝ 100 *դինար*, ամենամյա և մեկամյա հատկացված *թանխասիից*՝ 100 *դինար*,

Իսկ նրանց աշխատավարձերը և *թիուլը* այնպես է, ինչպես, որ յուրաքանչյուրի անվան տակ նշվում է.

Ղոռչի բաշին, որին որպես *թիուլ* հատկացվել էր Քազերունը¹⁵⁸ ու նաև *հաղդ ալ-թուուլիեն*՝ 2391 *թուման* և 7200+ *դինար*

Թուֆանկչադասին, որին հիմնականում Աբարզունի *օլքան* էր պատկանում՝ 711 *թուման* և 5300 *դինար* ու քիչ ավելի,

¹⁵⁸ Քազերուն՝ քաղաք Իրանի Ֆարս նահանգում:

Նույնարդասին, որին Գոլփայեզանի *օլթան* էր պատկանում արանց գումարի [նշման]:

Թուփչի բաշին, որին Շեֆթի *օլթան* էր պատկանում՝ 500 թուման:

Ղիվանի իշխրադասի բաշիները, որոնց էր վստահված Ռեյի կառավարումը և որոնք իրենց հատկացված զորք և *ռուսում* ունեին հետևյալ կերպ.

- Գերագույն *ղիվան* բերվող *փիշքաշների* ստացվող տասանորդը (դահյերը), որը բաժանվում էր նրա ու *փիշքաշների* միջև:
- Ուղտերի *դադաններից*՝ 50-ից մեկը, գառներից ու ուլերից՝ 50-ից մեկական զույգ:

Հարևանի [իշխրադասի բաշին] 300 թուման աշխատավարձ ունի:

Ամիրախտ բաշիները

[*Ամիրախտ բաշի-ե*] *ջեղոն* 182 թուման և 4000+ [ղինար] աշխատավարձ էր ստանում և ստորև նշված *ռուսումն* է հատկացված *ամիրախտ բաշինն*, *թահվիլդարին* և *ամիլներին*, որոնցից յուրաքանչյուրի բաժինը պարզ չէ:

Բոլոր տեսակի *փիշքաշներից* ով էլ, որ մատուցում է, և այն ամենից, ինչ *ին'սում* է արվում տասանորդ է գանձվում և այդ տասանորդից երկու 1/10 [մասերը] *մոշրեֆին* է:

Այն, ինչ որ, որպես աշխատավարձ էին վճարում, 1/20-ը գանձվում էր: Եվ այս 1/20-ից երկու 1/10-ը *մոշրեֆին* էր հատկացվում, իսկ մնացածը *ամիրախտորին* ու *ամիլներին* է:

[Ամիրախոտ բաշի-ե] սահրան 80 թուման աշխատավարձ ունի, որը գործնականում դառնում էր 127 թուման և 5000+ [դինար]: Այն օրինակի մեջ, ուր նշվում են *ռուսումները ամիրախոտ բաշիի* տվյալները միասնաբար են՝ առանց նշելու *ջելո* և *սահրա* բառերը: Ենթատեքստից հայտնի է, որ այն, ինչ ախտոններից է ստացվում, վերաբերում է *ամիրախոտ բաշի-ե սահրային* և ախտոի *փիշքաշի* ու *ին՛ամի ռուսումը մոշրեֆը* հաստատել է, որպեսզի հետևյալ կերպ գանձվել՝

Յուրաքանչյուր ձիու *փիշքաշից՝ 3000 դինար*:

Յուրաքանչյուր ձիու *ին՛ամից՝ 5000 դինար*:

Եվ այն, ինչ ստացվում է *փիշքաշի* և այլ *ին՛ամի* մեկ *թումանից* հետևյալ կերպ է բաժանվում:

[Ամիրախոտին]¹⁵⁹ 3000 *դինար*, *սահեբջամին՝ 3000 դինար*, *մոշրեֆին՝ 2000 դինար*, *ջելոդարներին՝ 2000 դինար*, *խասսեի* ու պահեստի (ամբար) շրջանների ձիապաններին՝ 1000 *դինար*:

Արաբները, Մեքքայի պատվարժանները, սրբավայրերի բնակիչները, շահսուանները¹⁶⁰ և հյուրերը, որոնք նվերներ են բերում, *դուշուլլուք* չեն վճարում, և նրանց տրվող *ին՛ամից* [և] *դուշուլլուք* չի գանձվում:

¹⁵⁹ Նշված չէ պաշտոնը:

¹⁶⁰ Իրանի հյուսիս-արևմտյան, գլխավորապես Մուղանի ու Արդեբիլի շրջաններում բնակվող թյուրքական ծագում ունեցող ցեղախմբեր, որոնք միավորվել են 16-18-րդ դարերի միջև ընկած մի ժամանակահատվածում: Վկայություններ կան այն մասին, որ 17-րդ դարի կեսերին գոյություն են ունեցել «շահսուան» կոչվող ոստիկանական ջոկատներ (R. Tapper, *Shahsevan*, *Encyclopedia Iranica*, online edition, available <http://www.iranicaonline.org/articles/shahsevan> accessed 17.07.2019):

Չիվանբեկին 500 թուման աշխատավարձ և 15 թումանի թիուլ ուներ, որը հավելյալ 92 թուման 3845 դինար էր բերում, որ աշխատավարձն ու թիուլը միասին 592 թուման և 3845 դինար էր կազմում, որ ժամանակաշրջանում 1000 թուման է ստացել, տուգանքներից էլ՝ 1/10 ռուսում:

Ամիր *Չեքարբաշին* 800 թուման աշխատավարձ, թիուլ և հետևյալ ռուսումն է ունեցել՝

- Շիրվանի ձկնորսներից որպես հատուցում որոշված՝ 100 թուման
- Որպես ռուսում Դար ալ-մարզի ամիր *Չեքարբաշին* տրվող ին'ամից՝ 150 թուման
- Ջուղայի հայության կողմից տրվող ամենամյա ին'ամից՝ 50 թուման և Սպահանի զբաղաշտականներից՝ 20 թուման
- Կենդանիների մորթը մաշկողների, զլուխ եփողների, հավ վաճառողների, աղավնի պահողների, որսի ձեռնոց (բահլե) կարողների և այլ նմանատիպ [անձանց] *դարուդայությունից* ևս անորոշ չափով ռուսում էր ստանում:

Լազեր-ե բոյաթաթը 360 թուման և 1000+ [դինար] աշխատավարձ, թիուլ, համեսալե և ռուսում էր ստանում հետևյալ կերպ:

- Լախլին *սահեր թովջիհի* զրույթյան համաձայն՝
- *Գարաբյարադների* բերած ամեն թումանից 220 դինար ռուսում է գանձվում, որից 100-ը *Լազերի* բաժինն է:
- Գևումների 1/20-ից 10 թուման 500 դինար ռուսում է գանձվում, որից 50 *դինարը Լազերի* բաժինն է:

Ինչպես, որ հաստատել են *բոլորաթի մոշրեֆները* և որը ընդունված կարգն է՝

- Գնումների արժեքի 1/20-ի 1/10-ը:
- Զինվորականների աշխատավարձերից ու հարկերից կանխիկով տրվում է *թումանից 366 դինար և 4 դանգ*:
- Զինվորականներին որպես աշխատավարձ տրվող *բարաթով* բնամթերքի 1/20-ը գանձվում է, որից 1/10-ը *նազերինն* է:
- *Վեզիրների* և այլոց ուղարկածի արժեքի 1/100-ը:
- *Ռուսում* ունի նաև *ին'ամի* 1/10-ից և փիշքաշի 1/20-ից:

Կենդանիների նազերը 150 *թուման* աշխատավարձ ունի, և Բաբա Շեյխ Ալիի ախոռների համար գանձվող ձիաձածկոցների ու հանդերձանքի գնման ընդունված 1/20-ից 1/10 *ռուսում* էր ստանում:

Գրագրատան նազերը 225 դինար¹⁶¹ և 6800 [դինար] քիչ ավելի *ռուսում* և աշխատավարձ էր ստանում:

Ըստ հնուց [գործող] կարգի նա ստանում էր՝ վարձակալության [յուրաքանչյուր] *թումանից 14 դինար* և 3,5 *դանգ*, *ամիրների թանխահից 2 դինար*, *թիուլից՝ 7 դինար*:

Համեսալեից՝ 4 դինար ու 4 *դանգ*:

Ամիրների ու մյուս ծառայության մեջ չգտնվող անձանց *ին'ամից*, նաև *սոյուրդալներից* ու աշխատավարձերից 14 դինար *ռուսում* է ստացել:

¹⁶¹ Բնագրում 5 դինար է

Վերջերս հրամանագրով կարգադրվել էր աշխատավարձերի 1 թումանից 50 դինար, մեկամյա ու ամենամյա *թանխահից*՝ 20 դինար:

Արքայական կնիքի *մոնրդարը* յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ անգամ 30 թուման էր ստանում որպես կնիքի կապի զին, նաև *ռուսում* ուներ հետևյալ կերպ ամեն մեկ թումանից՝

- *Ամիրների թիուլից*՝ 260 դինար, *ամիրների* ու ծառայող չհանդիսացող անձանց *ին'ամից* *սոյուրդալներից*, *մուաֆուրյուններից*, *իքթաներից*, աշխատավարձերից և *ամիլներին* տրվող *հադդ ալ-սայիից*՝ 520 դինար:
- *Ամիրների* ամենամյա աշխատավարձերից՝ 133 դինար և 2 դանգ:
- *Ամիրների* աշխատավարձին տրվող *թանխահից*՝ 66 դինար և 2 դանգ:

«Շարաֆ-ե նաֆազի» կնիքի *մոնրդարը* ստանում է մեկ թումանի հաշվով՝

Ամիրների թիուլից, աշխատավարձերից, *ամիլների հադդ ալ-սայիից* ու որոշված աշխատավարձերից 315 դինար, *ամիրների համեսալե* աշխատավարձերից՝ 157 դինար և կես *ռուսում*:

Թուշմալ բաշին 311 թուման և 600+ [դինար] աշխատավարձ, *թիուլ* և *համեսալե* է ստանում հետևյալ մասերով՝

- Յուրաքանչյուր մորթված ոչխարի գլխի համար՝ 20 դինար,
- Յուրաքանչյուր գառան համար՝ 10 դինար:
- Գառան մորթի համար՝ 10 դինար:
- Խոհանոցի գնումների յուրաքանչյուր 100 *դինարից* 60 *դինարը* նրա հասույթն է:

Հոքսների դավաթղարը 24 թուման և 2000+ [ղինար] աշխատավարձ ու թիուլ ունի, նաև հետևյալ *ռուսում* է ստանում՝

- Վարձակալությունների յուրաքանչյուր *թումանից* 18 *ղինար* և 1,5 *դանգ* .
- *Ամիրների, մուղարրաբների և աղաների թիուլից՝* 25 *ղինար* .
- *Ամիրների և այլոց համեսալեից՝* 16 *ղինար* .
- *Բարաթով* (գումար)ներից՝ 8 *ղինար* ու 2 *դանգ* .

Ոսղամների դավաթղարը 43 թուման և 1000+ [ղինար] աշխատավարձ, *թիուլ* և *հոքսների դավաթղարի* կարգով *ռուսում* էր ստանում:

Մուհթասիբ ալ-մամալեքը հիսուն թուման աշխատավարձ և 253 թուման ու 3000+ [ղինար] տեղական *ռուսում* էր ստանում հետևյալ կերպ՝

Ղազվիից՝ 16 թուման [և] 1100 *ղինար*, Համադանից՝ 17 թուման [և] 370 *ղինար*, Քերմանից՝ 3 թուման և 7000 *ղինար*, Մուքր Մեշհեդից՝ 12 թուման, Արդեբիլից՝ 21 թուման [և] 1200 *ղինար*, թագավորանիստ Թավրիզից¹⁶²՝ 60 թուման, Մազանդարանից՝ 10 թուման, Արասաբադից, Գանջայից, Երևանից և Ուրմիայից՝ 12 թուման [և] 5000 *ղինար*, Ֆարսից՝ 5 թուման և 3463 *ղինար*, Ղափանաթից՝ 4 թուման, Խոյից՝ 15000 *ղինար*, Գարմրուդից՝ 7 թուման, Անրուբից՝ 1 թուման, Սարաբից՝ 5 թուման, Մուղանաթից՝ 4 թուման, Զանուզից՝ 5000 *ղինար*.

¹⁶² Ընդունված էր նաև նախկին մայրաքաղաքներն էլ նույն կերպ անվանել, ինչպես արդեն զիտենք զքրի պատրաստման ժամանակ Սպահանն էր Իրանի մայրաքաղաքը:

Մարանդից՝ 15000 *դինար*, Ջավանշիրի բնակչությունից և Ուրուզիքիից: ? (որևէ թիվ գրված չէ):

Սպահանի դարուղայի *ռուսումը* զանազան անվանումների տակ 300-ից մինչև 500 *թուման* էր լինում:

[Լախսկիևում] գրագրատան դարուղան 57 *թուման* ու 8000+ *դինար* աշխատավարձ և *թիուլ* էր ստանում: Ծահ [Մուլթան] Հուսեյնի ժամանակ Բաքսամ աղային հատկացված *թիուլը* մոտ 200 *թուման* էր կազմում, և տեղի *ռուսումը*, որ 73 *թուման* 7430 *դինար* էր, նաև [ամեն] *թումանից* հետևյալ մասերով էր ստանում.

- Վարձերից՝ 5,5 *դինար*,
- Ամիրների թանխահից՝ 2,5 *դինար*,
- Ամիրների *թիուլից*՝ 7,5 *դինար*,
- Ամիրների համեսալեից՝ 5 *դինար*,
- Ամիրների ու ծառայության մեջ չգտնվող անձանց *ին'ամից*, սոյուրդայից և այլն՝ 15 *դինար*:

Ճարաշխտանեի դարուղան 10 *թուման* և 3760 *դինարի թիուլ* և 95+ *թուման* *ռուսում* ուներ դերձակներից, նկարիչներից և այլ համբարություններից:

Մուսթովիի ալ-մամալերը ըստ ստորև նշվածի նաև հաշվապահության տուրք (ոսամ ալ-էսթիֆա) էր ստանում:

Հաշվապահության տուրքը և այլն

- Հաշվապահության տուրքը [Սպահանի] *մահալից*՝ 302 *թուման* 958 *դինար*,
- Հաշվարկի տուրք (ոսամ ալ-հեսար)՝ հաշվարկների 1 *թումանի* հաշվից՝ 30 *դինար*,
- Ամիրների, մուղարբաբների և ազանների *թիուլից*՝ 45 *դինար*,

- Ամիրների և այլոց համեսալեից՝ 30 դինար,
- Ամիրների, մուղարրաբների և աղաների բարաթով թանխանից՝ 15 դինար,
- Ամիրների ու ծառայության մեջ չգտնվող անձանց սոյուրդալից և այլնից, ամիրների հաղղ ալ-սալիից՝ 90 դինար:

Մաջլեսնեհսը 300 թուման մուղարրարի աշխատավարձ և ապրուստի նպաստ ուներ և ամիրների թիույների, համեսալեի և այլնի հաշվարկի յուրաքանչյուր թումանից 200 դինար ռուսում և 30 կապ անգլիական թղթի արժեքի գումար էր (նրան) որպես ին՛ամ հատկացվում Սպահանի մուսթովֆիի և վեզիրի զաբթում գտնվող մահալին վշուհաթից:

Խասսե-ե շարիֆեի մուսթովֆին նախկին տարիներին հաշվարկի տուրքի յուրաքանչյուր թումանից 30 դինար էր ստանում, որն իր և գրագիրների միջև բաշխվում էր (հետևյալ կերպ) 4 դանգը [իրեն] և 2 դանգը [նրանց]: Հետագայում վերոհիշյալի և գրագիրների հաշվարկի տուրքը որոշվեց յուրաքանչյուր թումանի համար 45 դինարի [չափով]: Խասսեի մահալների մնացյալ ռուսումները մուսթովֆի ալ-մամալեքի հրամանով էր որոշվում: 21 թուման և 5000 [դինար] կանխիկ և 2129 ման նախկին կշռով բնամթերք էր հատկացվել շրջանի ռուսումից Գիլանի և Սպահանի ավարեջեենիսիե:

Մոնջի ալ-մամալեքը ստանում էր 150 թուման և 7000+ դինար ու քիչ ավելի աշխատավարձ և [հետևյալը ամեն] թումանից՝ ամիրների, մուղարրաբների ու աղաների թիույից՝ 25 դինար, համեսալեից՝ 16 դինար 4 դանգ, ամիրների և ծառայության մեջ չգտնվող անձանց խմբի ին՛ամի, սոյուրդալների և

այլևից՝ 50 դինար, ամիրների ու մուղարրաբների թանխահից՝ 8 դինար ու 2 դանգ, վարձերից՝ 17 դինար և 1,5 դանգ:

Ղոջիների, դուլամների և հրացանակիրների վեզիրները հետևյալ աշխատավարձն էին ստանում: Ղոջիների վեզիրը՝ 100 թուման, դուլամների վեզիրը՝ 100 թուման, հրացանակիրների վեզիրը՝ 50 թուման, հրետանու վեզիրը՝ 50 թուման: Յուրաքանչյուրին ին'ամի, թիուլի և որոշված աշխատավարձի յուրաքանչյուր թումանից 200 դինար, և մեկամյա ու ամենամյա թանխահի [թումանից] 45 դինար ռուսում էր հատկացվել:

Ղոջիների, դուլամների և հրացանակիրների մուսթովֆիները հետևյալ աշխատավարձն էին ստանում: Ղոջիների՝ մուսթովֆին 50 թուման, դուլամների մուսթովֆին և հրացանակիրների մուսթովֆին՝ 30-ական թուման, հրետանու մուսթովֆին՝ 30 թուման: Նաև աշխատավարձերի, ին'ամի ու թիուլի յուրաքանչյուր թումանից 100 դինար, մեկամյա և ամենամյա թանխահից 25 դինար ռուսում էին ստանում:

Ջարեթենեհսը 89 թուման և 3500 [դինար] ու քիչ ավելի աշխատավարձ ուներ, 19 թուման էլ՝ տեղական ռուսում, նաև ամեն թումանից հետևյալը՝ ամիրների, մուղարրաբների և աղաների թիուլ՝ 11 դինար, 1,5 դանգ, ամիրների ու ծառայության մեջ չգտնվող անձանց ին'ամ, սոյուրդայից և այլն՝ 22,5 դինար, ամիրների, մուղարրաբների և աղաների համեսայն՝ 7,5 դինար, բարաթով [վճարվող գումարներից]՝ 3 դինար և 4 դանգ, ամեն թումանից 30 դինար հաշվարկի տուրք (ոսամ ալ-հեսաբ) էր վճարում:

Մանեթ թուլֆիեը 20 թուման աշխատավարձ և 2 թուման ու 1500 դինար տեղական ռուսում, և (ստորև եշվածի) ամեն թուման

նից հետևյալն ունի՝ վարձերից՝ 22,5 դինար, ամիրների աշխատավարձերի թանխահից՝ 3 դինար և 4,5 դանգ, զինվորականներից 20 դինար, ամիրների, մուղարրաբների և աղաների թիուլից 11 դինար և 1,5 դանգ, դոռչիների, հրացանակիրների, դուլամների ու թնդանթաձիզների թիուլից՝ 50 դինար, ամիրների և այլոց համեսալեից 7,5 դինար, դոռչիների և այլոց համեսալեից՝ 50 դինար, ամիրների ու ծառայող չհանդիսացողների ին՛ամից՝ 22,5 դինար, դոռչիների և այլ զինվորականների ին՛ամից՝ 50 դինար, սոյուրդալից, մուաֆուքյուսից և այլն 22,5 դինար ռուսում ունեւր:

Իրաքի (Արաղի) ավարեջեննիսը՝ 14 թուման աշխատավարձ և 55 թուման ու 2000 դինար տեղական ռուսումից և [հետևյալն] ունեւր [ստորն նշվածի ամեն] թումանից. վարձակալությունից՝ 8 դինար և 1 դանգ, ամիրների ու մուղարրաբների թիուլ՝ 11 դինար ու 1,5 դանգ, նրանց համեսալեից՝ 7,5 դինար, ամիրների և ծառանեւր չհանդիսացողների խմբի ին՛ամ, սոյուրդալ և այլն՝ 22,5 դինար, մուղարրաբների և աղաների թանխահից՝ 3 դինար ու 4,5 դանգ ռուսում: Նրան էր հատկացվում նաև հաշվարկի տուրք յուրաքանչյուր թումանից՝ 15 դինար:

Ազարբայջանի ավարեջեննիսը՝ 50 թուման աշխատավարձ և այլ ռուսումնաթ ունեւր Արաղի ավարեջեննիսի կարգով, իսկ նրա տեղական ռուսումնաթը դիվանի օգտին է բռնագրավվել:

Ֆարսի ավարեջեննիսը՝ 15 թուման աշխատավարձ և 103 թուման [և] 7000 դինար ու քիչ ավելի տեղական ռուսումնաթ [ունի] Ֆարսի հարկերից դուրս, տեղական ռուսումի և այլ ռուսումները Իրաքի ավարեջեննիսի կարգով:

Յորասանի ավարեջեննիսը 15 թուման աշխատավարձ և 68 թուման ու 6000 [դինար] ու քիչ ավելի տեղական և այլ *ռուսումաթ* ինչպես, որ Բրաքի *ավարեջեննիսը*:

Հանքերի ավարեջեննիսը՝ 20 թուման աշխատավարձ և այլ *ռուսումաթ* ունի ինչպես, որ Բրաքի *ավարեջեննիսը*:

Լաջբարննիսը՝ 3 թուման և 1250+ *դինար* և քիչ ավելի *թիուլ* ունի է հետևյալ *ռուսումը* (ստորև նշվածի) ամեն *թումանից*. վարձակալությունից՝ 18 *դինար* ու 1,5 *դանգ*, *ամիրների*, *մուղարրաբների* ու *աղաների* մեկամյա *թանխահից*՝ 8 *դինար* ու 2 *դանգ*, *մուղարրաբների*, *յասավուլների* ու *բոյութաթից* բացի մյուս բոլոր աշխատողների աշխատավարձերից՝ 40 *դինար*, *ամիրների*, *մուղարրաբների*, ու *աղաների թիուլից*՝ 25 *դինար*, *ամիրների*, *մուղարրաբների* ու *աղաների համեսալեից*՝ 16 *դինար* ու 4 *դանգ*, *ամիրների* ու ծառաներ չհանդիսացող անձանց *ին'ամից*՝ 50 *դինար* *ռուսում*, աշխատողների աշխատավարձից ու *հաղդ ալ-սայիից* 50 *դինար*, *սոյուրդալ*, *մուաֆուրյուն*, *մուսալլամություն* և *իրթաից*՝ 50 *դինար*: Եվ *փիշքաշներից*, որոնցից տասանորդ էր զանձվում, 1/10-ը նրան ու *սարխաթեննիսին* էր հատկացվում:

Սարխաթեննիսը 12 թուման աշխատավարձ և [ստորև նշվածից հետևյալ] *ռուսումն* ունի ամեն *թումանից*. վարձակալությունից՝ 5 *դինար* ու 4 *դանգ*, *ամիրների*, *մուղարրաբների* ու *աղաների* մեկամյա *թանխահից*՝ 3 *դինար* ու 4 *դանգ*, *աղաների*, *մուղարրաբների* և *յասավուլների թանխահից*՝ 20 *դինար*, *ամիրների* ու այլոց *թիուլից*՝ 8 *դինար*, նրանց *համեսալեից*՝ 5 *դինար* ու 2 *դանգ*, *ամիրների* ու ծառա չհանդիսացողների խմբի *ին'ամ*, *սոյուրդալ*, *մուաֆուրյուն*, աշխատավարձեր և *ամիլների հաղդ*

ալ-սայիից՝ 16 դինար, փիշքաշի ռուսումը այնպես է ինչպես լաշքարենիսինն է:

Քեշիքննիաները՝ 2 հոգի էին և 37 թուման աշխատավարձ էին ստանում:

Բաղայայի արձանագրողը՝ 20 թուման աշխատավարձ ուներ:

Փիշքաշենիսը՝ 15 թուման աշխատավարձ ուներ և փիշքաշից ստացվող տասանորդից 1/10-ը նրա ռուսումն էր:

Դաֆթարդարը 9 թուման աշխատավարձ և 21 թուման և 6300 դինար մահալների և [հետևյալ] ռուսումն ուներ ամեն թումանից. վարձակալության համար 2 դինար ու 4,5 դանգ, ամիրների թանխահից՝ 1 դինար ու 1,5 դանգ, ամիրների թիուլից՝ 3 դինար ու 4,5 դանգ, համեսալեից՝ 2,5 դինար, ամիրների ու ծառայիակալիսացողների խմբի ին՝ամ սորյուդալ և այլն 7,5 դինար:

Նազերի գրասենյակի քարտուղարը՝ 19 թուման աշխատավարձ ուներ և վարձակալության համար՝ յուրաքանչյուր թումանից 1,5 դինար ռուսում:

Արքունի գանձարանի մաշրեֆը՝ ին՝ամի տասանորդից, խալ՝աթից և փիշքաշի 1/20-րդից գանձվող ամեն թումանից 3000 դինար, գևումների համար գանձվող 1/20-րդ ռուսումի ամեն թումանից՝ 133 դինար ու 2 դանգ, կանխիկ գումարով որպես հարկ վճարվող աշխատավարձի ամեն թումանից՝ 60 դինար, զինվորականներին որպես թանխահ յարաթով տրվող ապրանքի 1/20-ի ամեն թումանից 3000 դինար, նաև նրանն է վեզիրների, ամիրների ու գարաքյարադների կողմից ուղարկված ապրանքների արժեքի 1/100-ը և ջուլիակագործության արտադրանքից 1/200-ը:

Ամիրների կարի արհեստանոցի (ղաղաջիխանե) *մոշրեֆին* է հատկացված. [յուրաքանչյուր] *խալ ʿաթի* տասանորդի ամեն *թումանից* 1200 *դինար*, *վեզիրների* և *ամիրների* ուղարկվածի 1/100-ը, գնումների 1/100-ի ամեն *թումանից* 130 *դինար* ու 2 *դանգ*.

Արդարխանեի մոշրեֆին է հատկացված ուղարկվածի 1/100-ը և գնումներից հավաքվող 1/20-ի ամեն *թումանից* 133 *դինար* ու 2 *դանգը*.

Գրադարանի (քերաֆխանե) *մոշրեֆը՝ արդարխանեի մոշրեֆի* նման էր *ռուսում* ստանում:

Խասսեի կարի արհեստանոցի *մոշրեֆին* էր հատկացված *վեզիրների* և *ամիրների* ուղարկվածների 1/100-ը և գնումներից [գանձվող] 1/20-ից 33 *դինար* և 2 *դանգը*. *փիշքաշից*, *խալ ʿաթից* և *բարաթով* տրվող ապրանքներից 1966 *դինար* ու 4 *դանգ ռուսումը*:

Հավիջիսանեի, *խոհանոցի*, *թոչնարանի* ու սպասքի լվացքատան *մոշրեֆը* մեկ անձ էր, որին էր հատկացվում 30 *թուման* աշխատավարձ և որպես *ին ʿամ* տրվածի 2/100-ը, որպես աշխատավարձ տրվածի 1/100-ը, և գնումների 1/20-ը և 2 *դանգը*: Ամեն օր մեկ ափսե ուտելիք առավոտյան և մեկ ափսե էլ երեկոյան, 6 հատ հաց, [որից] երկուսը հատուկ (խասսե) և չորսը՝ խարջի¹⁶⁰:

Խոհանոցի մոշրեֆն՝ ուներ հետևյալ *ռուսումը*, որպես *ին ʿամ* տրվող ոչխարների տասանորդից 20 *դինար* և գնումների

¹⁶⁰ Միևորակին հենվելով Շարդենի հաղորդման վրա, բացատրում է, որ «խասսեն» բարձրակարգ, առաջին աստիճանի հացն էր, իսկ խարջին սովորականը (Tadhkirat al-mulūk, p. 94):

1/20-ից 20 *դինար*, եւսն՝ [հատկացում] առավոտյան և երեկոյան ուտելիքներից:

Միվեխանեի, դուրխանեի և սպանդանոցի *մոշրենքը* մեկ անձ է, որը 20 *թուման* աշխատավարձ ուներ և հետևյալ *ռուսումն* ուներ՝ *փիշքաշի* 1/100-ը և *ին'ամի* 100 *դինարից* 2-ը և զենք պատրաստող համքարություններից փոխանցվող 1/20-ի ամեն 5 *դինարից* մեկը, տրվող աշխատավարձի 1/20-ի տասանորդը և գնումներից 2 *դանգ*:

Շարքաթխանեի մոշրենքը 35 *թուման* աշխատավարձ ուներ և երան էր հատկացված ուղարկվածների 1/100-ը, գնումների 1/20-ից՝ *արքաբ-է թահավիլին* փոխանցվող *նազերին* ու *մուսթովֆին* հատկացված երկու տասանորդը հանելուց հետո, 2 *դանգ* ևս *ռուսում* էր ստանում եւս *փիշքաշներից* և *ին'ամից*:

Շե'րքաֆխանեի մոշրենքը՝ 15 *թուման* աշխատավարձ և յուրաքանչյուր մեկ *թուման* *ռուսումից*, որ հավաքվում էր 33 *դինար* ու 2 *դանգ* *ռուսում* էր ստանում:

Ղուշխանեի մոշրենքն ուներ 60 *թուման* և 4900+ [դինար] աշխատավարձ և որոշ չափի *ռուսում* շների: ու որսի թռչունների կերակրի 1/20-ի ամեն *թումանից*:

Հրետանու մոշրենքն ուներ 20 *թուման* աշխատավարձ և վառող պատրաստելու համար [զանձվող] տասանորդի *ռուսումից* 266 *դինար* ու 4 *դանգ*:

Արքունի զանձարանի *սահեդքամին* հետևյալն էր հատկացված ըստ մատյանում գրվածի.

Ին'ամի տասանորդից և *փիշքաշի* 1/20-ից հավաքվող *ռուսումի* ամեն *թումանից* հետևյալ կերպ էր բաշխվում.

- սահեբջամ՝ 3000 դինար,
- արբաբ ալ-թահավիլի մուսթովֆի՝ 1000 դինար,
- քելիդդար՝ 2400 դինար,
- ազարներ՝ 300 դինար,
- մոշրեֆ՝ 3000 դինար:

Գնումների 1/20-ը ևս հետևյալ կերպ [էր բաշխվում].

- ևազեր՝ 1000 դինար,
- մոշրեֆ՝ 2366 դինար և 4 դանգ,
- արբաբ-է թահավիլի մուսթովֆի՝ 1000 դինար,
- սահեբջամ՝ 5363 դինար և 2 դանգ

Ինամթերքից որպես աշխատավարձ տրվող 1/20-ը [էր բաշխվում] հետևյալ կերպ՝

- սահեբջամ՝ 3000 դինար,
- արբաբ-է թահավիլի մուսթովֆի՝ 1000 դինար,
- մոշրեֆ՝ 3000 դինար,
- քելիդդար՝ և այլև, քելիդդար՝ 2400 դինար, ազարներ՝ 300 դինար:

Իսկ ըստ մոշրեֆի գրածի՝ հետևյալ կերպ էր ռուսում գանձվում. Այն, ինչ կանխիկ որպես աշխատավարձ էին տալիս, դրա ամեն թումանից 200 դինար ռուսում էր գանձվում, որից 20 դինար խասսե-է շարիֆնի վարչության համար էր և մնացյալից 120 դինարը հատկացվում էր

Գարաքյարադների, վեզիրների և ամիրների ուղարկածի 1/100-ը, շե'րբաֆխանեի ուղարկածի 1/200-րդը:

սահեբջամիև:

Ռեքարթիսանէի սահեբջամը 489 թուման և 1000⁺ [ղինար] աշխատավարձ, 50 թուման ամենամյա *ին'ամ* և հետևյալ *ռուսումն* էր ստանում:

Ձև Ա.

Հասան բեկի [հաստատած] կարգի համաձայն:

Հանձնված *փիշքաշի* և այլնի Այն ամենից, որ որպէս *ին'ամ*
1/100-ը էն տալիս, տասանորդից
սահեբջամի 30 *ղինար*
Դերձակին (դաշաջի)՝ 50
ղինար

Այն ամենից, ինչ որ համբարություններին էր տրամադրվում պատրաստելու նպատակով և այն ամենից, որ յուրաքանչյուրին տրվում էր որպէս աշխատավարձ, 1/20-ի 4 մասերը *սահեբջամի*ն էր

Ձև Բ.

Համաձայն դրախտարեակ [շահ]ի ժամանակի յուրաքանչյուրին տրվող *խալ'աթի* համար, իրական արժեքից տասանորդ էր գանձվում և հետևյալ կերպ բաշխվում:

<i>Դուշուլուք</i> ՝ 1 թումանից 1000 <i>ղինար</i>	Կարի արհեստանոցի
<i>Թահվիլդար</i> ՝ 240 <i>ղինար</i>	<i>Ամիլներ</i> ՝ 550 <i>ղինար</i>
<i>Արբաբ-է Թահվիլի մուսթովֆի</i> 40 <i>ղինար</i>	<i>Մոշրեֆ</i> ՝ 120 <i>ղինար</i>
Սպասավորներ (փիշխեղմաթ- ներ)՝ 30 <i>ղինար</i>	<i>Ազարներ</i> ՝ 120 <i>ղինար</i>
	<i>Ռեքարդարներ</i> ՝ հավասար կերպով 450 <i>ղինար</i>
	<i>Քելխդար</i> ՝ 33 <i>ղինար</i> [և] 2

Բողջա⁵⁶⁴ գործողներ՝ 100 դանգ
դինար

Ազաբներ՝ 66 դինար ու 4 դանգ

Ֆուսսեհի կարի ու դերձակի արհեստանոցի (դայչաջիխանե, լսայաթիխանեի) սահեբջամը՝ 40 թուման աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումն էր ստանում:

Խալ'աթի դուշուլլուքի տասանորդը, աշխատավարձի 1/20-ը և փիշքաշի 1/20-ը

Լազեր-ե բոյութաթ՝ 100 դինար Արբաբ-ե թահվիլի մուսթովֆի՝

Սահեբջամ՝ 399 դինար ու 2 90 դինար

դանգ

Մոշրեֆ՝ 196 դինար ու 4 դանգ

Քելիդդար՝ 33 դինար

Սպասավոր (փիշխեղմար)՝ 25

Ազաբներ՝ 162 դինար ու 2 դանգ դինար

Գնումների՝ 1/20-ից 1000 դինար:

Լազեր-ե բոյութաթ՝ 100 դինար Արբաբ-ե թահվիլի մուսթովֆի՝

Սահեբջամ՝ 533 դինար ու 2 100 դինար

դանգ

Մոշրեֆ՝ 266 դինար ու 4 դանգ

Այն, ինչ զարաբյարաղները բոյութաթ բերելով՝ ստացական էին ստանում:

Սահեբջամ՝ 1/100

Մոշրեֆ՝ 1/100

Ճարրաշխանեի սահեբջամին 70 թուման և 3241,5 դինար աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումն էր հատկացված՝

Գնումների 1/20-ից՝ 1000 դինար:

Լազեր՝ 100 դինար

Արբաբ-ե թահվիլի մուսթովֆի՝

⁵⁶⁴ Բողջան հատուկ տեսակի քառակուսի կտոր էր, որի մեջ հագուստները դասավորում ու կապում էին:

Սահեբջամ՝ 533 դիևար ու 2 100 դիևար
դանգ Մոշրեֆ՝ 266 դիևար ու 4 դանգ

Փիշքաշի 1/20-րդից 1000 դիևար

Ազաբներ՝ 200 դիևար Սահեբջամ՝ 533 դիևար ու 2
Մոշրեֆ՝ 266 դիևար ու 4 դանգ դանգ

Բնամթերքի 1/20-ից, որ որպես աշխատավարձ է տրվում և
ին՝ամի տասանորդից 1000 դիևար

Նազեր՝ 100 դիևար Արբաբ-ե թահավիլի մուսթովֆի՝

Սահեբջամ՝ 533 դիևար ու 2 100 դիևար

դանգ Մոշրեֆ՝ 266 դիևար ու 4 դանգ

Զինխանեի սահեբջամին 60 թուման և 5846 դիևար

աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումն է հատկացված:

Ին՝ամի տասանորդից ու փիշքաշի 1/20-ից՝ 1000 դիևար

Սահեբջամ՝ 500 դիևար Մոշրեֆ՝ 200 դիևար

Զինդարներ և ջելդդարներ՝ 200 Ազաբներ՝ 100 դիևար

դիևար

Տրվող աշխատավարձի 1/20-ից և ամբողջ գումարներից՝ 500
դիևար:

Նազեր՝ 50 դիևար Արբաբ-ե թահավիլի մուսթով-

Սահեբջամ՝ 263 դիևար ու 4 ֆի՝ 50 դիևար

դանգ Մոշրեֆ՝ 133 դիևար ու 2 դանգ

Այն ամենից, ինչ փոխանցում էին վեզիրներն ու

գարաբյարադները գանձվում էր 1/20:

Նազեր՝ 100 դիևար Սահեբջամ՝ 1 դիևար

Մոշրեֆ՝ 100 դիևար

Արբաբ-ե թահավիլի մուսթովֆին ու ամիլը, որն ուղարկում են
բնամթերքը կես-կես՝ 200 դիևար

Հավիցիտանեի սահեբջամը 15 թուման աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումն է ստանում:

Փիշքաշների 1/20-ից՝ 100 դինար

Նազեր՝ 10 դինար

Սահեբջամ՝ 26 դինար ու 4

Մուսթովֆի՝ 10 դինար

դանգ

Մոշրեֆն ու ազաբները հավասարապես՝ 53 դինար ու 2 դանգ

Վեզիրների և ամիլների կողմից ուղարկվող 100 թումանից 4 թումանը հավասարապես բաժանվում է նազերի, մուսթովֆիի, սահեբջամի և մոշրեֆի միջև:

Գնումների 1/20-ից՝ 100 դինար

Նազեր՝ 10 դինար

Սահեբջամ՝ 53 դինար ու 2

Մուսթովֆի՝ 10 դինար

դանգ

Մոշրեֆը 26 դինար ու 4 դանգ

Մպանդանոցի սահեբջամին հատկացված էր 8 թուման և 7400 դինար աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումը:

բնամթերային հարկից, որ բերում էին խասսե-ե շարիֆեի վարչություն և ամիլների ուղարկած կանխիկ գումարից և ոչխարների գնումից 2/100-ը գանձվում է և հավասար կիսվում սահեբջամի և մոշրեֆի միջև:

Միվեկոսեի սահեբջամին հատկացված է 20 թուման աշխատավարձ և հետևյալ ռուսումը:

Ին՝ամի տասանորդից և փիշքաշի 1/20-ից:

Նազեր՝ 800 դինար

Մոշրեֆ՝ 1800 դինար

Մուսթովֆի՝ 900 դինար

Ազաբներ՝ 1800 դինար

Սահեբջամ՝ 3800 դինար

Քելիդդար և դուշուլլուքի՝ 1000

դիևար

Աշխատավարձերի 1/20-ից՝ 1 թուման

Լազեր՝ 1000 դիևար	Սահերջամ՝ 3933 դիևար և 2
Մուսթովֆի՝ 800 դիևար	դանց
Քելիդդար 330 դիևար	Մոշրեֆ՝ 1963 դիևար և 4 դանց
Ազաբներ՝ 1320 դիևար	Փիշխեդմաթ՝ 250 դիևար

Շարքաթխաննի սահերջամին 34 թուման և 6900 դիևար

աշխատավարձ և հետևյալ-*ռուսումն* էր հատկացված՝

Գևումների 1/20-ից

Լազեր՝ 5 դիևար	Սահերջամ՝ 26 դիևար ու 2
Մուսթովֆի՝ 5 դիևար	դանց
	Մոշրեֆ՝ 300 դիևար ու 2 դանց

Ին'ամների տասանորդից՝ 100 դիևար

Լազեր՝ 10 դիևար	Մոշրեֆ՝ 30 դիևար
Մուսթովֆի՝ 10 դիևար	Ազաբներ՝ 5 դիևար
Սահերջամ՝ 40 դիևար	Քելիդդար՝ 5 դիևար

Սպանդանոցի շարքաթխաննի սահերջամն ուներ 10 թուման աշխատավարձ և *ռուսում* գևումների 1/20-ից և ուղարկածների 1/100-ից ինչպես, որ *խասսեի* վարչությունինը:

Սպասքի լվացատան (այադխանե) (sic) սահերջամը՝ ստանում էր 14 թուման և 9896 դիևար աշխատավարձ և [յուրաքանչյուր] ոչխարի մորթուց, գլխից և լյարդից 20 դիևար և գառան մորթուց, գլխից և լյարդից 10 դիևար *ռուսում*:

Օշարակատան (շիրեխանե) սահերջամին հատկացված էր 100 թուման աշխատավարձ, 12 թուման ամենամյա *ին'ամ* ու հետևյալ *ռուսումը*:

Արդարխանեի սահերջամը 87 թուման և 6000+ [դինար] աշխատավարձ և գնվածի 1/20-ից 266 *դինար* ու 4 *դանգ* և ուղարկվածի 1/100-ը որպես *ռուսում* էր ստանում:

Գրադարանի սահերջամը ստանում էր 50 թուման աշխատավարձ և անորոշ գումարի *ռուսում բասմաչիից, զարբուբից, թղթագործից* (քաղազգար), մկրատագործից ու ոսկեզօծողից:

Խոհանոցի սահերջամը՝ 9 թուման աշխատավարձ ուներ իսկ *ռուսումը* հայտնի չէ:

Ախորի սահերջամը՝ 12 թուման աշխատավարձ և *ռուսում* էր ստանում *փիշքաշից* և *ին'ամից* այնպես, ինչպես *ամիրախոռ բաշիի* անվան տակ է գրվել:

Սրճատան (ղահվեխանեի) *սահերջամը* 50 թուման աշխատավարձ, շահի կշռով 2000 *ման* ցորենի *ին'ամ* և անորոշ չափի *ռուսում* էր ստանում:

Նկարչատան (Նադաշխանե) *սահերջամը* 30 թուման ամենամյա *ին'ամ* և նկարչության պիտույքների 1/20-ից 15 *դինար* և 206 *դինար* ու 4 *դանգ* *ռուսում* էր ստանում:

Դեղատան (աթարխանե) *սահերջամը* 10 թուման աշխատավարձ և *ռուսում* էր ստանում գնումներից ու ուղարկվածներից այնպես, ինչպես մյուս *բոյութաթը*:

Արքունի գանձարանի *ստաաֆբաշին՝ 10 թուման* աշխատավարձ և այն ոսկուց, որ հանձնում էին գանձարան, յուրաքանչյուր թումանից 20 *դինար* էր ստանում և եթե ոսկին կեղծ լիներ կամ թեթև կշռեր, նա պետք է վնասը հատուցեր:

Երկրորդ հոլված

Սահմանային *ամիրների* աշխատավարձերի և *թիուլների*,
բեկլարբեկների ենթականերից յուրաքանչյուրի, *հաքիմների ու*
սուլթանների, ընդհանրապես Իրանի եկամուտների և ծախսերի
մասին հակիրճ

Այսպիսով, սահմանային *ամիրների* եկամուտները և յուրա-
քանչյուր *վիլայեթում* նշանակված նրանց աշխատողների թիվը
հետևյալ կերպ մանրամասնությամբ ձեր ուշադրությանն ենք
հանձնում:

Ազարբայջան.

Թավրիզի ու նրան ենթակա շրջանների *բեկլարբեկություն*² 34234
թուման և 4906,5 դինար:

[Բեկլարբե³կ]

Եկամուտ

Շառայողներ

2337 թուման և 8317 դինար

900 հոգի

Աստարայի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

5052 թուման և 5357 դինար

300 հոգի

Մարաղայի և մողադդամ ցեղի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

3729 թուման և 7450 դինար

2700 հոգի

Աֆշար ցեղի *օլթայի հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

7390 թուման և 3747 դինար

2200 հոգի

Ղարաջադադի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

828 թուման և 4200 դինար	200 հոգի
Չորսի ¹⁶⁵ հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ
1168 թուման և 9640 դինար	700 հոգի
Քավարդի ¹⁶⁶ հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ
257 թուման և 7050 դինար	100 հոգի
Ղափանաթի հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ
820 թուման և 5560 դինար	188 հոգի
Վարքահանի հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ
195 թուման և 9500 դինար	85 հոգի
Գարմուռլի հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ
136 թուման և 890 դինար	25 հոգի
Աղյրբա ցեղի հաքիմ	
Եկամուտ	Մատայողներ

¹⁶⁵ Բնագրում տառի կետերի բացակայության պատճառով գրված է «Չորս»: Չորսը գավառակ է Պարսկահայաստանի Նոյի գավառում (Թ. Ն. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Ն. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 271):

¹⁶⁶ Կավարդ կամ Կավարտ, գյուղ Ղափանի շրջանում, որ հիշատակված է Տաթևի վանքի հիմն հարկացուցակում, ըստ որի հարկը 8 միավոր (դրամ) էր և կոր ժամանակների «Քյոթուկ» մատյանում (Թ. Ն. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Ն. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 2, Երևան, 1988, էջ 966):

310 թուման և 2550 դինար	150 հոգի
Հաշթոուդ և Թար-թարի հաքիմ	
Եկամուտ	Մառայողներ
119 թուման և 6532 դինար	115 հոգի
Մադաքի ¹⁶⁷ հաքիմ	
Եկամուտ	Մառայողներ
729 թուման և 3709 դինար	1179 հոգի
Լսիիջան Ալեֆի հաքիմ	
Եկամուտ	Մառայողներ
874 թուման և 5390 դինար	590 հոգի
Դումբուլի ցեղի հաքիմ	
Եկամուտ	Մառայողներ
319 թուման և 9096 դինար	141 հոգի
Ուջառուդի հաքիմ	
Եկամուտ	Մառայողներ
510 թուման և 2095 դինար	70 հոգի
Աբդալլուի ¹⁶⁸ հաքիմ	

¹⁶⁷ Թերևս պետք է լինի Մարաքա (Մարական, Մարաբան, Մարաքենդ) տեղանունը, որը Պարսկահայաստանի Խոյ գավառում է, Կոստուրի ստորին հոսանքի և Աղչա գետի խառնման վայրում, բարեբեր հովտում: Ուսումնասիրողներն այն նույնացնում են միջնադարում Վասպուրականի Ճվաշ գավառում հիշատակվող Մառական ավանին (Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Ն. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 724):

¹⁶⁸ Ըստ Միևորսկու այդ ցեղը հիշատակվում է Բսբանդար Մունշու պատմության մեջ և շամլու ցեղի ցեղախմբերից էր (Tadhkirat al-ma'ınk, p. 165):

Եկամուտ Ծառայողներ
88 թուման և 5723 դինար 100 հոգի

Սարաքի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
845 թուման և 1706 դինար 9 հոգի

Շադադի ցեղի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
326 թուման [և] 2022 դինար 319 հոգի

Ջուևուզի¹⁶⁹ և Ղարնիյարադ բերդի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
455 թուման և 5280 դինար 150 հոգի

Մեշքինի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
136 թուման և 9856 դինար 60 հոգի

Մուղանաթի արոտավայրերից Ալևահար օլթայի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
2202 թուման և 2222 դինար 50 հոգի

Փաշաք բերդի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
57 թուման և 5090 դինար 15 հոգի

Սալմասի լաքի սուլթան հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ

---

¹⁶⁹ Գյուղ է Պարսկահայաստանում, Մարասդի գավառում, Մարանդ քաղաքից մոտ 16 կմ հյուսիս, Մարանդ-Ջուղա ճանապարհի վրա (Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 324):

349 թուման և 3748 դինար 100 հոգի

Քալիշի Ղարաաղաջի հարիմ

Եկամուտ Մառայողներ

216 թուման և 8352 դինար 40 հոգի

Այնալու շահիսևանի հարիմ

Եկամուտ Մառայողներ

1660 թուման և 980 դինար 80 հոգի

Սուլթանիեի և Ձենջանի հարիմ

Եկամուտ Մառայողներ

1660 թուման և 2059 դինար 873 հոգի

Չուխուր-Սաադի և Լեթակա շրջանների Բեկլարբեկություն՝

25910 թուման [և] 6326 դինար

Բեկլարբեկություն

Եկամուտ Մառայողներ

20539 թուման 2860 հոգի

Թուման-ե Նախիջևանի հարիմ

Եկամուտ Մառայողներ

3461 թուման և 4346 դինար 799 հոգի

Մակուի հարիմ

Եկամուտ Մառայողներ

580 թուման և 2808 դինար 150 հոգի

Զատուզիբիլի¹⁷⁰ հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
438 թուման [և] 4675 դինար	200 հոգի

Սադարաբի¹⁷¹ հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
65 թուման և 4358 դինար	54 հոգի

Բայազեդի բերդի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
306 թուման և 3387 դինար	100 հոգի

Շադիլուի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
20 թուման	30 հոգի

Դունբուլի քրդերի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
10 թուման	40 հոգի

¹⁷⁰ «Զատուզիբիլ - جزوزج» անվանումը XVII դարից տարածվում էր Օսթրալիայի վրա (Մատենադարան, Մելիք-Շահնազարյանների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վավ. 26, Թ. Կոստիկյան, հրովարտականեր, պյակ Գ, վավ. 37, Ս. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 13): Այն ծագել է Օսթրալիայի «Զատ-» և կրա Տալի բնակավայրի «Ջիբիլ - جزبیل» արարատատ տարբերակների կցումից (Ա. Ա. Հակոբյան, Ա. Հ. Միմոնյան, Դաշի վանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տալիի տեղադրության հարցը: Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ): Ե., 1998, հմ. 1-2, էջ 231):

¹⁷¹ Սադարակ կամ Սադարաբ, գյուղ Նախիջևանի ԻՋ Իլլիչևսկի շրջանում, Երևան-Նախիջևան ավտոմայրուղու վրա, Արաքս գետի ձախ կողմում, Սադարակի դաշտում (Թ. Ն. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Ն. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 459):

Մաղազերդի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

115 թուման և 6572 դինար

54 հոգի

Ղարաբաղի *բեկլարբեկություն* և ենթակա շրջաններ՝

24726 թուման ու 978 դինար

Բեկլարբեկություն

Եկամուտ

Շառայողներ

Ղարաբաղի *արքաբները*,

1430 հոգի

որոնք հայտնի է, որ

Կախեթից են՝ 28614 թուման և

9435 դինար

Ձակամի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

5998 թուման և 5980 դինար

1200 հոգի

Բարդայի *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

3792 թուման և 2735 դինար

515 հոգի

Ահնաբաղի¹⁷² *հաքիմ*

Եկամուտ

Շառայողներ

¹⁷² Մինորսկու կարծիքով դա Հախապատն է, որը եռյն ձևով, առանց կետերի հիշատակվում է Իսրայելյան Մուսշու երկում, Թիֆլիսից Գյոքչա քնկած ճանապարհին (Tadhkirat al-muslik, p. 167): Արաբաոտաո գրության տարբերեցման հետևանքով կարող է լինել նաև Ահնազար տեղանունը, որը Թումանյանի շրջանի Լոտի Փամբակի գավառի մեջ մտնող Ահնիձոր գյուղի անվան տարբերակներից է, որը մտել է Ղարաբաղի կամ Գանձակի բեկլարբեկության մեջ (Թ. Խ. Հակոբյան, Մ. Տ. Մելիք-Բախշյան, 2. Խ. Բարսեղյան, ևշվ. աշխ., Կ. Ա. Երևան, 1986, էջ 150):

852 թուման և 5930 դինար	700 հոգի
<i>Ջավանշիրի հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
2102 թուման և 8000 դինար	832 հոգի
<i>Բարգուշատի հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
341 թուման և 2750 դինար	300 հոգի
<i>Ղարսաղաջի հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
636 թուման և 5434 դինար	210 հոգի
<i>Լոռի ու Փանքաքի¹⁷³ հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
1545 թուման և 8434 դինար	550 հոգի
<i>Արասբարի օլքայի և Բայազեդլու ցեղի հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
601 թուման և 8345 դինար	300 հոգի
<i>Սամալի և Թերքավար¹⁷⁴ օլքայի հարքիմ</i>	
Եկամուտ	Մառայողներ
300 թուման և 2945 դինար	47 հոգի

¹⁷³ Թերևս Փանքակն է ճիշտը, սակայն գրքում Փանքակ ձևով է գրվել:

¹⁷⁴ Հնարավոր է ընթերցման կան հետևյալ տարբերակները՝ Սոմայի և Թարքոթ, Թարգավառ, որոնք գավառակներ են Պարսկահայաստանում. առաջինը Ուրմիա լճի հյուսիսային կողմում, երկրորդը՝ նույն լճի արևմտյան կողմում, որոնք սակայն դուրս են Ղարսաղաջի բնկարբեկության տարածքից (Թ. Խ. Հակոբյան, Մ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 656, հ. 2, էջ 441):

Շիրվանի *բեկլարբեկություն* և ենթակա շրջաններ
բեկլարբեկություն

Եկամուտ Ծառայողներ
21983 *թուման* և 9033 *դինար* 2581 հոգի

Սալիանի և Ղուբայի Ղուլիանի *հաքիմ*
Սալիան

Եկամուտ Ծառայողներ
3342 *թուման* և 3845 *դինար* 860 հոգի

Ղուբա

Եկամուտ Ծառայողներ
7700 *թուման*

Արեշի և Շարիի *հաքիմ*

Եկամուտ Ծառայողներ
8476 *թուման* և 2465 *դինար* 355 հոգի

Ղերբենդի Բաբ ալ-աբվաբի *հաքիմ*

Եկամուտ Ծառայողներ
6487 *թուման* և 3955 *դինար* 1600 հոգի

Ալփաուտի *հաքիմ*

Եկամուտ Ծառայողներ
8084 *թուման* և 4727 *դինար* 230 հոգի

Բադրուբեի *հաքիմ*

Եկամուտ Ծառայողներ
500 *թուման* 100 հոգի

Չմշգազաբի և Աղդաշի *հաքիմ*

Եկամուտ Ծառայողներ
1002 *թուման* և 6195 *դինար* 30 հոգի

Քարաջի (Քարոխ¹⁷⁵) հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
442 թուման և 3737 դիևար	199 հոգի

Ռուդումի (Ղուրմի¹⁷⁶) հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
450 թուման և 7091 դիևար	500 հոգի

Ղուրի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
103 թուման և 1600 դիևար	30 հոգի

Թունի հարիմ

Եկամուտ:	Մատայողներ
1290 թուման և 3100 դիևար	300 հոգի

Մուրք Մեշհեդի բեկլարբեկություն և ենթակա շրջաններ

Բեկլարբեկություն

Եկամուտ	Մատայողներ
7443 թուման և 9195 դիևար	670 հոգի

Սերախսի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
2099 թուման և 3024 դիևար	437 հոգի

Նիշապուրի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
---------	------------

¹⁷⁵ Փակագծում նշված է տեղանվան Մինոսկու առաջարկած ընթերցման տարբերակը (Tadhkirat al-mulūk, p. 102):

¹⁷⁶ Փակագծում նշված է տեղանվան Մինոսկու առաջարկած ընթերցման տարբերակը (Tadhkirat al-mulūk, p. 102):

2170 թուման և 8600 դիևար	719 հոգի
<i>Թորշիզի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
994 թուման և 2972 դիևար	616 հոգի
<i>Աբիվերդի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
3588 թուման և 7828 դիևար	550 հոգի
<i>Ազաղվարի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
139 թուման և 3533 դիևար	21 հոգի
<i>Նեսայի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
2812 թուման և 337 դիևար	555 հոգի
<i>Սարգելվարի հաքիմ, որն ամբողջ Խորասանի վեզիրն է:</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
1302 թուման և 1151 դիևար	277 հոգի
<i>Իսֆարայիևի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
918 թուման և 7208 դիևար	130 հոգի
<i>Հորվազի և Յասաբունի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
216 թուման և 7353 դիևար	45 հոգի
<i>Դարունի հաքիմ</i>	
Եկամուտ	Մատայողներ
2923 թուման [և] 1329 դիևար	1320 հոգի
<i>Թորքաթի հաքիմ</i>	

Եկամուտ Ծառայողներ
379 թուման և 4701 դինար 55 հոգի

Բեզումանդադի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
117 թուման և 1287 դինար 50 հոգի

Դատ ալ-դարար Ղանդահար և ենթակա շրջանների հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
- 1123 հոգի

Ջամին-դավարի և Ղուրիանի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
Կանխիկ՝ 2015 թուման (և) 306 463 հոգի

դինար

Օտոբ՝ 8331 ծառ, արանց զնի
մատուանշման

Քուշքի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
1847 թուման և 8920 դինար 199 հոգի

Քորի Լուքե ցեղի, Բաղդիսի, Թիմուրի և Ալի Խաջե ու Միր Արեֆ

Բեչուչի հարիմ

Աշխատավարձ՝ 30 թուման

Մերվի բեկլարբեկություն և այլն՝

Մերվի բեկլարբեկություն

Եկամուտ Ծառայողներ
7193 թուման և 6140 դինար 2352 հոգի

Սիսթանի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
1291 թուման և 4980 դինար	1000 հոգի

Ասքարաբաղի *բեկլարբեկություն* և ենթակա շրջաններ՝
Բեկլարբեկություն

Եկամուտ	Մատայողներ
10553 թուման և 4860 դինար	1503 հոգի

Քիրայի (Գիրայ)¹⁷⁷ *օլքայի հարիմ*

Եկամուտ	Մատայողներ
1406 թուման և 145 դինար	500 հոգի

Հաջիլարի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
659 թուման	320 հոգի

Ջալայերի հարիմ

Եկամուտ	Մատայողներ
72 թուման [և] 7000 դինար	100 հոգի

Քրաչուրի և տափաստանին հարող *քոլուքի հարիմ*

Եկամուտ	Մատայողներ
200 թուման	30 հոգի

Քոքլանի (Գոքլանի) և այլնի *հարիմ*՝ Գոքլանի *հարիմ*... Եամութի
հարիմ...¹⁷⁸

Դար ալ-մարգ [Գիլան] և այլն՝

Քասքարի հարիմ

¹⁷⁷ Փակագծում նշված է տեղանվան Միևոբակու արաջարկած ընթերցման տարբերակը (Tadhkirat al-mulūk, p. 103):

¹⁷⁸ Բնագրում տվյալները բացակայում են:

Եկամուտ
5052 թուման և 5354 դինար
Փահղումի հարիմ

Մառայողներ
1200 հոգի

Եկամուտ
1207 թուման և 4943 դինար
Ռանքունիի հարիմ

Մառայողներ
200 հոգի

Եկամուտ
3903 թուման և 6947 դինար
Թոնքաբունի հարիմ

Մառայողներ
450 հոգի

Եկամուտ
2142 թուման և 5040 դինար
Քերմանի հարիմ

Մառայողներ
575 հոգի

Եկամուտ
Մառայողներ

Իրաքի բեկլարբեկություն

Ղալամոռու [Համադան] և ենթակա շրջաններ

Ղալամոռուի բեկլարբեկություն

Եկամուտ
7779 թուման և 9755 դինար

Մառայողներ
700 հոգի

Գառուս և Ջարին-քամար և Թաղանամին *օլքայի հարիմ*

Եկամուտ
973 թուման և 9917 դինար
Հաշթադ ջոֆթ *օլքայի հարիմ*

Մառայողներ
140 հոգի

Եկամուտ
Երբեմն գումար՝ 227 թուման և
4740 դինար

Մառայողներ
57 հոգի

Երբեմն՝ առանց գումարի
[մատնանշման]

Հարսիկի հարիմ

Եկամուտ	Շառայողներ
328 թուման և 3900+ դինար	150 հոգի

Մնացյալ ամիրները որոնք հպատակ չեն Եկամուտ	Շառայողներ
-	-

Քաղհորի հարիմ

Եկամուտ	Շառայողներ
3271 թուման և 4000 դինար	1000 հոգի

Խավար և Սեմնանի հարիմ

Եկամուտ	Շառայողներ
2180 թուման և 2015 դինար	500 հոգի

Սավե և Հավեի հարիմ

Եկամուտ	Շառայողներ
1309 թուման և 2093 դինար	250 հոգի

Ռեյի օլքայի հարիմ

Եկամուտ	Շառայողներ
1862 թուման և 7550 դինար	150 հոգի

Քուրդիստան և այլն՝

Քեկլարբեկություն

Եկամուտ	Շառայողներ
-	1000 հոգի

Խորխորեի հարիմ

Եկամուտ		Շառայողներ
362 թուման [և] 7000 դիևար		-
	Ջավանտուղի <i>հարիմ</i>	
Եկամուտ		Շառայողներ
1100 թուման		100 հոգի
	Ավրամանի <i>հարիմ</i>	
Եկամուտ		Շառայողներ
1100 թուման		100 հոգի
	... * <i>հարիմ</i>	
Եկամուտ		Շառայողներ
2300 թուման		200 հոգի
	Ֆելլի ¹⁷⁹ Լորեսթանի <i>հարիմ</i>	
Եկամուտ		Շառայողներ
-		-
	Բախթիարի	
Եկամուտ		Շառայողներ
3370 թուման և 3320 դիևար	Իրաքի	ճանապարհորդության ժամանակ 361 հոգի
	Բանեի <i>օլթայի հարիմ</i>	
Եկամուտ		Շառայողներ
-		50 հոգի
	Ֆարս	
	Քոհգիլուի բեկլարբեկություն և ևնթակա շրջաններ	
	Բեկլարբեկություն	

¹⁷⁹ Ֆելլին լորական ցեղի անվանում է:

Եկամուտ Ծառայողներ
12000 թուման 2000 հոգի

...[Քոհզիլուի]՞ հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
6747 թուման [և] 7562 դինար 500 հոգի
ու 4,5 դանգ

Բահրեյնի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
3839 թուման 899 հոգի

Զեյդարադարի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
1833 թուման և 5313 դինար 600 հոգի

Սարվեսթանի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
1343 թուման [և] 5002 դինար 150 հոգի

Դոուլադի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
5877 թուման [և] 7450 դինար 478 հոգի

Օրհնյալ Բանդար Աբասի և այլնի հարիմ

Բանդարի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
4860 թուման 1078 հոգի

Դաշթեսթանի հարիմ

Եկամուտ Ծառայողներ
2000 թուման 200 հոգի

Աբաբեսթանի Վալի՞
Սեմիրամի հարիմ

Եկամուտ

Ծառայողներ

1045 թուման և 6108,5 դրամ

150 հոգի

Երրորդ հոդված

ԻՐԱՆԻ ՎՈՒԱՅԵԹՆԵՐԻ ԵՎԱՄՈՒՏՆԵՐԻ և ԾԱՍՄԵՐԻ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Եկամուտ

Կանխիկ

Բնամթերքով (ջենա)

785623 թուման և 8809
դրամ

Մումիա¹⁸⁰ 8,5
ման ու 80 միսդալ:

Բազե՝ 4 ձեռք

Յասսադի մարդ՝ 500 հոգի

Դիվանի վարչություն

Կանխիկ

Բնամթերքով

608652 թուման և 3403
դրամ

Մումիա՝ 8,5 ման
[և] 80 միսդալ

Բազե՝ 4 ձեռք

Յասսադի մարդ՝ 500 հոգի

Իրաքի ավարեջեի վարչություն

Հանքերի վարչություն

Կանխիկ

Բնամթերքով

1423 թուման և 200+
դրամ

Մումիայից՝ 8,5
ման ու 70 միսդալ

Քերման

17713 թուման և 7000+ դրամ

Խորասանի ավարեջեի

Ջաբեթեի վարչություն

¹⁸⁰ Բնական կարմիր ներկանյութ:

վարչություն

5186 թուման և 6000+ [դինար]

Նասսեի վարչություն

3432 թուման և 4700+ դինար

7542 թուման և 800+ դինար

Հանքերի վարչություն

1223 թուման և 800+ դինար

Իրաքի ավարեջեի վարչություն

339 թուման [և] 2500+ դինար

Խուզիսթան

Կանխիկ

117629 թուման և 5850 դինար

Խորասանի վարչություն

92582 թուման և 6300+ դինար

Իրաքի վարչություն

207 թուման և 4700+ դինար

Բազե

4 ձևեր

Նասսեի վարչություն

5255 թուման և 6100+ [դինար]

Արբաբ ալ-թահավիլի

վարչություն

Կանխիկ՝ 405 թուման և 6000 [դինար]

Բնամթերքով՝ բազե 4 ձևեր

Նասսեի վարչություն և այլն

176971 թուման և 2405 դինար

Նասսեի վարչություն

Արբաբ ալ-թահավիլի

վարչություն

186224 թուման և 5489 դինար

746 թուման և 6916 դինար

Իրաք

213416 թուման և 6058 դինար, 500 հոգի

Իրաքի ավարեջեի վարչություն

Նասսեի վարչություն

Կանխիկ Յասադի մարդ

66152 թուման և 340+ դինար

126768 թուման 500 հոգի

1000+ դինար

<i>Ջարեթեի վարչություն</i>	<i>Հանքերի վարչություն</i>
19423 <i>թուման</i> և 4500+ <i>դինար</i>	821 <i>թուման</i> և 1300+ <i>դինար</i>
<i>Արբաբ ալ-թահավիլի վարչություն</i>	
251 <i>թուման</i> և 5800+ <i>դինար</i>	
Ֆարս	
<i>Կանխիկ ու գույքի արժեքը</i>	<i>Բնամթերք</i>
142001 <i>թուման</i> և 3000+ [<i>դինար</i>]	Մումհա՛ 8,5 <i>ման</i> և 70 <i>միսդալ</i>
<i>Ֆարսի ավարեջեի վարչություն</i>	<i>Ջարեթեի վարչություն</i>
76464 <i>թուման</i> և 3000+ <i>դինար</i>	37158 <i>թուման</i> և 2800+ <i>դինար</i>
<i>Խասսեի վարչություն</i>	<i>Արբաբ ալ-թահավիլի վարչություն</i>
26189 <i>թուման</i> և 4000 <i>դինար</i>	39 <i>թուման</i> և 5000 <i>դինար</i>
<i>Ջարեթեի վարչություն</i>	<i>Հանքերի վարչություն</i>
15003 <i>թուման</i> և 2400+ <i>դինար</i>	4178+ <i>թուման</i>
Ազարբայջան	
161969 <i>թուման</i> և 8400+ <i>դինար</i>	
<i>Ազարբայջանի ավարեջեի վարչություն</i>	...(՞)ի վարչություն (?)
126437 <i>թուման</i> և 6900+ <i>դինար</i>	2177 <i>թուման</i> և 4900+ <i>դինար</i>
<i>Ջարեթեի վարչություն</i>	<i>Խասսեի վարչություն</i>
26826 <i>թուման</i> և 400+ <i>դինար</i>	6156 <i>թուման</i> և 5800+ <i>դինար</i>
Դար ալ-մարզ [Գիլան]	
69100 <i>դինար</i> ¹⁸¹ [--] <i>թուման</i> և 7000+ <i>դինար</i>	
<i>Խասսեի վարչություն</i>	<i>Ջարեթեի վարչություն</i>

¹⁸¹ Հաս Մինոբակու պետք է լինի 186.224 (Tadhkirat al-mulūk, p. 106):

68198 թուման և 9200+ դինար

10 թուման

Հանքերի վարչություն

907 թուման և 7900+ դինար

Շիրվան

63784 թուման և 8900+ դինար

Ջարերթի վարչություն

8477 թուման և 2100 դինար

Ագարբայջանի վարչություն

49400+ դինար

Արբար ալ-թահավիլի

վարչություն

50 թուման

Նասսեի վարչություն

849 թուման և 500+ դինար

Հանքերի վարչություն

4547 թուման [և] 6800+ դինար

.....

Շախտեր

Կանխիկ

325273 թուման և 6000+ դինար

Ղիվանի վարչություն

507400 թուման և 6300+ դինար

Թիուլ և համեսալե աշխատավարձ

Կանխիկ

491896 թուման և 5700 դինար

Թիուլ և թիուլի փոխարեն

Կանխիկ

375366 թուման

3000+ դինար

Այլ

Յասսդի մարդ

Քալիորից՝ 500

Այլ

Յասսդի մարդ Քալիորից՝

500 հոգի

Նասսեի վարչություն

117873 թուման և 9300+ դինար

Այլ

Յասսդի մարդ Քալիորից՝

500 հոգի

Համեսալե աշխատավարձ

116530 թուման և 2400+

դինար

հոգի

Նորին Մեծություն շահի մոր
վարքի և այլք
2191 թուման և 6300+ դիևար

Ն.Մ. շահի
մոր վարքի
2000 թուման

Ն.Գ.
Մարիամ
Բեգումի
վարքի
191 թուման և
6300+ դիևար

Սպասավոր (Ֆարրաշ)
5956 թուման և 5000+ դիևար

Թիուլ
4404 թուման և
4800+ դիևար

Աշխատավարձ
1552 թուման
300+ դիևար

Բժիշկներ
4998 թուման [և] 1300+ դիևար

Թիուլ
Համեսալե
աշխատավարձ

Ամիրներ և Հարիմներ

Կանխիկ
396792+
թուման

Այլ
Յասադի
մարդ՝ 500

Թիուլ և
Թիուլի
փոխարեն
Կանխիկ
349500
թուման և
4303+ դիևար

Այլ
համեսալե
աշխատա-
վարձ
-
յասադի՝ 500
հոգի

Յասավուլ-ե սոհբաթ
Հարեմի ու դիվանի իշխրադասի-
ները և ադաները՝ 4721 թուման
և 7420 դիևար

Թիուլ
2746
թուման
4000+
[դիևար]

Աշխատավարձ
1975 թուման
և 2300+
[դիևար]

Բոյութաթի ամիլներ
6542 թուման և 1000+ դիևար

Թիուլ
Աշխատավարձ

1076 թուման և 4700+ դիևար	3921 թուման և 6500+ դիևար	1289 թուման ¹⁸² 5300+ դիևար	5252 թուման և 5300+ դիևար
Յասավուլներ		Թուփչիներ	
1587 թուման և 5700+ դիևար		1942 թուման և 5000+ [դիևար]	
Յասավուլներ		Թիուլ	
378 թուման և 7380+ դիևար		434 թուման և 1300+ դիևար	
Աշխատավարձ		Համեսալէ աշխատավարձ	
1208 թուման և 3000+ դիևար		1508 թուման և 3700+ [դիևար]	
Ղուշիներ		Ղուլամներ	
25572 թուման և 6700+ [դիևար]		18261 թուման և 5200+ [դիևար]	
Թիուլ		Թիուլ	
4473 թուման և 1100+ դիևար		6378 թուման և 5500+ [դիևար]	
Աշխատավարձ		Աշխատավարձ	
21089 թուման և 5300+ դիևար		11882 թուման և 9700+ դիևար	
Հրացանակիրներ		Փազուքի ցեղի հավատի	
Ռիքաներ և այլ ծառայողներ, որ		մարտիկներ և այլք համեսալէ	
հայտնի են որպես			
հրացանակիրներ			
21960 թուման և 3300+ [դիևար]		2777 թուման և 5850+ [դիևար]	
Աշխատավարձ		Տարսի նավահանգիստների և	
21701 թուման և 9700+ [դիևար]		այլ վայրերի պահակները	
		2124 թուման և 8700+ դիևար	

¹⁸² Բնագրի հրատարակության մեջ վրիպակով է նշված թիվը՝ հետևյալ կերպ՝ 89 թուման և 89 թուման, ճիշտ գումարը վերականգնել ենք Միևորակու հետազոտությամբ հրատարակված բնագրի ֆաքսսիմիլե օրինակից (Tadhkirat al-mulūk, p. 127):

Վրացի կանայք և այլ անձիք
7892 թուման և 1700+ [ղինար]

Թիուլ

Համեսալե աշխատավարձ

1524 թուման և 3500+ *ղինար*

6367 թուման և 8200+ *ղինար*

Փոխանցում (թահվիլ)

40391 թուման և 4509 *ղինար*

Բոյուբաթի սահեքամ'երը

Ախոռների ամիլներն

33447 թուման և 5500+ *ղինար*

943 թուման և 9000+ *ղինար*

Բահրեյնի հաքիմը

Այլ: Կամֆորայի մում

մարգարիտի գնումների

պատրաստող Մուհամմեդ

համար

Սալեհի հաշվին և այլ

1000 թուման

1092 թուման և 5300+ *ղինար*

Մոյուրդալ և այլն:

93032 թուման և 5000+ [ղինար]:

Մոյուրդալ և

Վազիֆե

մուաֆություն

36777 թուման և 8800+ *ղինար*

5361 թուման և 9700+ [ղինար]

Ռոստամ Խանե Չանգիզին

Ին'ամ

որպես նպաստ ապրուստի ու

3120 թուման և 2400+ *ղինար*

ծախսերի համար և այլնի

համար տրամադրող

մուղարրարի

9414 թուման

Վարձավճար

Մետաքսի մուսալլամիության
արժեքը և իխրաջաթը

321 թուման և 2800+ դիևար
Իխրաջաթ

Հոդագործության,

հյուրատների վարձակալության և այլնի, ինչպես նաև այդ պաշտոնյաների հաղդալ-տալիի, թոշակերի, խմելու ջրի, բաղնիքների վառելիքի և այլնի նպաստի՝ 23 թուման և 6800+ դիևար

7075 թուման և 6300+ [դիևար]
Զարաթ

Խումա, ողորմություն,

մզկիթների լուսավորություն ու աշխարհակալ տիրոջ¹⁸⁰ դրախտաբնակ Նորին Մեծության դամբարանների խնամակալություն՝ 5140 թուման և 4300+ [դիևար]

Փոխհատուցում

Օտարերկրացիներին՝ անգլիացիներին և պորտուգալացիներին նավահանգիստների համար հատկացվող տասանորդի վճույնի համար

(Ավարտեցինք զիրքը ամենակարող Տիրոջ օգնությամբ)

من الكتاب بنو الملك أتاب

¹⁸⁰ Շահի:

ԵԶՐՈՒՑԹՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աբասի - (عاسی) - Սեֆյան շրջանում շրջանառվող հիմնական արծաթե դրամն էր, որը սկսվել է հաստվել շահ Աբբաս Ա-ի օրոք: XVII դարում 200 դիևարը, որ կոչվում էր մեկ արասի, կշռում էր 7-9 գրամ մաքուր արծաթ¹⁸⁴: Նրա պաշտոնական կշիռը 1 միսղալ էր, որը հավասար էր 6 դանգի կամ 4,64 գրամի, սակայն տատանվել է և 18-րդ դարի սկզբին հասել 7/6 միսղալի, թեև 1133 թ. նորից հասել է 1 միսղալի, այդպես շարունակելով հաստվել նաև Աֆղան Մահմուդի օրոք¹⁸⁵:

Ազար - (عزب) - Ազարները պետք է, որ լինեին գրանցող պաշտոնյաներ¹⁸⁶:

Ազար բաշին - (عزب باشی) - գործելով դաֆթարխանների դարուղայի ենթակայության տակ՝ պատասխանատու էր սպասարկող ստորին անձնակազմի (ազարների ու ֆառաշների) համար:

Աբդարխանե - (آبدارخان) - Վայր, որտեղ սուրճ, թեյ, հյուր և այլ ըմպելիքներն էին պատրաստում:

Աբվաբ-ե ջամ - (آبواب جمع) - էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հար-

¹⁸⁴ Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրավարտակներ, պրակ Ա Երևան, 1956, էջ 106:

¹⁸⁵ Tadékirat al-malék, p. 130, 131.

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 144:

կային մատյաններում գրանցվելուց հետո ի մի էին բերվում և ի վերջո դրամական արտահայտությամբ արձանագրվում որքան հարկ պետք է վճարի և դրանից որքանը որ հարկի հաշվից¹⁰⁷:

Աթարբաշի - (عطار باشی) - Արքունի դեղագործների պետը:

Ադա - (اد) - Պարոն, տեր, կրտսեր պաշտոնյաներին տրվող տիտղոս:

Ամիլ - (امل) - Այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չստիում ցանքսերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի:

Ամիր - (امیر) - Բարձրաստիճան զորահրամանատար, քոչվորական ռազմական միավորումների առաջնորդ:

Ամիրախոտ բաշի - (امیراخورباشی) - Գլխավոր ախոտապետը, որը պետք է ներկա գտնվեր *խասսե-ե շարիֆեի* կողմից նվիրված կենդանիների և այլ նվերների ախոտ տարվելու և *խասսեի* ավանգարդների հեծնելու ժամանակ, հետևեր արքունի ախոտների կարգուկանոնին և նշանակեր *ամիրախոտներին* ու ախոտների մյուս աշխատողներին: Լա էր նախապես գրում հիշյալ անձանց և *խասսեի* ձիապանների ու մյուս ծառաների *թալիդեները*, որոնց *նազեր-ե քոյութաթը* ծանոթանում էր և ապա տալիս *ամիրախոտ բաշիի* հաստատմանը: Ախոտում աշխատող մնացած ծառաների՝ պայտողների, անասնաբույժներին ևս էր հաստատում, ապա բարձրագույն դիվանի հրամանագրով նրանց

¹⁰⁷ Հ. Փափագյան, Հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 103:

թանխահ էր նշանակվում¹⁸⁸; Կային երկու տեսակի ամիրախոտ բաշի: Մեկը՝ ամիրախոտ բաշի-ն ջեռուն «շահի ախոտների պեսն էր, որն իր տրամադրության տակ ուներ ենթակաների մի մեծ խումբ, որոնց նշանակումները վերահսկում էր տազեր-ե բոլորաթը: Նրա ենթականերն էին ջելոդար բաշին, գինդար բաշին և այլք: Մյուսը՝ ամիրախոտ բաշի-ե սահրան՝ «դրսի» ախոտների պեսն էր:

Ամիրշիրար բաշի, տե՛ս շիրարբաշի

Անբարդար բաշի - (انباردار باشی) - Գլխավոր պահեստապետ, որի պատասխանատվության տակ էին պահվում արքունի գումերում պահվող կենդանիների անասնակերը և հանդերձանքի պարագաները:

Աշրաֆի - (اشرفی) - իրանական ոսկեդրամի անվանումը: Սեֆյան շահերը ոսկեդրամ հատում էին միայն հատուկ առիթներով. շահի գահակալում, Նոր Տարի և այլն: Աշրաֆի կշիռը հիմնականում 4,5 դանգ կամ 3/4 միսղալ էր, բայց պատահում էին նրա կշռի կրճատված և ավելի մեծ (մոհիր-ե աշրաֆի, դասթաջա քիլա) տարբերակներ¹⁸⁹:

Ավարեջե - (اوراجه) - Հաշվապահական հին տերմին, որ հավանաբար գալիս է Սասանյան շրջանից: Սեֆևիդների օրոք այսպես են կոչվել հարկային այն մատյանները, որոնց մեջ մասնաբաժան հաշվառման էին ենթարկված յուրաքանչյուր հարկատուից ստացվող հարկերը: Ըստ հատուցման առանձին նվազ-

¹⁸⁸ تذکره الملوك، بکوشش محمد دبیرسیاهی، تهران، کتابفروشی زوار، 1332، ص 17

¹⁸⁹ Tadhkirat al-mulūk, p. 129.

ների: Ավարեջեի հատուկ դաֆթարներ կային ոչ միայն մայրաքաղաք Սպահանում, այլ նաև նահանգային խոշոր կենտրոններում:

Ավարեջեննիա - (اورجه نوبس) - Ավարեջեի դաֆթարները, ինչպես նաև ավարեջեի հարկային հաշվումների հետ կապված հաշվապահական բոլոր գործադրները, վստահված էին հատուկ բարձրաստիճան պաշտոնյաների, որոնք կոչվում էին «ավարեջեննիա» (اورجه نوبس), և անմիջապես ենթակա էին մուսթուվիի ալ-մամալեքին: Բնակչությունից գանձվող հարկերի հաշվին տրվա բահրաչեն թիուլնամեներն ու նման մյուս հրովարտակները, ինչպես նաև դրանց վերաբերող բոլոր պաշտոնական գրությունները, հաստատում էին ավարեջեննիաների ստորագրությամբ և կնիքով, որից հետո հանձնարարվում էր գրանցման հատուկ մատյաններում:

Արբաբ - (ارباب) - Այդպես էին կոչվում խոշոր կալվածատերերն ու գյուղատերերը: Այս եզրույթը ավելի լայն տարածում ստացավ XVIII - XIX դարերում և մինչև օրս էլ Իրանում խոշոր կալվածատերերը «արբաբ» են կոչվում¹⁹⁰:

Արբաբ ալ - թահալիլ - (ارباب انحالیل) - տե՛ս թահալիլդար:

Բահրաչե - (بهرچه) - Հողագործ գյուղացիության կողմից պետությանն ու կալվածատիրոջը հատուցվող հողային ռենտան, որի պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրաչեյե դիվանի» (بهرچه دیوانی), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը բահրաչեյե մալիքանե (بهرچه مالکانه): Վերջինս սովորաբար կոչվում էր միայն

¹⁹⁰ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 105:

մայիքանե կամ պարզապես «մուլք», երբեմն նաև օջրաթուլմեալ (أجره المثل), որ բառացի նշանակում է «որպես վարձ»:

Բաղայա - (بغای) - Այդպես էին կոչվում հետ ընկած հարկերը, որոնք պարտք էին դառնում¹⁹⁰:

Բասմաչի - (باسمہ چی) - Տպագրական աշխատանքի բանվոր:

Բարաթ - (برات) - Պարտամուրհակ: Այդպես էր կոչվում նաև հրամանագիրը, որով որոշակի գումար էր հատկացվում պաշտոնյայի, պետական կամ զինվորական ծառայողին որոշակի վայրի հարկերից այն ստանալու վերաբերյալ:

Բեկլարբեկ, պարսկ. ճիշտ ձևը բեկլարբեկի (بیکلری) - Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկեր»: Իրանում XVI - XVII դարերում կային 13 բեկլարբեկություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանումն էին գտնվում Ատրպատականի, Ղարաբաղի (Գանձակի), Շիրվանի և Չուխուր-Սաադի կամ Երևանի բեկլարբեկությունները¹⁹¹:

Բոլուք - (بلوک) - շրջան, թաղամաս:

Բոլուք բաշի - (بلوک باشی) - Երջանների (հավանաբար պտղատու այգիների) պատասխանատու: Բոլուք բաշիներին նշանակում էր նազեր-ե դավաբը և ամիրախոռ բաշին¹⁹²:

Բոյուքաթ - (بوئات) - Արբունի արհեստանոցներն ու շահական իշխանության գանազան պահանջները բավարարող հաս-

¹⁹⁰ W. Floor, A Fiscal history of Iran in the Safavid and Qajar Periods (1500-1925), New York, Bibliotheka Persica-Press, 1998, p. 509.

¹⁹¹ تذکره الملوک - بکوشش محمد دبیرسیاهی، ص 5

¹⁹² دستور الملوک، ص 208, 588

տատուությունները, խոհանոց, որսի թռչունների թռչանոցները, ախոտները, գոմերը և այլն:

Բոնիչե - (بونه) - Արհեստավորների համար որոշված հարկեր, որոնք նշանակվում էին ընդհանուր կերպով տվյալ համքարությանը, իսկ յուրաքանչյուր շնչից զանձվող գումարը բաշխվում էր տեղում:

Գարաքյարաղների - (گراگان) - Մեֆյան արքունիքի պաշտոնյաներից էին, որոնց դիրքը հավասար էր վեզիրների դիրքին: Նրանք «վեզիրների ու ամիրների» հետ ապրանքներ էին ուղարկում նահանգներից: Նրանք ըստ երևույթին որոշ տեսակի մատակարարներ էին, ուղարկված բոյութաթի կողմից, որոնք հասկանում էին որոշ տեսակի մթերքների որակից: Վեզիրները, աշխատողները և գարաքյարաղերը հավասար կերպով, մթերքից բացի հարյուրին մեկ աշխատավարձ էին ստանում:

Դադանե - (دادان) - Գումար, որ ռուսումի վոխարեն ստանում էին ուղտերի խարանման համար:

Դանեզ - (دان) - Կառվածատիրական մուքթային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամուտը կամ ռենտան, որ սովորաբար կոչվում էր մուք, դիտվում էր որպես մի ամբողջություն և, ծանրության մասը միավոր միադայի նման բաժանվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուքերը առուձախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր շեշդանեզ-شش دانگ (վեց դանգ), այնպես նաև մի քանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որն անվանվում էր թասուջ-تاسوج: Դանեզ էր կոչվում նաև դիրհեմի 1/6-ը:

Դավաթդար - (دواتار) - Բառացի թանաքապահ: Այս պաշտոնյան, որն ավելի ցածր էր մոհրդարից, կնքում էր որոշ տեսակի հրամանագրեր, որոնց մասին նշվում է «Թագքիրաթ ալ-մուլուքի» համապատասխան մասում:

Դար ալ-մարզ - (دارالمراز) - Սահմանային շրջան: Սեֆյան ժամանակ այդպես էին կոչում Կասպից ծովի ավերին ընկած շրջանները:

Դարուղա - (داروغه) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի ոստիկանապետը, որ ակտիվ մասնակցություն ուներ բնակչությանից գանձվող հարկերի իրացման գործում:

Դաֆթար - (دفتر) - Տեսր, մատյան: Գլխավորապես օգտագործվում էր հարկային մատյանների իմաստով. *դաֆթար* կամ *դաֆթարխանե* (دفترخانه) էր կոչվում նաև այն հիմնարկությունը, որտեղ պահվում էին հարկային մատյանները¹⁹⁴:

Դաֆթարդարի - (دفتردارى) - Արքունի գրագրատան պատասխանատուն, որի պարտականությունները նկարագրվում են «Թ.Մ.»-ի 15-րդ ննթագլխում (ֆալ)¹⁹⁵:

Դիևար - (ديوار) - Դրամական մանր միավոր, հայկական աղբյուրներում հաճախ անվանվում էր նաև «դեան» կամ «դիան»: 10000 դիևարը կազմում էր 1 թուման:

Դիվան - (ديوان) - Վարչական գլխավոր կենտրոն:

Դիվան ալ-սադարաթ - (ديوان المصادرات) - Սադրերի դիվան (ատյան), կրոնական գլխավոր ատյան:

¹⁹⁴ Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 108:

¹⁹⁵ Տե՛ս բնագրի թարգմանությունը, էջ 147:

Դիվանբեկի - (ديوان بيگي) - Այսպես էր կոչվում գերագույն դատավորը, որ մեծ լիազորություններ էր վայելում: Երկրի բոլոր կողմերից բոլոր հարցերի շուրջը տրված բողոքները ուղղվում էին սադրին՝ նրա կարծիքն իմանալու: Վերջինիս կողմից տրված վճիռները ենթակա էին հաստատման դիվանբեկի կողմից առանց որի դրանք չէին կարող օրինական համարվել: Դիվանբեկին փաստորեն քաղաքացիական դատարանի ֆունկցիաներն էր իրագործում և առաջնորդվում էր սովորույթային կամ՝ ուրֆի օրենքներով, սերտ կապ պահպանելով սակայն հոգևոր դատարանի պետի՝ սադրի հետ: Նահանգներում՝ ուրֆի ներկայացուցիչները կառավարիչներն էին: Դիվանբեկին հայցերի դատական աստյան էր ողջ թագավորության համար և նրան էին դիմում նաև ամենաբարձր հեղինակությունների դեմ հայցերով¹⁹⁶:

Ղուշուլլուք - (گوشو) - Հարկ, որ ստանում էին նվերներից և կախված այն հանգամանքից թե որքան էր գնահատվում նվերը, կազմում էր նվերի 11-18 տոկոսը, որը արձանագրվում էր հարկերի մատյանների մեջ և որի կեսը հանձնում էին նազերին և մնացյալը *ղուշուլլուք* անունով բաժանվում էր այլ պաշտոնավոր անձանց մեջ: Պետական բարձրաստիճան որոշ պաշտոնյաներին վճարվող ֆինանսական տուրք¹⁹⁷:

Ջարթեթ - (جارتط) Կարգ, կանոն: Ջարթեթի վարչությունը թերևս զբաղվում էր զաբիթներին վերաբերող գործերով:

¹⁹⁶ Tadhkirat al-muluk, p. 120.

¹⁹⁷ W. Floor, A Fiscal history of Iran, p. 513

Ձաբեթեննիս - (شاهه نوس) - *Ձաբեթեննիսը մուսթովֆի ալ-մամալեթի ենթականերից էր, որին անվանում էին նաև մալի մուսթովֆի: Լա արձանագրում էր գանձվող հարկերը:*

Ձաբիթ - (شاهه) - Գրավող, բռնագրավող, որոշումն իրագործող: *Ձաբիթ* էին կոչվում նաև պետական հարկերի վարձակալները, որոնք նախապես որոշ զումար մուծելով պետական գանձարան, իրավունք էին ստանում տվյալ օբյեկտի հարկերը գանձելու:

Ձառաբի - (صراپی) - Նշանակում է դրամահատ: Ձառաբիները սովորաբար լինում էին հարուստ վաճառականներ, որոնք կապալով էին վերցնում երկրի տարբեր քաղաքներում գտնվող պետական փողերանոցները: Ձառաբիների պետը (զառաբի բաշին) ղեկավարում էր պետության դրամահատության գործը, որը վերահսկում էր և *մու'սպիբ ալ-մամալեթը:*

Ձառաբխանե - (صراپخانه) - Դրամահատարան:

Ձարբուբ - (زرکوب) - Ոսկյա և արծաթյա թերթիկներ պատրաստող:

Ձարաթ - (ذات) - Ունեցվածքի մի մաս, որը իսլամական օրենքի համաձայն մուսուլմանները պիտի վճարեն աղքատներին և չքավորներին:

Ձինդար - (زیندار) - Բառացի «ձիու թամբը պահող»: Սեֆյան արքունի ձիապան պաշտոնյա, որն աշխատում էր *զինկասենում*, *զինդար բաշիի* ենթակայությամբ:

Ձինխանե - (زینخانه) - Արքունի թամբուսարքի արհեստանոց:

Է'թնադ ալ-դուլե - (اعتماد الدولة) - Բառացի պետության վստահելի, պետության մեծ վեզիրի տիտղոսը (վեզիրե ազամ- وزیر)

معلم): Եւ վերահսկում էր երկրի բոլոր վարչական և ֆինանսական գործերին, փաստորեն, կատարելով մինիստր – նախագահի և արտաքին գործերի մինիստրի ֆունկցիաները: Նրա հաստատմամբ էին շահի հրամանագրերը գործադրվում և վարչական ապարատի պաշտոնյաների նշանակումները առանց նրա կնիքի վավերական չէին¹⁹⁸: Այս տիտղոսը գոյություն չունեւ վաղ Սեֆյան պետության մեջ և շահին հաջորդող ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյան կոչվում էր «վաքիլ» (փոխանորդ): Եւս Աբբաս Ա-ի ժամանակաշրջանից «վաքիլ» տիտղոսը նշված իմաստով այլևս չի գործածվում¹⁹⁹: Եւս Աբբաս Ա-ի մեծ վեզիրն էր Միրզա Մուհամմեդ Մարութաղին, որն այդ պաշտոնը վարեց (1616-1634/5 թթ.), այնուհետև շահ Աբբաս Բ-ի օրոք ութ տարի (1646/7-1653/4 թթ.) այդ պաշտոնը վարում էր Սեիդ Ալա ալ-Դին Հուսեյնին, 1653/4-1661/2 թթ.՝ Մուհամմեդ Բեկ Թաբրիզին, 1661/2 - 1669/70 թթ.՝ Միրզա Մուհամմեդ Մահդին, նրա մահից հետո 1673 թ. քուրդ Շեյխ Ալի Ջանգանեն էր մինչև 1690 թ., 1690/1-1698/9 թթ.՝ Միրզա Մուհամմեդ Թահիր Վահիդը, 1698/9-1706/7 թթ. Մուհամմեդ Մո'մեն խան Բիզդեյի Շամլուն, 1706/7-1715 թթ.՝ քուրդ Եւս Դուլի Խան Ջանգանեն, 1715-1720/1 թթ.՝ Ֆաթհալի խան Դաղստանին, 1720/1-1722/3 թթ.՝ Մուհամմեդ Դուլի Խան Բիզդեյի Շամլուն²⁰⁰: Եւս Թահմասպ Բ-ի օրոք մի քանի անձանց անուններ են հիշատակվում *է'էթեմադ ալ-դուլեի* պաշտոնում՝ Խոնայիլ Բեկի, Մուհամմեդ Ալի խան Մոզրիի, Միրզա Աբդալլահ

¹⁹⁸ The Cambridge History of Iran, vol. 6, p. 354:

¹⁹⁹ Tadhkirat al-mulūk, pp. 114-115.

²⁰⁰ عبد ارفيع حقيقت (رفيع)، وزيران ایرانی از بزرگ مهر تا امیر کبیر. تهران 1386. صص 356-337

Մար'աշիի, Միրզա Մո'մեն Ղազվինիի և Ռաշաբ Ալիի անունները:

Էնթեղալի - (انتالی) - Բառացի «փոխանցված»: Էնթեղալի էին կոչվում այն հողամասերը, որոնք մամալեք վիճակից վերածվել էին խասսեի²⁰¹:

Քա'լիդ(յ)ն - (کالیده) - Փաստաթղթերի լուսանցքներում կատարվող գրառումներ, որին վարչական լեզվում թալիդչե էին անվանում: Այդպես էին կոչվում նաև խաների, մեծ ամիրների, վեզիրների ու այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հրամանագրերը:

Քահսիլդար - (کامیالدار) - Հարկերը գանձող: Դրանք այն անձնավորություններն էին, որոնք, ի դիմաց իրենց ռոճիկի, իրավունք էին ստանում այս կամ այն հարկատու օբյեկտից ստացվող հարկերը գանձելու:

Քահվիլդար - (کامیالدار) - Գանձապետ, պաշտոնյա, որը զբաղվում էր դրամական գործարքներով:

Քանխահ - (کاخانه) - Կանխիկ դրամ, խոշոր գումար, հասկացվում է որպես կանխիկ դրամին փոխարինող համարժեք այլ ապրանք կամ հարստություն: Գործ է ածվել պետական պաշտոնյաների և զինվորականության ռոճիկների դիմաց բնակչությանից գանձվող հարկերի հաշվին տրվող հատուցումների իմաստով: Այսինքն ռոճիկի դիմաց կամ ռոճիկին փոխարինող հատուցում, որը կարող է լինել հացահատիկ և այլ մթերքներ, ինչպես նաև կանխիկ դրամ, էթե հարկը դրամական հարկ էր:

²⁰¹ Tadhkirat al-mulak, p. 148.

Թասուջ - (طوسج) - Որևէ բանի 1/24-ը: (Դերիամը վեց դանգ է հաշվվում, և դանգը երկու կարաթ է հաշվվում և կարաթը երկու թասուջ է հաշվվում, նաև գյուղերի մուլքերը առուծախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր շեշդանգ-كشاندان (վեց դանգ), այնպես նաև մի բանի, երբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որն անվանվում էր թասուջ-طوسج):

Թիուլ - (تول) - Ֆեոդալական պարզեական հողատիրության տարածված ձևերից մեկը: Պետական և զինվորական ծառայության դիմաց թիուլներ էին տրվում ինչպես ամբողջական գյուղեր (եթե դրանք պետական «դիվանի» գյուղեր էին), այնպես նաև առանձին մուլքային գյուղերից և այլ հարկատու օբյեկտներից ստացվող պետական հարկերը կամ նրանց մի մասը: Թիուլ ստացող ֆեոդալներն ու պետական-զինվորական պաշտոնյաները անվանվում էին թիուլդարներ: Խոշոր թիուլդարները թիուլդարության ժամանակաշրջանում իրենց թիուլի սահմաններում բնակվող ռայաթների նկատմամբ ունեին նաև վարչական ու դատական իրավունք:

Թողրա - (طغرا) - Հրովարտակների սկզբում դրվող և բազավորի, կրոնապետի կամ այլ բարձրաստիճան անձնավորության անունը պարունակող մոնետրամ, որը գրվում էր իրար մեջ հյուսված բարդ և դժվար ընթեռնելի գրությամբ: Թողրան գործածվում էր նաև փաստաթղթի կամ հրովարտակի բնօրինակ իմաստով: Մասնավորապես կալվածագրերում այդ բառով նշվում էին նաև որպես ապագույց, հիմք ներկայացվող փաստա-

թղթերը՝ տվյալ փաստաթղթի տեսակի հետ միասին, ինչպես օրինակ «երկու թողրա դաբալչն – دو ظفري قباچه»²⁰²:

Թովջիհ - (توجه) - Այս տերմինի տակ հասկացվում էր որևէ բանի զրում, բաշխում, ուղղում ղեպի տարբեր կողմեր: Դա կարող էր վերաբերել ինչպես առանձին հարկային օբյեկտների հարկերի ընդհանուր գումարի բաշխմանը տվյալ օբյեկտի ռայթների կամ առանձին տնտեսությունների վրա, նշելով, թե նրանցից ով որքան պետք է վճարի, ինչպես նաև այդ գումարների գանձման իրավունքի բաշխումը գինվորականության և պետական պաշտոնյաների միջև: Վերջինիս գլխավոր տնօրենը կոչվում էր բարձրագույն ղիվանի սահեբ թովջիհ (սահեբ թովջիհ-ե ղիվան-ե ալա *صاحب توجه ديوان اعلى*): Սահեբ թովջիհը համարվում էր գինվորականությանը և պետական պաշտոնյաներին ռոճիկի դիմաց սրվող հանձնարարական գումարների գլխավոր վերակացուն:

Թուման - (تومان) - Դրամական խոշոր միավոր որ հավասար է 10,000 ղիևարի:

Թուշմալ բաշի - (توشمال باشی) - Այս պաշտոնյան թագավորական խոհանոցի վարիչն էր և *նազնրի* առաջին ենթական: Նա էր առաջնորդում շահի կերակուրները խոհանոցից մինչև նրա սնդանը: Երբ շահն իր կանանց հետ էր, ապա առաջնորդում էր մինչև հարեմի դարբաս: Հասարակական հավաքությունների ժամանակ նա համտեսում էր մատուցվող կերակուրը դահլիճի մուտքի մոտ: Ամբողջ ուտելու ընթացքում նա կանգնած էր մնում, իսկ երբ

²⁰² Մատենադարան, Կաթողիկոս. ղիվան, թղթ. 1գ. վավ. 438:

կերակուրը հավաքվում էր, և ա իրավունք ուներ իր դասակը դնել ամսեններից որի մեջ կցանկանար և ուղարկել այն որտեղ, որ կցանկանար²⁰³:

Թուփչի բաշի - (توچى باشى) - Թնդանութաձիգների ղեկավար:

Թուֆանկչիադասի - (توفانچى اداشى) - Այսպես էր կոչվում Սեֆյան արքունիքին առընթեր հրացանակիր զինվորների ընդհանուր հրամանատարը, որը *դոսչի բաշու*, *դուլլարադասու* և *իշիբադասի բաշու* հետ դիտվում էր որպես պետության չորս հենասյուներից մեկը (ارکان دولت قلمرو) արքանե ղուլաթե դահերեհ): Նա պալատական զլխավոր ամիրներից էր և մասնակցում էր 7 ամիրների ջանադի (جانی) կոչվող արտակարգ գերագույն խորհրդին:

Իթլադ - (اطلاق) - Բառացի՝ «հեռացում», «ուղարկում»: Խոսքը պետական պաշտոնյաներին այս կամ այն հարկատու օբյեկտն ուղարկելու մասին է. պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ռոճիկները ստանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող հարկերի հաշվից: Այս առիթով նրանց ձեռքը տրվող հանձնարարական գրությունները կոչվում էին «հավալե»²⁰⁴:

Իխրաջաթ - (اخراجات) - Բառացի նշանակում է «ծախսեր»: Այդպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին²⁰⁵:

²⁰³ Tadhkirat al-mulūk, p. 137.

²⁰⁴ Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Ա, էջ 110:

²⁰⁵ Նույն տեղում:

Իլթիզամ - (الترام) - Պետական պաշտոնյաներին որևէ խնդիր կարգավորելու համար որպես վարձատրություն որոշակի գումար վճարելու պարտավորություն:

Ին'ամ - (اعام) - Բառացի նշանակում է «սկսել», «պարզել»: Արտակարգ դեպքերում բարձրաստիճան զինվորականությանը, պաշտոնյաներին և հոգևորականությանը տրվող պարգև: Սովորաբար այդ պարգևը տրվում էր սովյալ անձնավորության տարեկան ռոճիկի չափով, ամեն տարի կանոնավոր ստանալու իրավունքով: Սակայն կային նաև այլ կարգի պաշտոնյաներ, ինչպիսին էր օրինակ, մեծ վեզիր *է'թենադ ալ -դովլեն*, որը որոշակի ռոճիկ չունեւր, այլ ամեն տարի ստանում էր բավական մեծ գումար որպես ին'ամ:

Իշիքադասի - (اشيك اعاشی) - Սեֆյան արքունի արարողապետը իշիքադասի էր կոչվում: *Իշիքադասի բաշին դիվանի* բոլոր *իշիքադասիների*, թիկնապահների, ներքինիների, բարապանների, *խասսավուլների* և մուսետիկների զլխավորն էր:

Իքթա' - (اقتاع) - Բանակում ծառայության դիմաց տրամադրվող հողակտոր:

Լաշքարննիս - (لشکر نویسی) - Այս պաշտոնյան, որը *նազեր-է բոյութաթի* ենթականերից էր, պարտավոր էր *դիվանի* բոլոր աշխատողների՝ *ամիրներից* մինչև *բոյութաթի* բանվորներին վերաբերող գումարները արձանագրել և կնքել: Նա փոքր աշխատավարձ էր ստանում, սակայն հավելյալ գումարներ էր ստանում նրա ձեռքի տակով անցնող փաստաթղթերից: Նա իր ենթակա ներկայացուցչին էր նշանակում արշավանքի գնացող զորքում:

Լուդրա - (لُدْرَة) - նաև լուտրինա - Անգլիական մահուղ (կարմրավուն):

Խալ'աթ - (خالد) - Հյուրասիրության և կամ զանազան տոների առթիվ կազմակերպված ընդունելությունների ժամանակ, հարգանքի և մեծարման նպատակով տրվող մեծարժեք նվեր, որը մեծ մասամբ լինում էր շքեղ և թանկագին հագուստ:

Խալիսե - (خالصه) - Արքունական հողամասեր: XVII դարի փաստաթղթերի տվյալների հիման վրա Չ. Փափազյանը հանգել է այն եզրակացությանը, որ այդ շրջանում «խալիսե» հողերը պետական սեփականություն էին համարվում, սակայն նրանք տվյալ վիճայեթի տնօրինության տակ էին և նրանց եկամուտներն ամբողջովին պատկանում էին խաներին ու բեկլարբեկերին²⁰⁶:

Խալիֆաթ ալ-խուլաֆա - (خليفة الخلفاء) - Իրանում Մեֆյան ժամանակաշրջանում «խալիֆա» եզրույթն առավելապես օգտագործվում էր սուֆիական միաբանության *մուրշիդի*²⁰⁷ տեղակալի իմաստով²⁰⁸: Նույն շրջանում կար նաև *խալիֆաթ ալ-խուլաֆայի* պաշտոնը, որը զբաղվում էր սուֆիական գործերով և միասպետի անունից իր մարդկանց էր նշանակում նահանգներում: Մեֆյան շահերը *խալիֆաթ ալ-խուլաֆայի* և սուֆիների միջոցով վերահսկում էին այն ուժերը, որոնք կազմում էին նրանց հենարանը²⁰⁹:

²⁰⁶ A. Panason, նշվ. աշխ., էջ 106:

²⁰⁷ Մորշեդ (مرشد) - հոգևոր առաջնորդ, ղեկավար, կրոնական հետևորդներ ունեցող առաջնորդ:

²⁰⁸ دستور الملوك میرزا رفیعا، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردابادی، تهران، 1385، ص 562

²⁰⁹ Tadhkirat al-mulok, p. 125-126.

Քանի որ սուֆիները հիմնականում ղզլաշներ և մեծամասամբ թուրքեր էին, խալիֆաթ ալ-խուլաֆաները ևս այդ ցեղերի անդամներ էին:

Խասսե-ե շարիֆե (خامه شريفه) էին կոչվում արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շահին ու բազավորական ընտանիքին պատկանող մյուս բոլոր հաստատությունները միասին վերցրած:

Խութբա - (خطة) - Աղոթքի տեսակ, որի ժամանակ արտասանվում էր իշխող տիրակալի անունը:

Խումս - (خمس) - Եկամտի կամ շահույթի հինգերորդական մասը, որը մահմեդականները պետք է վճարեն Իմամին կամ նրա իրավահաջորդին:

Կարա - (ق) - Տղամարդու ընդարձակ, երկար թևքերով հագուստ:

Հակկաբե - (حقابه) - Առվի կամ ջրանցքի ջրի բաժին:

Հադդ ալ-նազարա - (حق النظارت) - Նազերի հավելավաստակ գումարը:

Հադդ ալ-դարար - (حق الدارار) - Որոշված հավելավաստակ գումարի իրավունք:

Հադդ ալ-սայի - (حق السعي) - Բարաջի «ջանասիրության համար» հավելավաստակ գումար:

Հադդ ալ-թոուլիա - (حق التوليت) - Տեստեսավարման համար հավելավաստակ գումարի իրավունք:

Համեսալե - (همه ساه) - Բարաջի «ամենամյա»: Այսպես էր անվանվում ռոճիկների հատուցման այն ձևը, ըստ որի ռոճիկ ստացող պաշտոնյան իրավունք էր ստանում, ցեղը տնօրի-

նություն, ամեն տարի նույն վայրի հարկերի հաշվից ստանալու իր ռոճիկի գումարը:

Հավալե - (حوالے) - Դիվանի կողմից պաշտոնյաներին ու զինվորականներին տրվող հանձնարարական գրություններ, որը նրանք ներկայացնում էին այս կամ այն գյուղական համայնքներին կամ ցածր հարկային վերակացուներին, որպեսզի ստանալին նրանցից որոշակի քանակի գումար կամ մթերք²¹⁰:

Հավիջխանն - (حويجخانه) - Կաթսաների, ամանեղենի ու խոհանոցային պլիտույքների պահոց:

Հաքիմ - (حاكم) - Գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր:

Հեքիմ բաշի - (حاكم باشی) - Շահի գլխավոր բժիշկն էր, որը ահռելի գումարներ էր վաստակում, սակայն շահի մահվան դեպքում նա կարող էր կորցնել իր ողջ ունեցվածքը, անգամ կյանքը²¹¹:

Հոքմ - (حکم) - Հրամանագիր, հրաման, բարձր կարգադրություն:

Ղազի - (غازی) - Դատավոր, շարի դատական ատյանի պետը, որը նշանակվում էր բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերից, որը շարիաթի օրենքով քննում էր քաղաքացիական ու քրեական գործերը²¹²:

Ղազի ասքար - (غازی عسکر) - Սեֆյան վաղ շրջանում *ղազի ասքարը դիվանբեկիի* խորհրդականն էր, բայց հետագայում նրա այս գործառույթն անցնում է *սադրին* Սեֆյան հարստության

²¹⁰ Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Ա, էջ 111:

²¹¹ Tadhkirat al-mulūk, p. 128.

²¹² Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Բ, էջ 222:

վերջին շրջանում այս պաշտոնը իջեցվել էր զինվորականների հայցերը գրանցողի աստիճանի²¹³:

Նաչաջիխանե - (نچاجی) - Կարի արհեստանոց:

Ղոռչի - (قورچی) - Ցեղերից հավաքագրվող հեծյալ զվարդիայի զինվոր: Ղոռչիները զինված էին նետերով, նիզակներով, դաշույններով և մարտական կացիներով²¹⁴: Կային հատուկ տեսակի դոռչիներ, որոնց դոռչի բաշին տրամադրում էր տարբեր բաժան մունքներին: «Քազքիրաթ ալ-մուլուքում» հիշատակվում են երկու տեսակի դոռչիներ. զինակիր և նետակիր դոռչիներ: Ղոռչիների կալվերի առավել ամբողջական ցանկ է տալիս Պետրոս Պետիկը. «մեղիլ դոռչիսին պատասխանատու էր շահի զլխի փաթտոցի համար, դլիջ-ք դոռչիսին՝ շահի սրի, խանջար դոռչիսին՝ նրա դաշույնի, քամանաք դոռչիսին՝ նրա աղեղի սաղաղի դոռչիսին՝ նետերի և այլև»²¹⁵:

Ղոռչի բաշի - (قورچی باشی) - Ղոռչիների զլխավոր: Նահանգների բոլոր ցեղերի ու ցեղախմբերի զլխավորը: Վաղ Սեֆյան շրջանում, երբ դեռ կանոնավոր զորքեր չէին ձևավորվել, դոռչի բաշին գործնականում պետության ռազմական նախարարն էր, և կրում էր «ամիր ալ-ումարա» տիտղոսը: Այս պաշտոնյայի դերը եվազում է շահ Աբբաս Ա-ի օրոք ռազմական բարեփոխումների արդյունքում, երբ ձևավորվում են կանոնավոր զորքերը, և

²¹³ Tadhkirat al-mulūk, p. 112.

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 32:

²¹⁵ A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, translated from the Latin and annotated by Collette Ouabes and Willem Floor, Washington, Mage publishers, 2014, p. 264-5.

վերոհիշյալ պաշտոնյան մնում է որպես ցեղերից հավաքագրվող հեծելագործի ղեկավարը²¹⁶:

Նուլամ - (نولام) - Բառացի նշանակում է «ստրուկ, ծառա»: Այսպես կամ պարզապես դուլ էին կոչում այն հեծյալները, որոնք մեծ մասամբ կամ իրենք էին նոր մահմեդականություն ընդունել և կամ հանդիսանում էին մեկ կամ երկու սերունդ առաջ մահմեդականություն ընդունած քրիստոնյաների զավակներ: Սրանք փաստորեն կազմում էին շահի անձնական թիկնապահների գվարդիան՝ դուլլար: Նուլամները երկու տեսակի էին՝ ներքինի (խասսեին պատկանող դուլամներ) և ոչ ներքինի (սաղեսովորական)²¹⁷:

Նուլբեկի - (نول بیکي) - Նուլբեկի էին կոչվում խաները, որոնք կառավարում էին միայն մի քաղաք կամ շրջան²¹⁸:

Նուլլարադասի - (نوللر اقداسی) - Բոլոր դուլամների, այսինքն՝ շահական թիկնագործի ղեկավարը

Նուշխանե - (نوشخانه) - Արքունի թռչնարանը, որտեղ պահվում էին որսի թռչունները:

Նուշխի (نوشچی) էին կոչվում պալատական պաշտոնյաները, որոնք գրադվում էին շահական պալատի որսորդության համար անհրաժեշտ բազենների խնամքով²¹⁹: Ըստ երևույթին, բազենների

²¹⁶ Tadhkirat al-mulūk, p. 117.

²¹⁷ Tadhkirat al-mulūk, p. 127.

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 164:

²¹⁹ Նուշխների մասին բազմիցս հիշատակվում է Սեֆյան պետության վարչա-քաղաքական կառուցվածքին վերաբերող Ղասթուր ալ-մուլուք աշխատության մեջ
دستور الملوك ميرزا رفيعا به كوشش وتصحيح محمد اسماعيل
مارچينگولسكى، ترجمه علي كزدايدى، تهران، 1385، ص 55-57 229 238 239 268

մասակարարումը պալատին ապահովում էին առանձին բնակավայրեր, որոնք բացի հողի մշակությունից, զբաղվում էին բազեների բուծմամբ ու բազմացմամբ: Մուշկիների ռոմիկն ու հասկացումները կատարում էր *մուշարրաֆ-ե դուշխասեն* և այդ մասին գրանցում իր *դաֆթարում*²²⁰:

Մալ - (مال) - Գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկը, որ գանձվում էր ամեն տեսակի եկամտաբեր օբյեկտներից ու շենքերից, այգիներից, վարելահողերից, ջրաղացներից, ձիբահանքերից, գուրաններից, տներից, խանութներից և այլն: Մալը գանձվում էր ինչպես բնամթերքով, այնպես և կանխիկ դրամով: XV դարից սկսած «մալ» հարկի հետ միատեղ հիշվում է ևսն «ջահաթը» (տե՛ս մալուջահաթ)²²¹:

Մալիյաթ կամ մալիե - (مالیات مالىة) - XV դարից և ավելի վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցող գլխավոր եկամտահարկի «մալի» տարբերակներից է, որն ավելի գործածական է դառնում XVIII դարում և փոխարինում «մալ» կամ «մալուջահաթ» եզրույթներին:

Մահալ - (محال) - Շրջան, գավառ, XVII-XIX դարերում Այսրկովկասի վարչական բաժանման միավորներից է:

Ման - (من) - Կշռի միավոր: XVIII դարում 1 թավրիզի մանը հավասար էր մոտ 3 կգ²²²:

Մաշ'ալդարբաշի - (مشعل نار بنشی) - Աբթունի ջահերի արհեստանոցի ղեկավար: Վերջինս երբեմն համատեղում էր

²²⁰ نصیری میرزا علی تلی، القاب و مواجب دوره نوری سلطنت صفوی، ص 69.

²²¹ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 112:

²²² Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 223:

Ֆարրաշ բաշիի պաշտոնը, նաև պատասխանատու էր պալատի տարացման համար²²³:

Մաջլեսնեխ - (مجلس نوبس) - Այլ անունով կոչվում էր նաև վաղե՛եննիս - واقعه نوبس, որ նշանակում է ղեպքերն արձանագրող: Սա փաստորեն շահի անձնական քարտուղարն էր և իր դիրքով արքունի աստիճանակարգության մեծ վեզիրից կամ *էթեմադ ալ-դովլեից* հետո գրավում էր երկրորդ տեղը: Նա կրում էր նաև ձախակողմյան *վեզիր* անունը, որովհետև պաշտոնական ընդունելությունների և արքունի խորհրդակցությունների ժամանակ նստում էր շահի ձախ կողմում: Մաջլեսնեխն էր ձևակերպում շահի «բերանացի» (بامتنافه) կոչվող հրամանագրերը, այլ միապետ ներքի նամակների պատասխանները, պահում նրանց հետ կնքված պայմանագրերը, տեղյակ էր դիվանագիտական փոխհարաբերությունների նախադեսյերին, կարևոր դեր էր խաղում դեսպանների հետ բանակցություններում, գրանցում էր նրանց գալուստն ու հեռանալը, նրանց առաքելությունների նպատակները²²⁴:

Միլաթ - (میلاد) - Կտորի տեսակ, որ Նոուշադ քաղաքից էին բերում: Հաստ ու կոպիտ գործվածքով կտոր:

Մինբաշի - (مین باشی) - 1000 հոգուց բաղկացած զորագնդի ղեկավար:

Միսալ (مسال) էին կոչվում մուսուլմանական հոգևոր առյուծների վճիռները: *Միսալ* եզրույթը նախքան Սեֆյան ժամանա-

²²³ Tadhkirat al-mulūk, p. 138.

²²⁴ Tadhkirat al-mulūk, p. 122.

կաշրջանը ուներ այլ իմաստ: Այն համարժեք էր *Ֆիրման* բառին և նշանակում էր հրովարտակ²²⁵: Սեֆյան շրջանում իրավական կարևոր նորմերի (*վակֆայիև ու մուքթայիև* իրավունքների, կրոնական ազատությունների) խախտման կապակցությամբ *դիվան ալ-սադարաթը* կայացնում էր դրանց վերաբերող որոշումներ՝ *միսալներ*, որոնք հաստատվում էին *միսալի* հակառակ կողմում գրված հրովարտակներով: Այս հրովարտակները հիմնականում ունեն *փարվալեճ* կոչվող հրամանագրերին բնորոշ *թահսիդիե*, շահական կնիք և *թողրա*: Սեֆյան վարչակարգում կար հատուկ պաշտոնյա *միսալ-նեխա*, որ գրում էր *միսալները*²²⁶:

Միաղալ - (مغال) - կշոի միավոր, որը հավասար է 4.65 գրամի:

Միվեխանե - (میر و خانه) - Արբուսիքի միրզ մատակարարող բաժին:

Միրաբ - (میراب) - Պաշտոնյա, որ պատասխանատու էր ոռոգովի ջրի բաշխման համար:

Միրեշաբ - (میرشاپ) - Ճիշտ ձևը պետք է լինի «ամիր-ե շաբ», որը բառացի նշանակում է «գիշերվա ամիր»: Ըստ Մինոսկու այս պաշտոնյան պահակներ էր նշանակում շուկաներում և այլուր, նաև «հավանաբար ուներ գործակալների ճյուղավորված ցանց»²²⁷: Դասբուր ալ-մուլուրում այն հանդես է գալիս, որպես «գիշերայի հսկիչ» ոչ պաշտոնական անվանում²²⁸:

²²⁵ قلم مقامی ج. مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص. 51-50.

²²⁶ قلم مقامی ج. مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص. 56.

²²⁷ Tadhkirat al-mulūk, p. 149.

²²⁸ دستور الملوك میرزا رفیعا، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردادی.

تهران، 1385، ص. 573.

Մուլլաբաշի - (ملا باشي) - Մահմեդական հոգևորականության աստիճանասանդղակում բարձրագույն պաշտոնն էր՝ ստեղծված շահ Մուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին: Միք Մուհամադ Բադեր Մաջլեսին առաջին մարդն էր, որ շահ Մուլթան Հուսեյնի օրոք նշանակվում է այդ պաշտոնում, որը հիմնում է Չահարբադի մադրասն և այնտեղ սկսում դասավանդել: Նրանից հետո այդ պաշտոնում նշանակվում է Մուհամմեդ Հուսեյնը:

Մոհրդար - (مهردار) - Բառացի՝ կնիքապան: Մեֆյան արքունի աստիճանակարգում արքայական կնիքի *մոհրդարը* ըստ Շարդենի իրականում պատասխանատու չէր արքայական կնիքի համար, քանի որ այն վստահված էր թագավորի մոռը: Ուրբաթ օրերին արդեն մյուս պաշտոնյաների կողմից կնքված փաստաթղթերը տարվում էին հարեմի դարբասի մոտ, որտեղ էր նաև արքայական կնիքների տուփը: Փաստաթղթերը ընթերցվում էին շահին և վերջինս *մոհրդարի* նշած մասում դրոշմում էր կնիքը: Պաշտոնեական աստիճանակարգում ավելի ցածր դիրք ուներ շարաֆ-ե նաֆագի փոքր կնիքի *մոհրդարը*, որն իրավունք չուներ շահի ներկայությամբ նստելու²²⁹:

Մոնաջեմ բաշի - (منجم باشي) - Արքունի գլխավոր աստղագուշակը, որի կարծիքը կարևոր էր տարբեր իրադարձությունների օրվա ու ժամի, արքայորդիների հորոսկոպի կազմության և այլ հարցերում:

Մոնշի ալ-մամալեք - (منشی الممالک) - Այս եզրույթը բառացի կարելի է թարգմանել «պետության քարտուղար», որն ավելի

²²⁹ Tadhkirat al-mulūk, p. 133.

բարձր էր, քան *մաջլեսնեհիսի* պաշտոնը, որին համարժեք է «արքունի գրագիր» անվանումը: Այս պաշտոնը կար դեռևս մոնղոլական ժամանակաշրջանում, Մեֆյանների օրոք եւս իր պատվավոր տեղն ուներ արքունի խորհուրդներում, մեծ թվով ենթականեր ուներ և պատասխանատու էր շահի նամակագրության մի մասի համար: Թեև դժվար է հստակ տարանջատում կատարել նրա և վաղիենենիսի գործառույթների միջև, մի բան աներկբա է՝ այն, որ նա էր գրում հրամանագրերի սկզբում ոսկով գրվող թողրաները «Աշխարհասաստ հրաման եղավ – حکم جهانمطالع اند»²⁰⁰:

Մոշրեֆ - (مشرف) - Մոշրեֆները սահեք ջամ'երի ենթականերն էին, որոնք վերահսկում էին *բոյուբաթի* բաժինների կամ արհեստանոցների աշխատանքը: Նրանք նախապատրաստում էին բաժիններին անհրաժեշտ զումարների նախահաշիվները, պահում ծախսերի օրագրեր և դրանց փաստաթղթերը:

Մու'այիր - (معیر) - Անհատ մասնագետ, որը որոշում էր ոսկու և այլ մետաղների որակը, որոնցից դրամ պիտի հատվեր:

Մու'այիր ալ-մամալեք - (معیر الممالک) - Արքունի դրամահատարանի վերահսկիչը: Երկրի տարածքում գտնվող բոլոր դրամահատարանների գլխավոր պատասխանատուն էր:

Մու'աֆ - (مضاف) - Հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն նաև միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից: Համանիշ՝ «մուսալլամ, քարխան»²⁰¹:

²⁰⁰ Tadhkirat al-mulūk, p. 132.

²⁰¹ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 114:

Մուրաշիք - (مياشر) - Հարկահավաք, վերակացու, ձեռնալոր: Այսպես էին կոչվում հատկապես այն պաշտոնյաները, որոնք չափում էին կալերում կուտակված բերքը և առանձնացնում էին կալվածատիրոջն ու պետությանը տրվող ոնետա-հարկը²²²:

Մուքասադդի - (متصدى) - Վերակացու: Այսպես էին կոչվում հատկապես դիվանական հարկային գործերի վերակացուները «մուքասադդիան-ե օմուր-և դիվանի - متصدیان امور دیوانی»²²³:

Մուքավալլի - (مولى) - Խնամակալ, տեօրեն: Այսպես էին կոչվում հատկապես մզկիթների կամ վանքերի առաջնորդները: Այդ պաշտոնում գտնվելու ընթացքում, տվյալ կրոնական հաստատությանը պատկանող բոլոր կալվածքների և այլ ստացվածքների իրավասությունը և նրանցից ստացվող եկամուտնետի տեօրիկությունը իրավունքը ամբողջապես վերապահված էր նրանց:

Մուհասել - (محل) - Հարկահավաք, սովորաբար ցածրաստիճան պաշտոնյա:

Մուհթասիք ալ-մամալեք - (مكتب الممالک) - Մուհթասիքը հեազույն իսլամական պաշտոնյաներից էր, որը հսկում է հասարակությանը և ուղղորդում նրան դեպի ճշմարիտ ուղղություն: «Քազքիրաք ալ-մուլուքում» շեշտվում է նրա պարտականությունը հավաքել ներկա զների ցանկը թագավորի մասնավոր բաժանմունքի կողմից ընդհանուր շուկաները վերահսկելու համար:

Մուդարբաք - (مقرب) - Վստահված անձ:

²²² Նույն տեղում:

²²³ Նույն տեղում:

Մուդարրաթ ալ-խադան - (مغرب الحاقان) - Արքունիքում աշխատող բարձրաստիճան պաշտոնյաների կոչում:

Մուդարրաթ ալ-հազրաթ - (مغرب الحاضر) - Արքունիքում աշխատող ցածր պաշտոն ունեցող պաշտոնյաների կոչում:

Մուդարրաթի - (مقرری) - Բարաջի նշանակում է «որոշված» կամ «որոշյալ»: Այսպես էր կոչվում այն որոշյալ գումարը, որ որպես նպաստ կամ թոշակ կանոնավոր կերպով տրվում էր հոգևորականերին, գիտնականներին և նման այլ մարդկանց²²⁴:

Մուսալլամ տես մու'աֆ:

Մուսթաաջիր - (مستاجر) - Գյուղերից ու այլ հարկատու օբյեկտներից գանձվող հարկերը հաճախ վարձակալության էին տրվում, որոնց վարձակալողները կոչվում էին մուսթաաջիրներ:

Մուսթուվֆի - (مستوفی) - Այսպես էին կոչվում պետության, արքունիքի, ինչպես նաև կրոնական հաստատությունների ֆինանսական, հաշվապահական գործերի գլխավոր կառավարիչները: Մուսթուվֆիներ կային խոշոր նահանգային վարչական կենտրոններում, որոնք վերահսկում ու կառավարում էին տվյալ նահանգի կամ երկրամասի հաշվապահական գործերը: Սրանք ենթարկվում էին մայրաքաղաքում նստող մուսթուվֆի ալ-մամալեքին, որը երկրի ֆինանսական գործերի գերագույն կառավարիչն էր և հաշվետու էր միայն մեծ *վեզիր է'թեմադ ալ-դուլեի* առաջ: Նա հսկում էր պետական ամբողջ էլևուտը, նախապատրաստում էր բյուջեն և ստուգում տարեկան հաշվեկշիռները: *Արբաթ ալ-թահ[ա]վիլի մուսթուվֆին* արքունի

²²⁴ Հ. Փափագյան, հրովարտականք, պրակ Բ, էջ 225:

բոյութաթին հանձնելովո՞ղ ամբողջ հումքի ն կանխիկ դրամի վերահսկման պատասխանատուն էր. *խասսեի մուսթովֆին*՝ *խասսեի* ֆինանսներինը:

Մուսթովֆի ալ-մամալեք - (مستوفى الممالك) - Նրա աշխատանքը ֆինանսների նախարարի հետ համարժեք կարելի է համարել, եւ ամեն օր ստուգում էր արքունի հաշիվների մատյանները, ստուգում ն նախապատրաստում էր երկրի բյուջեն, վերահսկում էրկրի ֆինանսական գործերն այնպես, որ եկամուտների հետ կապված բոլոր գործարքները պետք է հաստատվեին նրա կնիքով: Նրա ենթակայության տակ էին եւզերը, գրագրատան *դարուդան*, *սահեք թովջիհը*, *գաբեթենկիսը*, *ավարեջեի դաֆթարդարները*²²⁸:

Յասադի - (ياساقى، ياساقى) - Պատժող պաշտոնյա:

Յասավուլ - (ياساول) - Ձիավոր սպա, որը արքունի և զինվորական ղեկավարների ենթակայության տակ է և կատարում է նրանց հրամանները, ինչպես նաև արարողակարգը կատարող զինվոր:

Յասավուլ-ե դուռ - (ياساول فور) - Զինամթերքի ու պահեստի զենքերի համար պատասխանատու սպասավոր, հեծյալ զինվորական: Նրանք, շուրջ 2000 հոգի, ծառայելով *դորշի բաշիի* ենթակայությամբ, պարտավոր էին հսկել պալատը գիշերը, ամբոխին հեռու պահել շահից նրա երթերի ժամանակ, ապահովել լուսություն *դիվանբեկիի* դատավարության ժամանակ, նրանք էին պա-

²²⁸ Tadhkirat al-mulūk, p. 122.

տիժն իրականացում, բռնագրավում ունեցվածքը և իրականացում խաների ձեռքակալությունը²⁰⁶:

Յասավուլ-և սահբաթ - (ساول و صحت) - Շահի ընդունելության սրահի սպասավոր: Այս պաշտոնին նշանակվում էին հիմնականում նշանավոր *ամիրների* որդիները: Նրանք, որ ընդամենը 8-9 հոգի էին, *իշիք աղասիի* ենթականերն էին, ծառայում էին *իշիք աղասիին խասսեի* ժողովների ժամանակ, իսկ ընդհանուր հանդիսությունների ընթացքում՝ կանգնած էին շահի դիմաց: Նրանց էին վստահում վտանգավոր հանձնարարություններ, և այնպիսի ձեռնարկումներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր լիակատար նվիրվածություն: Արքունի բարձրաստիճան սպասավորի պարտականություններից էր շահի սեղանի վրա կարգուկանոնի պահպանումը²⁰⁷:

Յուզբաշի - (بوزباشی) - 100 շեյխ բաղկացած զորագնդի հրամանատար:

Նազեր - (ناظر) - Վերահսկիչ, վերակացու: Սեֆյան պետության մեջ կային տարբեր վարչությունները վերահսկող ու կառավարող նազերներ: 79, 84, 85, 99, 102, 106, 121, 124, 127-129, 133-136, 144, 168, 176, 178, 179, 181, 182-185

Նազեր-և բոյութաթ - (ناظر) - Արքունի ծախսարարապետ, մասնակարարումների գլխավոր վերակացու, որը գլխավորում էր արքունիքին առընթեր 33 տնտեսական հաստատությունները՝ *բոյութաթը*, դրա համար էլ նա սովորաբար կոչվում էր *նազեր-և բոյութաթ*: *Բոյութաթի* մեջ մտնում էին արքունի պահեստները,

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 118:

²⁰⁷ A Man of Two Worlds Pedros Bedik in Iran 1670-1675, p. 265:

խոեանոցները, ախոռապետները, հատկապես հագուստները և հանդերձանք արտադրող արհեստանոցներն ու գործատուները և այս կարգի տնտեսական այլ հաստատություններ: Որքանով որ արքունի մատակարարումների մեծ մասը կատարվում էր ի հաշիվ բնակչությունից ստացվող հարկերի և ընդհանրապես սերտ աղերս ուներ ընդհանուր ֆինանսների հետ, ուստի հարկերի հետ կապված և տնտեսական հարցեր շոշափող բոլոր հրովարտակները ենթակա էին *նազերի* հաստատմանը, որը վավերագրի մյուս երեսում մակագրում էր՝ այքի անցկացվեց: Նազերը վերահսկում էր խասսեն և դիվանի վարչության որոշ գործեր մեծ վեզիրի հետ: «Քազքիրաթ ալ-մուլուրում» թվարկվում են *թյուրաթի* միայն մի մասը: Բացի այդ, մի շարք այլ *թյուրաթ* են հիշատակում Ռաֆայել Դյու Մանը, Շարդենը և Քեմպֆերը²³⁶:

Նադիր - (نادر) - Նադիրը քալանթարի տեղակալն էր և հավանաբար ինչպես քալանթարը, ընտրվում էր տեղի ազնվականներից²³⁷:

Նայեր - (نایب) - Փոխանորդ, տեղակալ:

Նավրուզի (نوروزی) - Նոր տարվա առաջին օրը՝ զարևանամուտին, ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին վճարվող պարտադիր նվեր-տուրքը²³⁸:

Նաիր - (نایر) - Կարասոխի ¼-ը:

Նահի - (ناهی) - Դրամական միավոր, որ հավասար էր 50 դիևարի:

²³⁶ Tadbkirat al-mulúk, p. 119.

²³⁷ Նույն տեղում, էջ 148:

²³⁸ Չ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 116:

Շար՝ - (شرع) - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրատիճան հոգևորականները²⁴¹:

Շարքաթխանե - (شریعت خانہ) - Արբունի գործատերից է, որտեղ պատրաստվում էին ըմպելիքները:

Շարթևամյլե - (شرطنامہ) - Պայմանագիր: Մեֆյան շրջանի գրագրությանը նվիրված «Մոնշա'աթ-ե Մուլեյմանի» երկում նշվում է, որ զանազան գործարքներից միայն վարձակալության (էջարաթ) շարթևամյլեն է, որ թողրա ունի, քանի որ այն արբունի գրագրատանը մուսթովֆիներն են գրում²⁴²:

Շարի'աթ - (شریعت) - Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ, հաստատված նորմեր, որոնցով առաջնորդվում էր հոգևորականների բարձրագույն կրոնական - դատական ատյանը: Այս հաստատությունը հաճախ անվանվում էր հենց այդ օրենքների անունով, սակայն սովորաբար այն կոչվում էր «Շարի'»: Շարի'աթի կամ շար'ի հոգևոր ատյաններում էին քննվում մեծ մասամբ տևտեսական հարցերի շուրջը քաղաքացիների միջև առաջացած վեճերը: Այդ ատյանին կից կային նաև նոտարական գրասենյակներ՝ «մահզարներ», որտեղ տեղի էին ունենում կալվածքի անուծախի, վարձակալման, փոխատվության, ամուսնության և քաղաքացիների սոցիալական դրույթանը վերաբերող այլ ակտեր, կազմվում էին արձանագրություններ և տրվում էին համապատասխան փաստաթղթեր և նոտարական պատճեններ²⁴³:

²⁴¹ Լույն տեղում, էջ 117:

²⁴² منشآت سلیمان نايف، دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی به کوشش رسول جعفریان، تهران، کتابخانه

موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 1388، ص 30

²⁴³ 2. Փափագյան, հրովաթուակներ, պրակ F, էջ 227:

Շեյխ-ուլ-խալամ - (شيخ الاسلام) - Այսպես էր կոչվում տվյալ վայրի մահմեդականների գլխավոր կրոնապետը: Յուրաքանչյուր խոշոր կահանգական-վարչական կենտրոն ուներ իր «շեյխ-ուլ-խալամը», որը գլխավորում էր «շար'ի» հոգևոր դատական խորհուրդը: Խորհրդում քննվող զանազան հարցերի մասին շեյխ-ուլ-խալամները տալիս էին վճիռներ՝ «Ֆաթվաներ», որոնք օրենքի ուժ ունեին և ենթակա էին գործադրման տվյալ կահանգի կամ շրջանի սահմաններում²⁴⁴:

Շե'րբաֆիսանե - (شعرباخته) - Բառացի «բանաստեղծների կամ բանաստեղծություններ հյուսելու տուն»: Այդպես էր կոչվում նաև մետաքսից որոշ տեսակի կտորի մանածագործությունը:

Շեքարբաշի - (شکارباشی) - Արքունի որսորդության պատասխանատու էր, որի ենթակայության տակ էին բազեապանները (ղուշի):

Չերիք - (چریک) - Չերիք էին կոչվում Սեֆյան Պարսկաստանում քոչվոր ցեղերից հավաքագրվող զորագնդերը:

Չոբանքեկի - (چوبانگی) - Եզրույթը տրված է տեղական թյուրքական արտասանությամբ, պարսկական արտասանությամբ պետք է կարդալ «չուփանքեկի»: Մա մեծ մասամբ կանխիկ չքամով զանձվող այն հարկն էր, որ զանձվում էր մանր եղջերավոր անասուններից²⁴⁵:

Չարադար բաշի - (چادارباشی) - Սեֆյան պետության գլխաւոցի պատասխանատու հրամանատարը:

²⁴⁴ Նույն տեղում:

²⁴⁵ Հ. Փափուզյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 228:

Ջահաթ - (جهت) - Ջահաթը վարելահողերից գանձվող հողային հարկն էր, որը հաճախ հանդես էր գալիս մալ հարկի հետ միասին՝ մալոջահաթ ձևով²⁴⁶:

Ջելոդար - (جلودار) - Ասպանդակապահ ծառաներ, ձիապաններ:

Ռահդարի - (راهداری) - Մաքսաշին հարկ:

Ռադամ - (ردم) - Պաշտոնական գրություն, թագավորական հրովարտակ: Սեֆյան ժամանակաշրջանում տարբերակում էին խալ՝աթի, թիուլի, աշխատավարձի (մավաջիբ), նաև դոռյխու-թյան, թուֆանկչիության, դուլամության, թուփչության և այլ ուղղամները, որոնցից յուրաքանչյուրը տվյալ վարչության վեզիրն էր գրում և հաստատվում էր դիվանի պատճենի (մոսավադե) ու շահի մատանու կնիքներով²⁴⁷:

Ռայաթ, ճիշտը՝ ռաիյաթ - (رصیت) - Սկզբնաղբյուրներում գործ է ածվում հպատակ և հարկատու ժողովրդի, հատկապես նստակյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով²⁴⁸:

Ռասմ ալ-վոզարա - (رسوم الوزار) - Վեզիրի օգտին գանձվող տուրք:

Ռեքաբխանե - (رکبخانه) - Արքունի ձիերի հանդերձանքի ու թամբուսարքի պահետոը:

Ռիքա - (ریک) - Երիտասարդ սղաններ, որոնք ծառայում էին արքունիքում, նրանք իրենց ձեռքում փայտ էին կրում, որի գլխից բուրդ էր կախված, նրանք նաև իրենց հետ կացին էին կրում,

²⁴⁶ А. Д. Паназян, *ibid.*, աշխ., էջ 229-233:

²⁴⁷ منشآت سلیمانی، ص 31

²⁴⁸ Հ. Փափազյան, *հրովարտակներ*, պրակ Ա, էջ 118-9:

որով կատարում էին շահի թիկնագորայինի և միաժամանակ նաև դահիճի պարտականություն²⁶⁰:

Ռուսում, ռուսումաթ - (روسوم، رسومات) - Ռասամ (رسوم) բառի հոգևակին է: Պետական պաշտոնյաների և հոգևորականության օգտին գանձվող աուրքեր:

Ռուզնամ[յ]են - (روزنامه) - Ռուզնամ[յ]են օրագրային մատյանն էր, ուր զրանցվում էին բարձրաստիճան հոգևորականների (կաթողիկոսներ, վանքերի առաջնորդներ) ու այլ պաշտոնյաների (մելիքներ) իրավունքները հաստատող շահական հրամանագրերը²⁶¹: Վարչական բոլոր կարևոր հաստատություններն ունեին իրենց օրագրային մատյանները կամ ռուզնամեները, որոնցում նշվում էին տեղի ունեցող կարևոր ունեցվածքային փոփոխությունները, նորամուծությունները, նշանակումներն ու ղեպքերը: Շահական արհեստանոցներում (կամ բոյութաթում), մասնավորապես, օրագրային մատյաններում կատարված զրանցումները ամեն ամիս ներկայացվում էին այլ փաստաթղթերի հետ համեմատման համար, որից հետո *նազերն* այն կներում էր ու ուղարկում *մուսթուֆիհին*, վերջինս էլ՝ հարկահանին ու հարկեր վճարողին էր ուղարկում²⁶¹:

Սադր - (صدر) - Կրոնական գերագույն առաջնորդ, հոգևոր բարձրագույն տոյանի պետ: Գլխավոր սադրերն երկուսն էին՝ սադր-ե խասսե և սադր-ե ամմե: Ավելի վաղ շրջանում այս երկու պաշտոններն էլ վարում էր մեկ բարձրաստիճան հոգևորական:

²⁶⁰ Tadhkirat al-mulūk, p. 118.

²⁶¹ Ք. Կոստիկյան, հրովարտականք, պրակ Գ, վավ. 1, 8, 43, 58, 65:

قادر و نزيحجة مالی - مالیاتی ایران صفویه تا پایان قاجاریه، ص. 145

Մադրերի կայացրած վճիռները ենթակա էին վավերացման դիվանբեկի կողմից և շահի հրովարտակով հաստատվելուց հետո՝ հանձնարարվում էին գործադրության:

Մահեբ թովջիհ - (صاحب توجیه) - Մահեբ թովջիհը, որը մուսթովֆի ալ-մամալեքի ենթական էր, համարվում էր զինվորականությանը և պետական պաշտոնյաներին տոճիկի դիմաց տրվող հանձնարարական գրությունների (բարաթ, հավալե) գլխավոր վերակացուն: Մահեբ թովջիհ, տե՛ս նաև թովջիհ:

Մահեբ նասադ - (صاحب نسق) - կոչվող պաշտոնյան մի քանի անգամ հիշատակվում բնագրում հիմնականում զների ցուցակների և դրամի կեղծումների կապակցությամբ: Այլ որևէ տվյալներ նրա գործառույթների վերաբերյալ չկան, որոնք թերևս սահմանափակվում էին զուտ պատժիչ գործողություններով: Ղաջարական ժամանակաշրջանում նասադյի բաշին գլխավոր դահիճն էր²⁵²:

Մահեբ ջամ - (صاحب جمع) - Ադդայես էին կոչվում Խասսե-ե շարիֆեի գործատների ու մյուս հաստատությունների ղեկավարները, որոնք գտնվում էին *նազեր-ե բոյութաթի* անախճական ենթակայության տակ: Արքունի գանձարանի սահեբ ջամ՞ը մանրամասն հաշվարկ էր ներկայացնում յուրաքանչյուր գործատան տարեկան ծախսերի վերաբերյալ որի քննությունից հետո ստացական գրելով գումարը ստանում: Հիշյալ պաշտոնյան արքունի

²⁵² Tadhkirat al-mulūk, p. 150.

զանձարանի համար նաև ստանում էր Սեֆյան Իրանի տարբեր շրջաններից դիվանի սարքարին փոխանցվող գումարները:

Սառաֆբաշի – (صراف باشی) – Այս պաշտոնյան ոչ միայն վերահսկում էր հատվող դրամի որակը, այլև ոսկու զանձարանի ներհոսելու ուղիներից մեկն էր²⁵³:

Սարայդար – (سرائدار) – Արքունի փափուկ կահույքի ու զորզերի մաքրությանը հետևող պաշտոնյա²⁵⁴:

Սարդար – (سردار) – Գլխավոր զորահրամանատար:

Սարխաթ – (سرخط) – Ֆեոդալներին, հոգևորականությանը, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին և հատկապես զինվորականությանը տրվող ռոճիկների և այլ կարգի պարգևատրությունների իրացմանը հսկող և հաշվառման ենթարկող հատուկ զրասենյակն էր, որի պետը կոչվում էր «բարձրագույն դիվանի սարխաթենիս» («սարխաթնվիս-ե դիվան-ե ալա – سرخطویس نیون عالی»): Սա բարձրագույն դիվանի 18 խոշոր ֆինանսական պաշտոնյաներից մեկն էր, որ «լաշքարնվիսի» հետ միասին հսկում էր զինվորականությանը տրվող ռոճիկները: Ռոճիկների հատուցման, պաշտոնների և այլ պարգևատրությունների վերաբերյալ տրվող բոլոր հրովարտակները առանց *սարխաթենիսի* ստորագրության և կնիքի համարվում էին անվավեր: Ներկայացվող բոլոր հրովարտակները նա զրասնցում էր հատուկ մատյանում, որ կոչվում էր «սարխաթի դաֆթար», ապա հրովարտակի մյուս էջի

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 139:

²⁵⁴ Այս պաշտոնյայի պարտականությունների մասին տե՛ս բնագրի թարգմանության մեջ, էջ 128:

վրա մակագրում էր «արձանագրվեց սարխաթի դաֆթարում» (ثبت دفتر سرخه) և կնքում²⁵⁵:

Սարքար - (سرخه)- Գործերի լիազոր-կառավարիչ, տնօրեն: Գործ է ածվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության իմաստով, ուստի որոշ դեպքերում թարգմանված է վարչություն:

Սարրեշթե - (سررشته) - Հաշվապահության գրասենյակ, ֆինանսական բաժին:

Սեիդ - (سید) - Շիաները սեիդներ են կոչում այն մահմեդականներին, որոնց ազգակցական կապը հասնում է Մուհամմեդ մարգարեին և նրանք համարվում են նրա ժառանգները:

Սեփահալար - (سیهالار) - Այսպես էր կոչվում քանակի գլխավոր հրամանատարը: XVIII դարի առաջին կեսում այս պաշտոնում սովորաբար նշանակվում էին Ատրպատականի բեկլարբեկերը²⁵⁶:

Սոյուրդալ - (سوردجل) - Պարզևատրման ձևերից, սոյուրդալ ստացող ավատատերերը մու'աֆության լայն իրավունքներ էին ստանում և փաստորեն հանդիսանում էին որպես սոյուրդալ իրենց տրված ընդարձակ երկրամասի ինքնիշխան տերեր, պարտավորվելով միայն գորքով օգնել արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ: Հետագայում պարզևատրման այս եղանակը կերպարանափոխվեց, դառնալով

²⁵⁵ Հ. Փարիազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 230:

²⁵⁶ Հ. Փարիազյան, հրովարտականեր, պրակ Բ, էջ 231:

թիուլայիև ընդհանուր սիստեմից բխող պարզևատրման տարբերակներից մեկը, որը կարող էր նաև ժառանգական բնույթ կրել:

Սուլթան - (سلطان) - Մեֆյան Իրանում այսպես էին կոչվում սահմանամերձ կուսակալությունների կամ բեկլարբեկությունների մեջ մտնող և անմիջապես սահմանի մոտ գտնվող ավելի փոքր վարչական միավորների կառավարիչները, որոնք նշանակվում կամ հեռացվում էին բեկլարբեկի հայեցողությամբ և գտնվում էին վերջինիս անմիջական հրամանատարության տակ:

Վազիֆե - (وظیفه) - Հատուկ պարգև, որ որպես կենսաթոշակ շահի կամ խոշոր իշխանավորների կողմից ի նշան մեծարման և հարգանքի տրվում էր գիտնականներին, զրոհներին, անվանի մարդկանց ու հոգևորականներին որպես կեր²⁹⁷:

Վալի - (والي) - Իրանի ծայրամասային 4 վիլայեթներից (Արաբիստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քրդստան) մեկի կառավարիչն է: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավարությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ուղարկել բառիսանե: Վրաստանի վալին Իրանից որպես ոռճիկ ստանում էր այնտեղ հավաքվող հարկերից: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոնյա էր և ամիրների կարգում ամենա-

²⁹⁷ 2. Փառիազյան, Կալվածագրեր, պրակ Ա, էջ 232:

բարձրն էր, որին հաջորդում էին *բեկլարբեկերը*, այնուհետև՝ *խաները*, ապա՝ *սուլթանները*²⁹⁸:

Վակֆ - (وقف) - Բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված, վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և որպես այդպիսիք ազատվում էին պետական հարկերից²⁹⁹: Ընչպես վերը՝ աստեախտության երկրորդ գլխի երկրորդ բաժնում արդեն նշվել է, վակֆը պաշտպանված էր նաև ջաղիղ ուլ-խալամ ժառանգների ոտնձգություններից: Վակֆային հողատիրությունն ուներ ամենուսամուր իրավական հիմքը և վակֆի օրենքն առավել խիստ էր պահպանվում Սեֆյան պետության մեջ³⁰⁰:

Վաղե՛ ենեխ, տե՛ս մաջլեսենեխ:

Վաջերի - (واجری) - Հարկ, որ վճարվում էր դրամահատության իրավունքի համար:

Վարիլ - (ول) - Լիազորված անձ, ներկայացուցիչ:

Վեզիր - (وزیر) - Սեֆյանների օրոք այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք մուսթուֆինների հետ միասին հսկում էին պետության, արքունիքի և բանակի ֆինանսների և զինվորականությանը տրվող ռոճիկների բաշխման գործը: Նրանք անմիջապես պատասխանատու էին

²⁹⁸ Տե՛ս և բնագրի թարգմանություն, էջ 82, 83:

²⁹⁹ Հ. Փափագյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 120:

³⁰⁰ А. Панаян, вշվ. աշխ., էջ 118:

է'թեմադ ալ-դովլէի առաջ և փաստորեն հանդիսանում էին վերջինիս ներկայացուցիչները ֆինանսական գործերի կառավարչություններում՝ վարչություններում:

Վջուհաթ - (وجوهات) - «վաջի - وجه» (գումար) բառի կրկնակի հոգնակի ձևն է (وجوه وجوهات): Այս անվան տակ հասկացվում էին առհասարակ այն բոլոր հարկերը, որոնք գանձվում էին կանխիկ դրամով: Աղբյուրներում հանդիպում է նաև «թավաջջուհաթ-توجهات», «մութավաջջեհաթ-متوجهات» ձևերով²⁶¹:

'Ուրֆ (عرف) էին կոչվում սովորության ջրենքով առաջնորդվող քաղաքացիական դատարանները, որոնց գլխավորում էին տեղական նահանգապետներն ու զավառապետները՝ *խաները, բեկլարբեկերն* ու հաթիմները: 'Ուրֆի դատարանների դերը ավելի մեծ էր հատկապես երկրի ոչ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող նահանգներում: Ընդհանրապես *'ուրֆի* դատարանները ավելի մեծ իրավասություններ ունեին և *շարի'* հոգևոր դատարանների վճիռները մեծ մասամբ ենթակա էին նրա վավերացմանը: *'Ուրֆին* էր վերապահված հատկապես քրեական խոշոր հանցանքների (սպանություն, բռնաբարություն, մարմնական վնասվածքներ հասցնել) ջնկությունը: *Ուրֆի գաֆթարդարը* պետք է ենթադրել, որ այդ դատարանների մատյաններում գրանցում կատարող պաշտոնյան էր²⁶²:

Փանջշահի - (پنجشاهی) - Հինգ շահիաևոց դրամ: Տե՛ս շահի:

²⁶¹ Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Ա, էջ 121:

²⁶² Հ. Փափազյան, հրովարտակներ, պրակ Բ, էջ 233:

Փարվանչև - (بروانچه) - Սեֆյան հրովարտակի տեսակ, որի թողրան հետևյալ ձևակերպումն ուներ «Արքայական հրաման եղավ - فرمان همایون شد», իսկ վերին մասում հետևյալ խոսքերն էին «Իշխանությունը Ալլահինն է الملك الله, «Նա է օր»²⁶³:

Փիշեամազ - (پیش نماز) - Հոգևորական, ում թիկունքում կանգնում և աղոթում են հավատացյալ մուսուլմանները:

Փիշքաշ - (پشکش) - Բառացի նշանակում է առջեր դնել, մատուցել: Ջանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալներին և պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից շահին մատուցվող նվեր:

Փիշքաշնեխ - (پشکشوی) - *Փիշքաշնեխս* այն պաշտոնյան էր, որն առանձին մատյանում գրանցում էր տվյալները *փիշքաշների* մասին, հաշվարկում դրանց արժեքը և առաջնորդում դրանք բերողներին շահի մոտ: Նվիրատուն պարտավոր էր վճարել նաև հավելյալ գումար որպես նվեր բերվածի արժեքի տոկոս: Ըստ մեր աղբյուրի այդ գումարը կազմում էր 5 կամ 10 տոկոս²⁶⁴:

Քալանթար (کلاتر) էին կոչվում քաղաքների կամ քաղաքային խոշոր թաղամասերի աշխարհիկ ղեկավարները, որոնք զբաղվում էին բնակչության թաղաքսօսման²⁶⁵ հարցերով և հետևում քաղաքի հասարակական գործերին: Մրանք սովորա-

²⁶³ منشآت سلیمانی، ص. 30

²⁶⁴ Տե՛ս բնագրի թարգմանություն, էջ 176:

բար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջանների շարքերից²⁶⁵: Քալանթարներն էին նշանակում քյադխոդաններին, որոշակի դերակատարություն ունենում համբարությունների հարկերի բաշխման գործում²⁶⁶:

Քելիդդար - (کلیددار) - Պետական Գանձարանի քարտուղար, ով պալատում պահում էր գանձարանի բանալին: Նա ամենահեղինակավոր ներքինին էր և արքունիքում լիարժեք անկախություն և վստահություն էր վայելում:

Քյադխոդա - (کدخد) - Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Սակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջավազի», «տանուտերի» կամ «ոճեսի» իմաստով, մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քյադխոդաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների կամ «աղսախկալների» (պարսկ. - «ոռնիչներ») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին նրանք գյուղի տանուտեր եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քյադխոդաներ ու մասնակցում էին ավազների խորհրդին²⁶⁷:

Քեշիքենիս - (کشیکنوسی) - Քեշիքենիսները երկուսն էին և նրանց պարտականությունն էր ամեն զիշեր պահակազորում գտնվել և մունետիկների կողմից հնչեցված մշտական հերթապահության մեջ գտնվողների (համիշերեշիք) անունները գրանցել: Վերջիններիս աշխատավարձը չէր վճարվում մինչև որ

²⁶⁵ Հ. Փավազյան, հրովարտականեր, սյրակ Ա, էջ 122:

²⁶⁶ Tadhkirat al-mulūk, p. 148.

²⁶⁷ Հ. Փավազյան, հրովարտականեր, սյրակ Ա, էջ 122:

քելիքնևիսը չհաստատեր նրանց կողմից կատարված անթերի ծառայությունը²⁶⁸:

Օլբա - (𐭪𐭣) - Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան գինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլբա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օլբայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հաստակ թմբուկներով թմբկահարել²⁶⁹:

Ֆարրաշ բաշի - (فرش باشی) - Արքունի ջահակիրների և զույքերի պահպանման ղեկավարը:

Ֆարրաշխանե - (فرش خانه) - Արքունի կահույքի պահոց:

Ֆեյզասար - (فیض انار) - Ոչ հստակ անվանումն է մի վարչության, որի ըմբռնմանը "Թագքիրաթ ալ-մուլուքը" ոչ մի հստակ պարզաբանում չի տալիս, միայն նշելով, որ այն գտնվում էր *սադր-է խասսեի* ենթակայության տակ: Զուգահեռ աղբյուրների տվյալները թույլ են տալիս ենթադրել, որ խոսքը Մեշհեդի Իմամ Ռեզայի սրբատեղիին հատկացված հարկերի ու եկամուտների գանձման ու տնօրինման վարչության մասին է²⁷⁰:

²⁶⁸ دستور الملوك میرزا رفیعا، به کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچنتکوفسکی، ترجمه علی کردلادی، تهران، 1385، ص. 271.

²⁶⁹ Հ. Փափազյան, հրովարտականք, պրակ Ա, էջ 123:

²⁷⁰ V. Minorsky, p. 146.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՂԲՑՈՒՂՆԵՐԻ ԵՒ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- 1- Արրահամ Երևանցի, Պատմություն Պատերազմացն 1721-1736, Երևան, ԱրմՖանի հրատարակություն, 1938:
- 2- Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1973:
- 3- Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմությանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1990:
- 4- Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
- 5- Եսայի Հասան Ջալալյանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ա. Յակովբեանց Տերուսաղեմ 1868-ՈՅԺԷ:
- 6- Բայբուրդյան Վ., Իրանի Պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005:
- 7- Ղազարյան Է., Հայկական բնակավայրերն ըստ Համգալլահ Ղազվիհիի «Նուզհաթ ալ-դուլուր» աշխատության, «Հայաստանը և Արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը», Գ. Հանրապետական գիտաժողով եվիբոված Պ. Չոբանյանի ծննդյան 70 ամյակին, Ջեկուցումներ ու զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2018, էջ 162-178:
- 8- Կոստիկյան Ք., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը՝ Հրովարտալեները, պրակ III (1652-1731), Երևան, Ջանգալ -98 հրատ., 2005:
- 9- Կոստիկյան Ք., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը հայոց պատմության սկզբնաղբյուր (XVII դարի II կես - XIX դարի I կես), Դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2017:

- 10- Հակոբյան Ա., Մխոնյան Ա., Դադի վանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպլի տեղադրության հարցը: Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ): Ե., 1998, հմ. 1-2, էջ 227-233:
- 11- Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971:
- 12- Հակոբյան Թ., Մելիք-Քախչյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Խ. 1. 2, 3, 4 Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1986, 1988, 1991, 1998:
- 13- Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Հ. 4, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1972:
- 14- Ղազարյան Է., Հայկական բնակավայրերն ըստ Համդալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ-դուլուր» աշխատության, «Հայաստանը և Արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը», Գ, Հանրապետական գիտաժողով նվիրված Պ. Չոբանյանի ծննդյան 70 ամյակին, Զեկուցումներ ու զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2018, էջ 162-178:
- 15- Մարգա Տուսուֆ Լեքսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, կազմեց Ք. Կուտիկյանը, Երևան, «Զանգակ 97», 2000:
- 16- Փոփազյան Հ., Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին, Տեղեկագիր ՀՄՍԻ ԳԱ, № 5, էջ 73-88:
- 17- Փոփազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. Կալվածագրեր, պրակ I (ԺԴ-ԺԶ դդ.), Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1968:
- 18- Փոփազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտակներ, պրակ Ա, Բ, Երևան, 1956, 1959:
- 19- Փոփազյան Հ., Ռաշիդ-եղ-Ղինը Կիլիկյան Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, Խ. 2 (81), 1978, էջ 129-139:
- 20- Փոփազյան Հ., Մեֆյան Իրանի ախմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, Բանբեր Մատենադարանի, N. 3, Երևան, 1956, էջ 85-99:

- 21- Փափազյան Վ., Նասեր Քարավի «Սաֆար նամե» Հայաստանի և Ատրպատականի պատմության ու աշխարհագրության սկզբնաղբյուր, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, 3(459), Երևան, 1981, էջ 97-102:
- 22- Бакиханов А., Гулистан-е Ирам, Баку, 1926. А. Бакиханов, Гулистан-е Ирам, ред., комм. и примеч. З. Бунятова, Баку, изд. Элм, 1991.
- 23- Бакиханов А., Сочинения. Записки. Письма, Баку, 1983.
- 24- Мирза Джамаль Джебваншир Карабаги, История Карабага, Баку, 1959.
- 25- Насири Хусрау, Сафар-намэ. Книга путешествия. Пер. и вступ. Е. Бертельса, Москва-Ленинград, 1933.
- 26- Палазян А., Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI- XVII веках, Ереван, изд. АН АрмССР, 1972.
- 27- Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIXвв., Ленинград, изд. Ленинградского гос. ун. им. А. Жданова, 1949.
- 28- Рашид ад-дин, Фазлуллах, Джамии ат-таварих (Сборник летописей), т. 1, кн. 1, 2, т. 2, 3, М., Л.: Изд. АН СССР, 1952, 1960, 1946.
- 29- Рашид ад-Дин, Джамии ат-таварих, (пред. А. А. Али-заде), т. I-III, Москва, 1957-1968.
- 30- Рашид ад-дин, Фазлуллах, Переписка, М. Наука, 1971.
- 31- Шараф-хан Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, т. I, II, Москва, Наука, 1967, 1976.
- 32- 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. Boyle, vol. 1, 2, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1958.
- 33- A Chronicle of the Early Safawis being the Ahsanu't- Tawarikh of Hasan-i Rumlu, vol. II, Translated by C.N. Seddon, Oriental Institute Baroda, 1934.
- 34- Elton L. Daniel, Historiography: Early Islamic period, Encyclopedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 3, pp. 330-336 and Vol. XII, Fasc. 4, pp. 337-349, available

- online: <http://www.iranicaonline.org/articles/historiography-iii> (last visited on 03.09.2019).
- 35- Fazli Beg Khuzani Isfahani, A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas, vol. I, II, Gibb Memorial Trust, 2015.
- 36- Floor W., A Fiscal history of Iran in the Safavid and Qajar Periods (1500-1925), New York, Bibliotheca Persica-Press, 1998.
- 37- History of the Early kings of Persia, translated from the Persian of Mirkhond with notes by David Shea, London, 1832.
- 38- Naser-e Khosraw's Book of Travels, edited by Wh. Thakston, Bibliotheca Persica, 1986.
- 39- Sami, Nizamuddin, Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama, t. I, II, Praha, 1937, 1956.
- 40- Subtelny M. and Mellville Ch., Hafez-e Abru, Encyclopedia Iranica, vol. XI, Fasc. 5, pp. 507-509, available online (last visited 27.08.2019): <http://www.iranicaonline.org/articles/hafez-e-abru>
- 41- Szuppe M., Historiography: Timurid period, Encyclopedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 4, pp. 356-363, available online (last visited 27.08.2019): <http://www.iranicaonline.org/articles/historiography-v>
- 42- Tadhkirat al-mulūk, A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in Facsimile, translated and explained by V. Minorsky, London, printed by W. Heffer and sons LTD., 1943,
- 1- ابو الحسن بن محمد امين گلستانه، مجمل التواريخ، بسعي و اهتمام محمد تقي مدرسى رضوى، تهران: موزه انتشارات دانشگاه تهران، 1391.
- 2- اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد اول و دوم، چاپ پنجم تهران، انتشارات امیر کبیر، 1392.
- 3- دهخدا لغتنامه، جدها 1-27.
- 4- بارتلد ویلهلم، جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه: همایون صنعتی زاده، تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر افشار یزدی، 1377.

- 5- بحلی ابو الفشل، تاریخ بیهقی، مقدمه، توضیحات و تعلیقات و فهرس از سنجهر دانش یزوه، جلد 1، 2. تهران 1376.
- 6- تاریخ عالم آرای امینی "شرح حکمرانی سلاطین آی قویونلو و ظهیرصفویان" تالیف فضل الله روزبهان ختجی اسفغانی، تصحیح محمدعشقی، تهران، میراث مکتوب، 1382.
- 7- تذکره شاه طهماسب شرح وقایع و احوالات زندگانی شاه طهماسب صفوی بقلم خودش، برلین، چاپخانه کولبتی، 1343.
- 8- نفرسی (ابوالسفاخر بن فضل الله الحسینی، سولج نگار نفرسی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام نژاد، تهران: میراث مکتوب، 1388.
- 9- جغرافیای حافظ لبرو، تصحیح سی سجادی، جلد 1، 2. تهران: میراث مکتوب، 1375.
- 10- جکسون بیترا لورنس لاکهارت- تاریخ ایران کمبریج (جلد ششم، قسمت دوم و سوم) دوره صفوی، ترجمه: نیبور قادری، تهران: انتشارات مهتاب، 1387.
- 11- چیدنخش ثواقب، تاریخنگاری عصر صفوی و شناخت منابع و مأخذ، تهران، 1380.
- 12- حدیث العالم من المشرق الی المغرب، بگوشش دکتر سنجهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران، 1340.
- 13- حقیقت عبدالرشید (ترجمه)، وزیران ایرانی از بزرگ مهر تا امیر کبیر، تهران 1386.
- 14- خلیلی نسیم، تاریخ صفویه، تهران: انتشارات ققنوس، 1387.
- 15- دانش یزوه محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا، منبع زبان و ادبیات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مهر و آذر 1347، شماره 65 و 66، صفحه 62 تا 93.
- 16- دانش یزوه محمد تقی، مقاله: دستورالملوک میرزا رفیعا و تذکره الملوک میرزا سمیعا، منبع: زبان و ادبیات مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مرداد 1347، شماره 63 و 64، صفحه 475 تا 503.
- 17- دستور الملوک میرزا رفیعا، به گوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه علی کردیادی، تهران، 1385.
- 18- رحیم لو یوسف، مقاله: منبعی تازه باب در سازمان اناری حکومت صفوی- نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، شماره 133، صفحه 9 و 10.
- 19- رشید اندین فضل الله، مکاتبات رشیدی، لاهور، 1364.
- 20- رضا قلی بیگ، حکومت پناه خان و ابراهیم خان در ولایت قره باغ، وقفنامه گوهر آغا (دختر ابراهیم خلیل جوشیرا)، سه رساله در باره قفقاز، مقدمه، تصحیح و یادداشتها حسین احمدی، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1384.
- 21- رضا قلیخان متخلص بهدایت، روضه الصفای ناصری، جلد 8، 9، 10، قزو، 1339.

- 22- روضة الصفا، تالیف محمد بن خاوند شاه بلخی، تهذیب و تلخیص عباس زریاب، تهران 1358.
- 23- سائسون، وضع ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، به اهتمام تقی نغضی، تهران، 1985.
- 24- سفرنامه تلورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرازی، انتشارات نیلوفر، تهران، 1382.
- 25- سفرنامه کروسینسکی (پادشاهانهای کشیش لهستانی عصر صفوی)، ترجمه عبدالرزاق ذنبلی مفتون، انتشارات توس، تهران، 1363.
- 26- سفرنامه ناصر خسرو، بکوشش نادر وزین پور، تهران کتبه‌های جسی، 1984.
- 27- سیوری راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، 1385.
- 28- سیوری راجر، در باب صفویان، ترجمه رمضان علی روح الهی، تهران، نشر مرکز، 1380.
- 29- سیوری راجر، تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات)، ترجمه عباسعلی غفاری فردا محمد باقر آرام، تهران، 1382.
- 30- عبد الرزاق مفتون ذنبلی، مآثر سلطانیه، تهران، 1351.
- 31- شرف الدین یزدی، ظفرنامه تصحیح و تحقیق عبدالحسین نوایی، تهران، 1387.
- 32- عالم آرای شاه اسماعیل، با مقدمه و تصحیح و تعلیق اصغر مصغر منتظر صاحب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، 1384.
- 33- غفاری فرد عباسعلی، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، انتشارات سمت، تهران 1386.
- 34- فریردلد دیلوو، برگزیده شرح سفرنامه دلارمن ترجمه حسین هژیریل احسن اسدی، تهران، نشر فرزان روز، 1388.
- 35- فوران جان، مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران (از صفویه تا سالیهای پس از انقلاب اسلامی)، ترجمه احمد ندین، تهران، انتشارات موسسه خدمات فرهنگی فنون، 1377.
- 36- قائم مقامی ج، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، 1350.
- 37- محمد هاشم آصف، رساله التواریخ، تصحیح دکتر میرزا مهرلادی، تهران: دنیای کتاب، 1382.
- 38- مختصر سفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی)، بکوشش ایرج افشار با همکاری محمد رضا لوی مهریزی، تهران، مجموعه انتشارات انسی و تاریخی، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، 1390.
- 39- میرزا جمال جوانشیر قره باغی، مقدمه، تصحیح و تحشیه از حسین احمدی، تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی، 1382.
- 40- میرزا سمیعا، تذکره الملوک، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1368.

- 41- میرزا رفیعا، دستور الملوك، به كوشش و تصحيح محمد اسماعيل مارچينكوفسكى، ترجمه على كردآبادى، به سفارش مركز اسناد و تاريخ دپلماسى، تهران، وزارت امور خارجه، مركز چاپ و انتشارات، 1385.
- 42- میرزا يوسف قراپانى، تاريخ صالحى (تاريخ قراپانغ از ابتدا تا دوره دوم جنگهاى روس و ايران، بكوشش حسين احمدى، تهران: مؤسسه مطالعات تاريخ معاصر ايران، 1390.
- 43- مينورسكى ولاديمير، سازمان ادارى حكومت صفوى با تحقيقات و حوالى و تعليقات استاد مينورسكى بر تذكره الملوك، ترجمه مسعود رجب نيا، تهران، انتشارات امير كبير، 1378.
- 44- میرزا على تقى نصيرى، انقلاب و مواجبه دوره سلاطين صفوى، تصحيح دكتور يوسف رحيم لو، انتشارات داشكاه فردوسى، مشهد، 1371.
- 45- میرزا مهدى خان استرآبادى، تاريخ جهانگشاى نادرى، تهران، 1377.
- 46- نزعة القلوب، تاليف حمدالله بن ابي بكر بن محمد بن نصر مستوفى قزوینى، با مقابله وحوالى و تعليقات و فهرس محمد دبیر سبألى، تهران، 1336.

ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբաս Ա, Սեֆյան շահ 28-30, 43-45, 65, 66, 106, 213, 222, 231

Աբբաս Բ, Սեֆյան շահ 31, 32, 222

Աբդ ալ-Մալիք, Օմայան խալիֆ 9

Աբու Մանսուր ք. Աբդ ալ-Ռազզադ 10

Աբու Մաիդ Իլխան 20

Ալի Մուհամմեդ Հաբիմ Մուհաբամ իբն Մուհամմեդ 74

Ալպ-Արսլան 14

Աղա Մուհամմեդ շահ Ղաջար 34, 35

Աղա Մուհամմեդ Ռեզա Շիրազի 34

Աղա Ջամալ 78

Աղա Քամալ 122

Ամինի, Սադր ալ-Դին

Սուլթան Իբրահիմ 24

Ամիր Շամսեդդին

Մուհամմեդ Քարխանե 50

Աշրաֆ Աֆղան 50

Ասաֆ, Ռոսթամ ալ-Հոբամա՝ Մուհամմեդ Հաշեմ 34

Ասթարաբադի Միրզա Մեհդի Խան 32

Բաբա Շեյխ Ալի 168

Բադի ալ-Ջաման 25

Բակիխանով Աբբաս Ղուլի աղա 37

Բալ`ամի 10, 11

Բալխի 10

Բահրամ Միրզա 25

Բայսունդուր 21

Բեգյարով Շահամիր Խան 38

Բեյհակի, Աբու-լ-Ֆազլ 12

Բեննայի, Քյամալ ալ-Դին 24

Բիթլիսի, Շարաֆ Խան 27

Բունդարի, Ֆախր ալ-Դին 13

Գարդիզի, Աբդ ալ-Հայ 11

Գոլեսթանե, Աբու ալ-Հասան ք. Մուհամմեդ Ամին 34

Գոհար Աղա 39

Գույուկ խան 16

- Դաբիր Միադ, Մուհամմեդ
75
- Դադիդի 10
- Դանեշվաժուհ, Մուհամմեդ
Թադի 50, 52
- Դուկրուլի, Արդ ալ-Ռազզադ
իբն Նաջաֆ Ղուլի 35
- Դուկրուլի, Ամիր Մահմուդ
Խան 74
- Եզդի, Շարաֆ ալ-Դին 19, 20
- Եսայի Հասան Ջալալյանց
47, 48, 55, 61
- Էլիաս Ադա 106
- Էդրալ Աբրաս 13
- Թարաբի 11, 21
- Թահիր Վահիդ Մուհամմեդ
31
- Թահմասպ Ա 25-27, 30
- Թահմասպ Բ 223
- Թավերնիե 60
- Թաֆրեշի, Աբու ալ-
Մոֆախեթ Բ. Ֆազլալլահ ալ-
Հուսեյնի 31
- Թողրուլ Գ 14
- Իբն Հաուկալ 10
- Իբրահիմ 106
- Իբրահիմ խան 38
- Իսթախրի 10
- Իսմայիլ Ա, Սեֆյան շահ 23-
25, 30, 43, 44, 57
- Իսմայիլ Ադա 106
- Իսմայիլ Բ, Սեֆյան շահ 27,
30
- Իսֆահանի, Իմադ ալ-Դին
Քաթեբ 13
- Իսֆահանի, Մուհամմեդ
Մա'սում իբն Խոջադի 29
- Իսֆահանի, Ֆազլի Բեկ 29-
31
- Լենգ Թեմուր 19, 20
- Խանդամիր 22, 24
- Խունջի, Ֆազլալլահ
Ռուզբեհան Ամինի 23
- Խուրջահ իբն Ղուբադ ալ-
Հուսեյնի 26
- Կրուսինսկի 57, 58
- Հաջի Մեհդի խան 122
- Հաֆեզ-ե Աբրու 20-22
- Հուլավու խան 16
- Հուսեյն Բայբարա 22, 24, 25
- Ղազան խան 16, 17
- Ղազվինի, Ջեյն ալ-Դին 18
- Ղազվինի, Համդալլահ
Մուսթոֆի 18, 19, 32, 49
- Ղազվինի Միր Յահիա 25
- Մահմուդ Ադա 106

- Մահմուդ Աֆղան 112, 113, 213
 Մահմուդ Ղազևնի 12
 Մաս'ուդ Ղազևնի 12
 Մաս'ուդի 10
 Մելիք շահ 14
 Մելվիլ Չ. 30
 Մինորսկի Վ. 63, 75
 Միրզա Աբդ ալ-Քերիմ 34
 Միրզա Աբու-թալեբ 164
 Միրզա Աբու-լ-Հասան 145
 Միրզա Ալի Նադի Նասիրի 53
 Միրզա Մուհամմեդ Ջաբերի 54
 Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով 38, 39
 Միրզա Ջամալ Ջևանշիր Ղարաբաղի 38, 39
 Միրզա Ռահիմ 108
 Միրզա Ռաֆի'ա 52
 Միրզա Սամի'ա 8, 9, 50
 Միրխոնդ, Մուհամմեդ իբն իսավանդշահ 22, 24
 Մոֆիդ, Մուհամմեդ Մոֆիդ Մուսթովֆի Բաֆեդի 32
 Մուհամմեդ Բադեր 78
 Մուհամմեդ մարգարե 76
 Մուհամմեդ Քյազիմ 32, 33, 66, 67
 Մուսնի, Մուհամմեդ Սադեդ 34
 Մուհամմեդ Ալի 112
 Մուհամմեդ Բեկ 30
 Մուհամմեդ խան Շեյբանի 23
 Մուհամմեդ Խուդաբանդե, Մեֆյան շահ 28, 30
 Մուհամմեդ Մո'մեն խան 122
 Մուհամմեդ շահ Ղաջար 36, 74
 Մուռշի, Իսքանդար Բեկ Թորքեման 28, 29, 65
 Նադիր շահ 32, 33, 38
 Նասեր ալ-Դին Մահմուդ շահ 15
 Նասեր Խոսրով 11
 Նասրեդդին շահ Ղաջար 35, 36
 Նավոյի Միր Ալիշեր 25
 Ներսեսով, Միրզա Յուսուֆ 38, 39
 Նիզամ ալ-Մուլք, Նասիր ալ-Թուսի 14, 49
 Նիզամի Աբուզի Սամարղանդի 14

- Նիշապուրի, Ջահիր ալ-Դին
14
- Շահ Ղուլի խան 122
- Շահրուխ 20, 21
- Շամի, Նիզամ ալ-Դին 19, 20
- Շարդեն 59, 236, 242
- Չինգիզ խան 16, 17
- Ջուզջանի, Մինհաջ ալ-Դին
Օսման 15
- Ջուվեյնի, Ալա ալ-Դին Աթա
Մալիք իբն Մուհամմեդ 15,
18
- Ռահիմլու Յ. 53
- Ռաշիդ ալ-Դին, Ֆազլուլլահ
բ. Աբու-լ-Խեյր Ալի
Համադանի 16, 17, 20, 21
- Ռավենդի, Նաջմ ալ-Դին 14
- Ռեզա Ղուլի խան Հեղայաթ
35, 36
- Ռոսմլու, Հասան Բեկ 26
- Սադր ալ-Դին Աբու-լ-
Հասան Հուսեյնի 13
- Սամարղանդի, Աբդ ալ-
Ռազզադ 21, 22
- Սահեբ, Ասդար Մոնթազեր
24
- Սանի ալ-Պաուլա 35, 36
- Սավեջի Հաբիբուլլահ 25
- Սեբուկ Թեղին 12
- Սեյվորի Ռ. 40
- Սեփեհրի Լխան ալ-Մուլթ
36
- Սեֆի Ա, Սեֆյան շահ 29, 31,
43
- Սեֆի ալ-դին Իսհակ 104
- Սիմոն Երևանցի 8
- Սուլեյման, Սեֆյան շահ 47,
78, 106
- Սուլթան Հուսեյն, Սեֆյան
շահ 34, 47, 51-54, 57, 77, 84,
106, 236
- Վասսաֆ, Շահար ալ-Դին
Պրդուլլահ իբն Ֆազլուլլահ
Շիրազի 17
- Վորոնցով Մ. Ս. 37
- Փանահ խան 39
- Փափազյան 2. 17, 56, 228
- Փափազյան Վ. 11
- Փեյքար խան 30
- Քաշանի, Անուշիրվան բ.
Խալիդ 13
- Քերեքլու Ք. 30
- Քերիմ Խան Ջենդ 34
- Օլջայթու խան 16, 18, 20
- Օրբելիանի Գ. 38
- Ֆաթիմալի շահ Ղաջար 34, 36
- Ֆիրդուսի 9, 18

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբասաբաղ 170
 Աբարդուհ 79, 164
 Աբդալու 189
 Աբիվերդ 198
 Ագադվար 198
 Ագարբայջան 56, 58, 59, 72, 80, 83, 174, 187, 207, 208
 Ալամուտ 16
 Ալիշաքար 57, 83
 Ալփաուտ 195
 Ախուրևան 61
 Ահնաբաղ 193
 Աղղաշ 195
 Աղվանք 47, 48, 55, 58, 59, 61
 Այսրկովկաս 23, 32, 37, 64
 Այրարատ 58
 Անքուք 170
 Առան 67
 Ասթարաբաղ 32, 57, 60, 80, 83, 199, 200
 Աստարա 187
 Ավրաման 203
 Ատրաշատական 10, 11, 31, 58
 Արաբստան 56, 62, 71, 72, 83, 204
 Արախոսիա 60
 Արաղ 174
 Արդեբիլ 166, 170
 Արդեսթանի 79
 Արեշ 195
 Արևելյան Հայաստան 31, 57, 64, 65, 72
 Արևելյան Վրաստան 10, 30, 31
 Արևմտյան Հայաստան 27
 Արմանևսթան 60
 Արմենիա 59, 65, 66
 Արցախ 39, 58
 Արփայ-չայ 61
 Աֆղանստան 12, 48
 Բաբելոն 61
 Բաղդիս 196-199
 Բաղրուբե 195
 Բալա-Մորդար 196
 Բախթիարի 203
 Բահրեյն 21, 204, 211
 Բայազիդ 63
 Բանդար Աբաս 204
 Բանե 203
 Բանտար 61
 Բարգուշատ 194
 Բարդա 30, 67, 193
 Բարուրուդ 79, 80
 Բաքթրիա 60
 Բեզավանդաղ 198
 Բելուջեստան 48
 Բիթլիս 27

- Գանձակ 29, 30, 56, 66, 193
 Գանջա 170
 Գառուս 201
 Գարմուղ 170, 188
 Գիլան 57, 60, 172, 200
 Գյանջա 56, 66, 83
 Գոլփայեզան 165
 Գուրջիստան 83
 Գոքլան 200
 Դաշթեսթան 204
 Դանդահար 199
 Դար ալ-մարգ
 Դազվին 71
 Դարբանդ 61
 Դարուն 198
 Դելիջան 79
 Դիարբեքիր 60
 Դուրադի 204
 Եազդ 79
 Եզդ 19, 20, 32
 Երասխ 61
 Երասխաձոր 56
 Երևան 8, 11, 19, 37, 38, 43,
 56-59, 63-67, 123, 170, 188-
 189, 192, 193, 213, 217
 Երոպա 61
 Զարդեսթան 60
 Զակամ 193
 Զամին դավար 199
 Զանգու 67
 Զանուզ 170
 Զառուզիրիլ 191
 Զարին քամար 201
 Զեյդարադաթ 204
 Զենջան 191
 Զուլուզ 190
 Էջմիածին 8
 Թալիշ 191
 Թաղանամին 201
 Թավրիզ 58-170-187
 Թարխու 61
 Թարգավառ 194
 Թարքոր 194
 Թեհրան 52, 74, 75
 Թեմիւք 61
 Թիմուր 199
 Թիֆլիս 66, 83, 193
 Թոնքաբոն 201
 Թորքաթ 198
 Թորշիզ 197
 Թուման-ե Մեշքին 30
 Թուման-ե Նախիջևան 63,
 191
 Թուն 197
 Իսֆարայեն 198
 Իրան 9, 11-16, 18, 19, 26, 27,
 32, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 45,
 48-50, 53-57, 59-66, 70, 72, 74,
 75, 79, 82-84, 99, 162, 164, 166,

- 170, 187, 205, 216, 217, 228,
248, 250, 251
- Իրաք 14, 57, 59, 60, 63, 72,
73, 80, 174, 175, 201, 203, 205,
206
- Լահիջան Ալեֆ 189
- Լոնդոն 74
- Լուս 62
- Լուրիստան (Լորեսթան) 56,
62, 203
- Խանապր 79
- Խավար 202
- Խավաֆ 196
- Խոյ 61, 170, 188, 189
- Խորասան 11, 20, 36, 57-61,
72, 80, 175, 195, 198
- Խորխորե 202
- Խուզիսթան 48, 57, 60, 62,
206
- Վախեթ 61-83
- Վասպիական Օսմուն 61
- Վեսարիա 156
- Վովկարայան Լեոնաշոյա 59,
61
- Վում(Ղում) 27
- Համադան 61, 170, 201
- Հայաստան 8, 10, 11, 17,
19, 27, 31, 57-60, 64, 65, 72, 75,
188-189
- Հաշթուդ ջոֆթ 201
- Հաշթուդ և Քար-թար 189
- Հաջիլար 80, 200
- Հարավային Կովկաս 29, 33,
35
- Հարավ-Կովկասյան 26
- Հարսին 201
- Հերաթ 22, 25, 56, 83, 195
- Հյուսիսային Հնդկաստան 12
- Հնդկաստան 15, 17, 26, 32
- Հորվագ 198
- Հոմ 17
- Ղազվին 18, 32, 49, 57, 64, 72,
83, 112, 170, 223
- Ղալամրո-ե Ալիշարար 63,
71
- Ղալե-ե Քալազիդ 63
- Ղաղուլի 61
- Ղանդահար 56, 57, 61, 83,
199
- Ղարաաղաջ 187, 191, 194
- Ղարաբաղ 29-31, 38, 39, 56,
59, 64-66, 68, 83, 193-194, 217
- Ղաթան 27, 30, 170, 188
- Ղուբա 195
- Ղուբայի Ղուլիան 195
- Ղում 80
- Ղումշեի 79
- Ղուր 197
- Ղուրիան 199
- Մաղար 189

- Մագանդարան 57, 50, 61, 80, 170
 Մագդաջ 80
 Մակու 191
 Մահալաթի 79
 Մաղազբերդ 192
 Մարադա 187
 Մարանդ 171, 190
 Մարուչաղ 196
 Մեշքին 30, 190
 Մերվ 57, 83, 199
 Մերվ Շահիջահան 57, 83
 Մեքրան 57-60
 Մեքրա 166
 Մուղան 166
 Մուղանաթ 30, 170, 190
 Յասաբուհ 198
 Նա'ին 79
 Նաթանգի 79
 Նախիջևան 63, 192
 Նախջաւանաւ 61
 Նեսա 198
 Նիշապուր 197
 Շամխալ 61
 Շաքի 195
 Շեֆթ 165
 Շիրազ 17, 34, 61
 Շիրվան 27, 56, 58, 60, 67, 73, 83, 167, 194, 208
 Շոշ 61
 Ուրուգիքի 171
 Ուջառուղ 189
 Ուրմիա 170, 194
 Չախլուղ 80
 Չինաստան 16, 17
 Չմշգազար 195
 Չոբա (Շոբա) 188
 Չուխուր-Սաադ 31, 56, 58, 65, 67, 68, 83, 191
 Պակիստան 12
 Պաղտաղ 61
 Ջալալեթ 200
 Ջամ 196
 Ջավանշիր 171, 193
 Ջավանտուղ 202
 Ջուղա 167, 190
 Ռանքուհ 201
 Ռեյ 165, 202
 Ռուդում 197
 Ռոքեան 63
 Սաբզեվար 198
 Սադարաթ 191
 Սալիան 195
 Սալմասի լաթ 190
 Սալմաստ 61
 Սանանդաջ 83
 Սաջեսթան 60
 Սավե 80, 202
 Սարաթ 170, 190
 Սարվեսթան 204

- Մեմփրամ 204
Մեմնան 57, 202
Մերախա 197
Միսթան 60, 199
Սյունիք 58
Սողդիանա 60
Սուլթանիե 191
Սուրբ Մեշհեդ 57, 58, 72, 83, 170, 197
Սպահան 47, 52, 54, 55, 61, 77, 80, 81, 84, 92, 101, 112, 113, 122, 125, 133, 149-152, 155, 156, 159-161, 167, 170-172, 185
Վանայ ծով 61
Վասպուրական 58, 189
Վարար 80
Վարջահան 188
Վրաստան 10, 30, 31, 38, 56, 58, 59, 62, 83
Վրաց սահմաններ 61, 251
Վրացա-Իմերաթական 37
Տփլիսի 61
Փանջղեհ 196
Փոքր Արմենիա 65-66
Քաբուդ ջամ 80
Քազերուն 164
Քալիոր 202, 208
Քահդոմ 200
Քամարե 80
Քաշան 80, 124-125
Քասրար 200
Քավարդ 188
Քարաջ 196
Քարթլի 83
Քարմոուդ 63
Քերեհրուդ 27
Քերման 21, 57, 58, 60, 73, 83, 170, 201, 205
Քիար 80
Քիրայ 200
Քոնգիլու 203
Քոնգիլուիե 63, 57, 83
Քուշք 199
Քուրդիստան 56, 60, 62, 63, 83, 202
Քուրդիստան 56, 60, 62, 63, 83, 202
Քոքլան 200
Քրայելի 80
Քրաչուր 200
Քրդստան 71-72
Ճարահ 196
Ճարահան 80
Ճարիդան 80
Ճարս 20, 57, 59, 60, 64, 73, 80, 164, 170, 174, 203, 207, 210
Ճարսևսթան 60

[3000pp]

QIU 3rd Floor Qha. Qha.

FL0604418

A 105233